ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

Cilt 1 Sayı 1

Edebiyat Fakültesi

ARAŞTIRMA DERGİSİ

Ekim 1970

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ BASIMEVI — ERZURUM, 1970

İÇİNDEKİLER

Niyazi Akı	*Halit Ziya Uşaklıgil'in Mensur Şiirleri* ...	1
M. Kaya Bilgegil	*Abdülhak Hâmid'in Bilinmeyen Bir Manzumesi*	11
Gönül Alpay	*Hamdullah Hamdi'nin Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*	25
Harun Tolasa	*Ahmet Paşa Divanı Üzerine Düşünceler*	33
Saim Sakaoğlu	*Bilmecelerimiz ve Dört Mısradan Kurulu Erzurum Bilmeceleri*	55
Ahmet İ. Türek	*Ragıp Paşa Kütüphanesi Vakfiyesi*	65
M.Fahrettin Kırzıoğlu	*«Erzurum Kongresi» Öncesine Ait Yeni Belgeler*	79
Enver Konukçu	*Çinden Batıya ve Hindistan'a Giden Chang Ch'ien, Fa-hsien Sung Yun ve Hsüan Tsang...*	99
Dündar Aydın	*Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri*	101
M. Tevfik Tarhan	*Çoruh Vadisinin İskân Özellikleri*	115
Atılay Berk	*«Sisyphe» Mitinden «Absurdite» Felsefesine*	125
	Enstitü Çalışmaları	135

YAYINA BAŞLARKEN

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyeleri ve yardımcıları, Üniversitenin kuruluş yılından bu yana, tam on iki yıldır, kendilerince yayınlanacak bir dergiye kavuşma isteği ile çalıştılar, çabaladılar ve işte bütün güçlükleri yenmiş olarak şu dergi ile inceleme ve araştırmalarını ilim âlemine sunmak mutluluğuna ulaşmış oldular. Kendilerine çalışmalarında üstün başarılar dilerim.

Şimdilik altı ayda bir çıkarılması uygun görülen derginin devam edecek sayılarında, inceleme ve araştırma amacımıza uygun düşen, yani özellikle Doğu Anadolu'nun sosyal konularını ele alan yazıların daha çok ilgi uyandıracağını, araştırıcılarımızın bölgenin zengin fakat bugüne kadar yeterince el uzatılmamış kaynaklarına eğilmeleri gereğini burada bilhassa belirtmek isterim.

Kanımca, asıl güçlükle yüz yüze gelme dönemleri bundan sonraki sayılarımızın hazırlığı sırasında ortaya çıkabilir. Bir dergi, ileriki sayılarına ait yazılarının önceden var olması ile zamanında okuyucularına ulaşabilir. Yazı ailemizin genç üyeleri bugün yükümlü bulundukları öğretim ve akademik araştırmaları yanı sıra, bu dergiyi yaşatacak yazılarını Yazı Kurulu'na zamanında yetiştirebildikleri sürece, dergimizin okuyucularına karşı hizmetini gönlümüzce yerine getirmiş sayacağız. Üniversitemizde yazma ve basma kaynakların bulundurulduğu kütüphaneler henüz gelişmemiş olmakla beraber, yukarıda da işaret edildiği gibi, Doğu Anadolu'nun baştan başa Türk ve Türklük ile ilgili zengin kaynaklarının bu genç araştırıcı kadro için yeteri kadar malzeme vereceğine, dolayısiyle araştırmaların istenilen sürede sonuçlandırılmasında güçlük çekilmiyeceğine ve böylece sağlanan imkânlarla dergimizin üzerine düşen hizmeti kolayca yerine getireceğine inanıyorum.

Prof. Dr. Selâhattin OLCAY

HALİT ZİYA UŞAKLIGİL'İN MENSUR ŞİİRLERİ

Dr. Niyazi AKI
Yeni Türk Edebiyatı Profesörü

Uşaklıgil'in 1889'da yayınladığı "Mensur Şiirler" ve "Mezardan Sesler" adlı iki kitapta toplanan mensur şiirlerini tanıtmadan önce bu edebî türün edebiyatımızda belirme ve gelişmesini görmemiz, 1889'a kadar kısa tarihini yapmamız, Uşaklıgil'in bu yazılarının duygu ve düşünce yükünü, yapısını ve hangi zevklerin ürünü olduklarını bilmemize yarayacaktır.

Geçen yüzyılda edebiyatımızın kendisine geniş ölçüde örnek aldığı edebiyat Fransız edebiyatıdır; Uşaklığil'in tanıdığı ilk yabancı dil fransızcadır ve dolayısiyle batıya bağlı ilk edebî zevki de bu kaynaktan gelir. Fransa'da mensur şiirin bazı özelliklerini taşıyan düzyazıya, 1842'ye kadar "prose poétique-şairane düzyazı" deniliyordu; fakat, fransız şairi Aloysius Bertrand "Gaspard de la Nuit" adlı mensur şiirlerini yayınlayınca şairane düzyazının adı "mensur şiir- poème en prose" olur; bu suretle yeni bir edebî tür ortaya çıkar. Yeni türün özelliklerini ve kişiliğini bulmasını, tutunmasını, sırasiyle Baudelaire, İsidore Ducasse ve Arthur Rimbaud sağlar. Bu yeni türün edebiyatımızda belirişini görmek için ise Şinasi'ye kadar gitmek gerekir.

Bilindiği gibi geçen yüzyılın ortalarından itibaren yapılan edebî çeviriler yalnız duygu, düşünce ve zevkimiz üzerine etki yapmakla kalmaz, bunları bildirme yollarımızı da etkileyerek değiştirir; bu durumun bir örneğini de mensur şiir denilen edebî türün edebiyatımıza gelişinde görürüz; çünkü, mensur şiirimizi hazırlayan etgenlerden biri, manzum yazılardan düz yazıya yapılan çeviri ve yorumlar ise, öteki de, yabancı bir dilden dilimize yapılan şiir çevirileridir. Çeviri, dil özelliklerinin doğurduğu zorluklar yüzünden bazı fedâkârlıkları gerektirdiği için yabancı dilde yazılmış bir şiiri çevirmeyi, o şiirin hiç değilse dışyapısını zorlama saymak yerinde olur. Böyle çevirileri yaparken şiirin içyapısını ve derinliğini önemser ve ona sığınırız. İşte bu dışı bırakarak içe yöneliş mensur şiire doğru atılmış ilk adım olur.

Pertev Paşa'nın Hugo ve Rousseau'dan birkaç çevirisi bulunmasına rağmen, edebiyatımızda, bir batı dilinden şiir çevirme, yani şiirin dışyapısını kıs-

men de olsa reddetme hareketinin başında Şinasi görülür. Onun 1859 yılında fransız edebiyatından yaptığı şiir çevirilerinin önemi şöyle belirtilir: "1859 senesinin en mühim mahsulû Şinasi'nin fransızcadan yaptığı şiir tercümesidir. Lamartine'i, Musset'yi, Hugo'yu Racine'i, Boileau'yu küçük temrinlere benzeyen mısra ve beyitlerle türkçe damla damla da olsa nakle çalışan bu kitap, şiirin söz ve mânaya dayanan sanatlardaki mevkii dolayısiyle bize yeni ve başka bir geleneğin kapısını açar. Türk şiirinin hakiki müceddidi, ufuk değiştiricisi, doğrusu isteniyorsa bu kitabın sahibidir (1)". Bu çevirileriyle Şinasi'nin eski şiir anlayışımızın yanına getirdiği yeni anlayıştan başka şiirin dış yapısına verdiğimiz önemi sarsması da hesaba katılırsa bu kitabın değeri daha da artar. Onun bu çevirilerinde, uzak da olsa, bizi bir gün şiirin şekil özgürlüğüne ulaştıracak bir başka estetik görüşün ışığı sezilir. Nitekim "Efkâr ve hayalât ve hissiyat ile bunları tebliğ için istimal olunan elfaz ve tabirat arasında tenasüp bulundukça söz -gerek mensur olsun gerek manzum- hemen daima güzel ve bazan da hem güzel hem de ulvi düşüyor(2)" sözleriyle Recaizade'nin şiirin iç ve dışyapısına aynı önemi vermesi şiirin şekil özgürlüğüne giden bir aşama sayılabilir. Hatta Recâizade'nin zaman zaman nazmı dar bularak bazı gazelleri düzyazıya çevirmeye, yorumlamaya kalkması şiir elemanının düzyazıya geçmesine sebep olur. Böylelikle Nağme-i Seher (1871) ve Zemzeme'ler (1885) yazarının bu çalışmaları edebiyatımızda mensur şiirin gelişmesine yol açar. Bununla beraber bu yeni türün tutunmasına yardım eden eserlerin başında Namık Kemal'in İntibah'ını (1876), Hâmit'in Makber'ini (1887) ve Mustafa Reşit'in Gözyaşlar'ını (1888) saymak zorunluğu vardır.

Bu yılların, yabancı dilden şiir çevirme, türkçe şiirleri düzyazıya çevirme ve yorumlama yolu ile gelişen ve kendisine şiir elemanı karışan düzyazısı, romantik temleri tercih ettiği gibi bunları, duygu ve metafizığe yönelen bir düşünce arasında titreyen bir dille işler; bu düzyazı, kreşandolar, aşırılıklar ve antitezlerle örülü cümlesi, duygu ve düşünce yoğunluğu ile Hâmit'in Makber'ine yazdığı önsözle en olgun aşamaya ulaşır. İşte Uşaklıgil, düzyazımızın ulaştığı bu aşamadan sonra ve belki de kısmen bu yazıların etkisi altında mensur şiirler yazmaya baslamıştır.

1868'de doğan Uşaklıgil "Mensur Şiirler"adlı kitabının başına koyduğu yazıya göre on altı yaşındayken, yani 1884'te mensur şiir yazmaya başlamış, bunları 1889'da "Mensur Şiirler" ve "Mezardan Sesler" adlarını taşıyan iki kitapta toplayarak yayınlamıştır(3). Birinci kitabın "Mensur Şiirler" başlıklı yazısını yazarın hem yazı hayatını aydınlatması, hem de bu yeni türden

(1) Ahmed Hamdi Tanpınar- XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi s. 106.

(2) Zemzeme III. s. 9.

(3) Uşakizade Halid Ziya- Mensur Şiirler, Mezardan Sesler, İzmir, Hizmet Matbaası, 1307/1889. (Kitap halinde yayınlanmadan önce Mensur Şiirlerin bir kısmı, Mezardan Sesler'in tümü, İzmir'de çıkan Hizmet gazetesinde tefrika edilmiştir).

ne anladığını göstermesi bakımından önemli bulduğumuz için aynen veriyoruz: "Mensur şiirler hayalhanemde açılmış birtakım nazik, narin fikirlerdir. Anlar bence pek kıymettardır. Çünkü giryelerimi, neşvelerimi musavverdirler. Ben anları takdis ederim; çünkü hissiyatımı, mütalâatımı natıktırlar. Bunlar kimse için yazılmamıştır, yazılmak için yazılmıştır, anın içindir ki şâirlerinin takdiri, adem-i takdiri anlar için ehemmiyetsiz kalır. Yine anın içindir ki her türlü alâyiş-i zahirîden mütecerrittirler. Muharriri anları o kadar âli buldu ki tezyinat-ı lâfzıye ile telbisten hicabetti. Bu makaleleri tevlit eden *fikirler şairane* olduğu için anlara *mensur şiirler* namını vermek istedim. Şiiri *vezin ve kafiyede* arayanların edecekleri itiraz indimde bir itiraz-ı hiça hiç kalır.

Bu makalelerin bazısı yeni yazılmış şevler değildir. İçlerinde on altı yaşımdanberi karalanmışlar da vardır. Bir fikrin derece-i terakkisini göstereceği için bunları yazıldıkları tarih sırasiyle tertip ettim; binaenaleyh şu zamanıma en uzak olanlar mecmuanın evveline tesadüf edenlerdir. Bunlardan kızarmak lâzım geleydi, hiçbirini neşretmezdim.

Bunları beğenmemekle beraber perişan bir halde ötede beride bırakmamak bana hoş görünmedi; bir nam altında cemetmek istedim. Şu hareketim benden başka birisini daha memnun bırakırsa teşekkür ederim-s. 3-4"

Bu küçük yazı incelenince yazarın bunları hangi yaşlarda yazdığını, şahsî duygu ve düşünceleriyle iç gelişmesini yansıtması için nasıl bir zaman sırasiyle düzenlediğini gördükten başka, *mensur şiirin* dışına ve içine ait iki yönlü kanaatlarını da buluruz :

a - Kelimelerin getireceği süsten kurtulmuş, vezinsiz ve kafiyesiz şiir olabilir; içi olan şiirin dışa ait süslere ihtiyacı yoktur.

b - Bazı fikirler şairânedir, o zaman onlara mensur şiir adı verilebilir.

Bu yazıya bakılınca Uşaklıgil'in taşıdığı duygu ve düşünceye önem verdiği ortaya çıkar. Aşağıda her iki eser üzerinde düşünce, duygu, tasvir, imaj ve müzikalite bakımından yapılacak incelemeler de bu mensur şiirlerin daha çok düşünce yönünden zengin olduğunu doğrulayacaktır.

II

Yazılış sırasına göre kırk sekiz parçadan meydana gelen "Mensur Şiirler"de göze çarpan ilk özellik 16-21 yaşlarının duyarlığıdır. Hayata başlarken her şeyi iyi, kusursuz, güzel ve devamlı görme arzusuna çarpan aksaklıkların uyandırdığı karamsarlık ise bu duyarlığın tek rengidir, denilebilir. Bu parçaları düşünce, duygu ve tasvir olmak üzere önce üç grupta toplamak mümkündür :

I- Her hangi bir konuyu ele alarak işleyen (*Bir Hayal, Müteverrim, Hayat mıdır?, Ağlarım, Hande-i Giryenâk, Mazi, Zevce, Seryar-ı Feza, Nisar-ı Hayat, Hayat-ı Fuhş Alût, Düsünüyorum, İnsan, Şair*) düşünce yazılarına

göre, insan hayatın yükü altında boşuna eziliyor. çünkü her çaba bir boşluğa açılır. Bütün özellikler gökyüzündedir. İnsanı hayata bağlayan ümitler de boştur. Hayatın faniliği karşısında ağlamaktan başka ne yapılabilir?.. İnsanın sevinci ve acısı kendi dışındaki olaylara bağlı olarak değişir. Her şey değişiklikle devam etmelidir.

Kadının ailede ve erkek hayatındaki yeri çok önemlidir; bunun için düşmüş kadının acı çilesini hafifletmek toplumun görevidir.

İnsanlar doğanın bağrında yaşadıkları zamanlarda daha mutluydular; medeniyet onlara bazı imkânlar verdi, ama, daha mutsuz yaptı; çünkü toplum ve medeniyet yapmacıklı ve ihtiraslı insanı yarattı.

İnsan hayatı, ilk nefesten son nefese kadar bir oluşma ve bir son bulma arasında kalan kısa bir zaman parçasıdır.

Şair başka semalara bakar, başka dünyaları düşünür; mazi her şeyi tatlılaştırır, bunun için maziye özlem duyulur.

Uşaklıgil bu felsefî, sosyal ve estetik görüşlerinde genellikle Platon, Roussau ve Baudelaire'in etkisinde görünür.

II- Duyguları konu eden yazıların sayısı biraz fazladır (*Tahattur*, *İncizap*, *Bir İntihar-ı Mükerrer*, *Heyhat bir Ruya idi*, *Bir Kalb ki Bir Mezar*, *Yad-ı Hazin*, *Sarı Gül*, *Girye-i Handenâk*, *Hatırlar mısın?*, *Ne Demiştin?*, *Çoban Kızı*, *Raksan*, *Bir Hitap*, *Girye-i Tabiat*, *İstiğrak*, *Bir Hatıra*, *Bir İhtiyac-ı Ruh*, *Kumere Karşı*, *O da Beni Seviyor*, *Bir Gece*.)

Bu yazılarda, bir ruhla başka bir ruhun konuşmasını andıran bakışlar acı anılarla dolu bir mezara benzeyen kalb, sevgi, sevginin süreksizliği, sevgiyi açma tereddütleri, kavuşma gözyaşları, kadın özlemi, ölümü haber veren önseziler üzerinde durulur.

Uşaklıgil, düşüncelerinde olduğu gibi duygu konusunda da karamsardır.

III- "Mensur Şiirler" in hemen hepsinde tasvir unsuru bulunmakla beraber (*Cevelân*, *Denizde*, *Sahrada*, *Şelâle-i* (*Müncemit*, *Fevvare-i*) *Ateşîn*, *Fırtına*, *Cenk*, *Gurup*,, *Genç Kız*, *Zühre'ye*, *Bir Levha-i Bahar*, *Şinaver*) adlı parçalar sadece tasvir için yazılmış gibidirler.

Bu parçalarda tasvirler, hareketli, ya da hareketsiz olmak üzere iki nitelikte görülür. Birincilerde, at sırtında bir genç kızın hayalı kamçılayan dalgalanmalarla ilerleyişini, güneşin ufka doğru inişini ve yarıya kadar denize gömülüşünü, güneşin yürüyüşünü, ışık altında eşyanın renk değiştirişini (Gurup adlı parça), şelâlelerden su zerrelerinin uçuşunu, lâvların akışını, fırtınayla ezilen ormanın inleyişini, savaşa doğru ilerleyen birlikleri, mermilerin uçuşunu, ayaklar altında kumların çıkardığı sesi, kuşların uçuşunu, çıplak kızın suya girişini izleriz.

İkincilerde ise, hayal ve sevgi dolu bakışları, yapraklarda asılı yağmur damlalarını, genç kız saçlarında duran ışığı, çiçekler arasında bir başka

çiçek gibi uzanan genç kızı, yaralılar ve savaş kalıntılarıyla dolu ölü sahneleri seyrederiz.

Uşaklıgil'in bu tasvirleri gerçeğin gözlemiyle olduğu kadar hayalle de beslenir.

"Mezar" ve "Mezardan Sonra" adlı iki parçaya gelince, bunlar bizi, konu birliği olmayan "Mensur Şiirler" den alarak ölüm ve hayatın sırrı gibi âdeta iki cepheli bir tek konuyu işleyen "Mezardan Sesler"e götürürler.

Uşaklıgil "Mezar"da mezar üzerine şöyle konuşur :

"..Mezar, fenanın müntehası, bekanın iptidasıdır. Hüzünler, kederler, hayaller, sürurlar, orada mahvolur; ilâkin mezar, hakikatın penahı, esrar-ı hilkatın cilvegâhıdır. Mezar ulviyeti süfliyetten tecrit, beşeriyeti melekiyete taklip eder, bir tasfiyegâh-ı ulvidir...-s. 61. "

"Mezardan Sonra" da ise, bize, kendi hayatına ait acı bir olayı verir:
"...Validesini oraya ne için koyduklarını anlayamıyordu. Alnından soğuk soğuk terler dökülüyor, kalbini bır pençe tazyik ediyordu. Birdenbire etrafta hüküm süren sükûnet içinde toprağın tahtalar üzerine sukutu işitildi. Bu seda kulaklarında son bir veda gibi müthiş bir suretle taninendaz oldu; âsabından bir seyyale-i raşe ceryan etti; mezara atılmak, bu vücudu setreden tahtaları atıp validesini mezarın kolları arasından kurtarmak istedi; lâkin heyhat!... -s. 101"

Karısı Fatma Hanım'ın kaybı Hâmit'e nasıl "Makber"i yazdırırsa, annesini kaybedişi (1) de Uşaklıgil'e hiç şüphesiz ölçü, şekil ve şiir farkiyle "Mezardan Sesler"i yazdırır.

III

Uzun yağmurlar yüzünden evde kalan yazar, hava açar açmaz kendini dışarı atar. Ayaklar altında ezilen çimenler, dallar arasından çıkmaya cesaret edemeyen kuşlar, yüksek bir daldan düşen damlayla sallanan yapraklar. yazar yürür, yürür. Nedense kafasındaki bir düşüce yazarı mezarlığa sürükler. Tereddüt ve korkuyla mezarlığa yaklaşır:

"Vücutlurını bir kefen parçasına sararak toprakların a'mak-ı muzlimesine atan bu ölüler içinde hayatımı dolaştırmaktan ürktüm; lâkin bu haşyet o kadar tatlı, o rütbe cazip idi ki tahammül edemedim, titreyerek kapıyı ittim- bs. 5"

Etrafında gördüğü mezarlardan şaşıran yazar bunlardan birinin üzerine düşerek burun buruna geldiği mezartaşını okur: "ZAİR! SEN BİR HİÇSİN..." Sonra mezaradan gelen ses devam eder :

(1) Uşaklıgil "Yırmı yaşındayken annenisi kaybeder. Büyük acı ona hizmette tefrika edilip sonradan kitaplar serisinde çıkan Mezardan Sesler'i yazdırdır" (Dr. O. Ömertoy-Halit Ziya Uşaklıgil, 1965, s.4)

"Evet, sen hiçsin, mücerret hiçsin!"

Yazar kendisini "etleri çürümüş, damarları çözülmüş bir yığın kemik halinde görmeye başlar, kalkıp gitmek ister fakat başaramaz; çaresizlik içinde mezardan gelen sesleri dinler; ses özetle şu konular üzerinde durur:

Kâinat, dünyaların ve hayatın doğuşu.

İnsanın yeryüzünde belirişi, boş gururu.

Ruhun devamlılığı, bedenin süreksizliği, canlılardaki değişme.

İnsanın bütün duygularına ve zekâsına rağmen aczi.

Savaş denen felâket ve insanın kan içme arzusu, savaşın getirdiği acılar.

Medeniyet ve terakkinin sonucu sefalet ve cinayet olmuştur.

Para çok, kudret kazanmış ve her şeye hâkim olmuştur.

Zengin ve rahat insanlar yanında, aç, sefil, ekmeksiz ve ilâçsız insanlar var.

Ekmek için kendini satan genç kadınlar var.

Zındanlarda yatan insanlar var. Bunların hepsi mi suçlu; bunları neden kurtaramıyoruz ?

Medeni dünyada saadet ve refahın kaynağı, felâket ve sefalet olmuştur.

"İnsanlar hayatın amacını değiştirmişler, doğaya aykırı bağların içine düşmüşler; bütüniyle insanlık, sarhoş bir insan gibi duracak bir nokta bulamayarak dönüyor"

Aşağı yukarı bu konular üzerinde konuşan "Mezardan Sesler" zaman zaman yükselen bir tonla karşısındaki ölümlüye çıkışır :

"Sen bu medeniyeti gaye-i hayat, kendini ekmel-i mahlûkat mı zannediyorsun?-s. 41" Bir gün dünya yine kalacak, fakat sen ne olacaksın.

Bu günkü vücudun annenin südiyle beslenen vücudun değildir.

"Vücudun bir inkilâb-ı daimî içinde yaşıyor; her saniyede bir zerre hayattan düşünüyor, her saniye bir yeni cüz'ü teşekkül ediyor. Sen müddet-i hayatında teakub-ı hayat ve memat (s.23)

... Sen her dakika, her saniye ölüp dirilmektesin - s. 24"

Yaradılış karşısında insanın âciz, zayıf, fakat gururlu olduğunu söyledikten sonra ses susar.

Yazar, gökyüzüne bakar, uzak dünyaları, onlardaki hayatı düşünür,lâkin hepsini birer yıkıntı, birer ölü gibi görür; hayat, ölüm, hayat ölüm, akışını düşünür. Bu düşünceden sonra yazar için mezar bir beşikten farksız olur, ölüm içinde hayat görmeye başlar, hayatla ölümün eşit olduğu kanısına varır.

Görülüyor ki "Mezardan Sesler"de yazar,kâinatın doğuşu, gelişmesi ve sonsuzluğu üzerinde dururken buna paralel olarak insanın bu sonsuz varlık içnde ne kadar kısa ve ölümlü bir hayatı olduğunu ele alarak bir karşılaştırma yapar.

Mensur şiirler'deki gibi Mezardan Sesler'de geniş tasvirler yoktur; bununla beraber, yağmurlu güne ait dikkatli gözlemler vardır:

Yağmur altında ezilen kırlar...

Pencereden açılan dar ufuk... Gökyüzünün yırtılması.. güneşten akan hafif ışıklar. . Gökyüzünün karanlık örtüsünden çıkarak lâciverde bürünmesi.. Karanlık birer dikey gibi serviler..

Bu gözlemler yanında okumaların beslediği hayalî tasvirler de yapar; ses sustuktan sonra gökyüzünü seyrederken düşündüğü ötekı dünyaları çizen sayfalar bunlara birer örnektir. Bu hayalî tasvirlerin en başarılıları hiç şüphesiz mezar içinde çürüyen, etleri kemiklerinden sıyrılan ölülere aittir; ölümü bir bilyolog göziyle düşünen yazar, kendisini de hayalinde bir ölü olarak görebiliyor.

Uşaklıgil'in her iki kitabında görülen tasvirlerde resim unsuru bize tablo yapma gayreti hissettirecek kadar hâkimdir.

IV

Yukarıda görüldüğü gibi mensur şiirlerinde düşünceyi ön plana alan, şiirini âdeta yalnız düşüncede arayan Uşaklıgil acaba bu şiiri bulabilmişmidir? Bu soruya cevap vermeden önce yazarın bu "düşünce" kaygısına neleri feda ettiğini belirtelim.

Geleneksel şiir anlayışımızın kaçınılmaz unsurlarından biri benzetmedir. Benzetmenin, gerek objeyi bir başka objeyle karşılaştırma, ya da ikileme yoliyle, gerçek obje ile benzetilen obje arasında gidip gelen bir titreşim, bir dinamizm yaratma gücü vardır; her hangi bir imajın yarattığı duygu ya da düşünce heyecanı bu titreşimden gelir. Uşaklıgil bu güçten her iki mensur şiir kitabında da fazla faydalanmaz. Bununla beraber, daha çok duyguları anlatan yazılarında olmak üzere bazı örneklere rastlanır :

"Hazin ziyalar... Semanın lâciverdine benzeyen mavi gözler... melekler gibi nurani bir şekil alan ağaçlar beyaz kefenlere bürünmüş mevtalara.. karla rekabet edecek kadar beyaz omuzlar... ziya halinde gelen tebessümler... bir hande gibi gökyüzüne çıkan ruh... bulutlar ardında gözyaşları altında gözlere benzeyen güneş.. hâtıraların mezarı olan kalb.. yaralı kuş gibi çırpınan kalb..."

Uşaklıgil'in bu yazılarındaki dilini genellikle tabiat besler; bu yazılarda sırasiyle, gökyüzü ve yeryüzü unsurları görülür :

"Sema, gök, mehtap, gece, kevâkip, kamer, ufuk, nücum, yıldızlar, güneş, donuk ziya.. " Su, su zerrelerinin bulutu, suda akisler, münever sular, deniz, yağmur, bulut, çiçekler, çimenler, kuşlar, kırlar, yapraklar, ağaçlar..."

Rahatlıkla yakalanan bu lûgatın yanında "ruh, melek, hayat, fena, ölüm, adem.." gibi soyut bir kelime kategorisi de vardır .

Halit Ziya'nın bu mensur parçalarında yer yer " Mezar fenanın müntehası, bekanın iptidasıdır.. Ey ye's âlûd kalblar! Ey medfen-i sürur mezarlar!" gibi kelime dizisinden ve aksandan gelen bir ritm vardır; buna bazan bütün bir parçada rastlamak da mümkündür.

«HAYAT MIDIR?

Güneşin tulûundan evvel çıkma gruptan sonra girmek; çalışmak çabalamak, hurd ü hâş olmak! Ne için? Bir lokma ekmek için! Soğuklarda üşümek, yağmurlarda ıslanmak, topraklarda yatmak, titremek, donmak, Ne için? Başkalarının istirahatını husule getirmek için! Yer altlarında imar-ı hayat etmek, hava-yı nesimîyi zehirnak olarak teneffüs etmek rutubette ömür sürmek, güneş görmemek, beşerken bir yılan gibi yaşamak, verem olmak, ölmek! Ne için? Ölmemek için!"

Soru cümlelerinin, ünlem cümlelerinin bu mensur parçalara getirdiği ifade gücünü de küçümsememek gerekir. Bununla beraber, imaj, ritm ve cümlenin tonu yönlerinden yapılacak incelemeler Halit Ziya'nın mensur şiirlerindeki bazı özellikleri ortaya çıkarır, fakat onlardaki asıl şiir unsurunu açıklayamaz; çünkü bu yazıların asıl şiir unsuru, yazarın da dediği gibi, duyguda ve düşüncededir.

Uşaklıgil, duygulandırmak ve düşündürmek için yazdığı bu mensur şiirlerde psikolojik, sosyal hatta biyolojik yönlerden insan kaderine eğilir. İnsanlar arasında yaşarken baktığı insanın yakınlıklarında eksiklik, sevgilerinde süreksizlik, günlük yaşantılarında mutsuzluk görür. Çevresine bile tamamen uyamamış insan bazı ölçülerde yalnız sayılır. Onun bu dokunaklı tarafında şiir unsuru vardır.

"Mensur Şiirler"in bazı parçalarında masum sevişmelerin hâtıralarını tekrar yaşama denemesi görülür; fakat bunların tadı buruktur; bu anılar artık kalbe bile ağırlık vermektedir. Geçmişte olsun, yaşanan zamanda olsun, umulan dolgunluk bulunmazsa hayal kırıklığı doğar. Uşaklıgil'in yazırlarında bu kırıklıktan gelen bir şiir de vardır. Toplumsal ortam ilişkilerinde, eksiklik-tamlık, süreksizlik devamlılık, mutsuzluk.. halindeki zıt uçlara bakışta, birşey olarak insanın iç dünyasındaki unutma-hatırlama ve bunların bazan arzumuzla bazan kendilerinden doğuş ve ölüşlerindeki oynak varlıklarına bakışta bir dinamizm vardır. İşte şiir unsuru bu dinamizmde yani, bu uçlar arasında duygu ve zihin gidiş gelişlerindedir.

"Mezardan Sesler" deki şiir unsuru ise iki varlık paralelinin yürüyüşündedir. Bunlardan biri, başlangıçtan sonsuza doğru uzayan sonsuz, varlık, ötekisi bu varlığa parelel küçük oluş ve yokoluşlar çizgisizidir. Bunlardan birincisi evren ikincisi i n s a n dır. Burada, sonsuz ile sonlunun bazan birleşmesi bazan da kopması olayı ile karşı karşıyayız. Ölümsüz-ölümlü, varlık-yokluk, yaradan - yaratılan gibi sürekli değişimlerin arasında insan sü-

reklilik ve ölümsüzlük bakımından bir "hiç"tir. Sonsuz varlıkla bu hiçin yanyana bulunuşunda, ölümsüze karşı ölümlünün savaşında, bizi dalgalandıran, bu uçlar arasında götürüp getiren bir güç vardır, şiir unsuru bu güçtedir.

Kitabını bitirirken "Ölümsüz sonsuzluk, başlangıç, son, küçük büyük tanımaz. Onun için her şey eşit ve denktir" cümlesinde pentheiste bir görüşle bu uçların sentezini yapan Uşaklıgil, bir dengenin şirini de yakalamış olur (1)

(1) Halit Ziya Uşaklıgil'in bulunduğu Sertvet-i Fünun devrinde ve daha sonraki yıllarda mensur şiirimizin gelişmesi için "Yakup Kadri Karaosmanoğlu" adlı kitabımızın "Mensur Şiirleri"başlığını taşıyan bölümüne bakılması.

Abdülhak Hâmid'in Bilinmeyen Bir Manzumesi

I - Giriş

İstibdat Karşısında Hâmid

M. Kaya BİLGEGİL

Abdülhak Hâmid'in konu bakımından büyük bir zenginlik arzeden eserlerinde yer yer istibdat aleyhtarlığı da göze çarpar: Bunu bir mektûbunun hâmiş kısmında "*devr-i Abdülazîz Hânî'de yazılmış ve o zamân basılmamış*" olduğundan bahsettiği ve "*dördüncü eser-i şebâbımdır*" diye anlattığı *Duhter-i Hindû*'ya kadar götürmek mümkündür.[1] Yine kendisinden öğreniyoruz ki, bu eserin yazılmasında müessir olan âmil Bâyezîd sergisinde Hindli Hasan Efendi'nin dükkânından satın aldığı bir hindli kız heykelidir. Şâir; söz konusu eserde şahısların Hindistan'a nakledilmiş Türkiye insanları oluşunu da, "*Eserlerimi Nasıl Yazdım*" başlıklı yazısında şu cümlelerle ifâde ediyor: "*Eserdeki eşhâsın iyisi de, kötüsü de, zâlimi de, âdili de İngiliz veya Hind kılığında çıkmış, tebdîl-i kıyâfet etmiş, bizim devletimize ve milletimize mensûb insanlardır.*"[2]

Paris Sefâreti İkinci Ser Kâtibi iken kaleme aldığı[3], yine orada bastırdığı[4], Bahâeddin Bey'e gönderirken doğuracağı tehlikeden hem onu hem kendini "*muhâfaza*" maksadıyla üzerinden ismini "*hakkettiği*"nden bahsettiği[5]; Safvet Paşa tarafından sarayın şüphesi çekilmesi üzerine[6], kendisinin iki yıllık memûriyetine mâlolan; Pâdişâh'ın tokatlanması, düello, müslüman bir kızın zifaf gecesi kocasını öldürmesi kabîlinden teferruâtı yüzünden Nâmık Kemâl tarafından İslâm örfüne aykırı bulunarak beğenilmeyen[7], vaka'sı Kâbil'in zâlim melîki Şah Gazanfer'in sarayında geçen *Nesteren* de, istibdât aleyhtârı bir eserdir.

Şâir; (Liberal, Liberte, Despot, Nasiyon) gibi temsilî şahısları olan *Liberte*'de yine istibdât aleyhtârıdır.

Bu husûsun izlerini, bâzı mektublarından da tâkibetmek mümkündür. Ancak onlarda konunun yer yer müşahhaslaştırılıp memlekete intikal ettirildiği görülüyor :

(1) *Mektûblar* C. II. s. 73

(2) *Ülkü* mec. C. IX 1937 s. 51- Fevziye Abdullah Tansel *Husûsi Mektuplarına göre Nâmık Kemâl ve Abdülhak Hâmid*, Ankara 1949 s. 12

(3) *Nesteren*, Victor Goupy, Imprimeur, Paris, Bir İhtâr. s. 4

(4) Ömer Faruk Akün, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*'n deki makale. (C.XV 1967 Ss.130 vd.)

(5) *Mektûblar*, C. II. s. 153

(6) "*Safvet Paşa'nın adam kayırmak için böyle bir garib harekete teşebbüs*" ettiğini Nâmık Kemâl'in 9 Safer 96 târihli mektûbundan anlıyoruz. (F.Abdullah Tansel. *Namık Kemâl'in Mektupları*, C.II, Ankara, 1969 s. 369

Memleketin siyâsî durumu, Hâmid'i ye'se düşürmüştür. Bu husûsu, Bahâeddin Bey'e gönderdiği 14 Temmuz 1294 târihli mektûbunda şöyle ifâde ediyor: "*Siyâsiyyâtdan bahsetmiyoruz. Çünkü bahsolunacak olsa tab'a o kadar kelâl, kalbe o kadar melâl gelecek ki, insan ağırlık basmış gibi, olduğu yerden fırlamak istiyecek de parmağını kımıldatmağa gücü yetmiyecek*"[8]. Türkiye'de bir istibdâdın vücûdunu kabûl ediyor. Bu münâsebetle de, 18 Teşrinievvel 1297 de, Nâmık Kemâl'e yazdığı mektupta: "*Eğer biz, bu istibdâd'ın vücûdunu mahvetmeden gebereceksek, kâinâtın her zerresine, bin kerre lânet olsun*" diyor[9]. Fakat şâir, Rus halkının mârûz bulunduğu zulmü görünce, Türkiye'deki vaziyetin -tabiî Rusya'dakine nisbetle- son derece hafif sayılması gerektiği kanâatine varmıştır. Bu kanâati de aynı mektuptan tesbît etmek mümkün oluyor: "*Poti'de kemâl-i memnûniyetle meşhûd ve mücerrebim olan hâl Rusların mehâsin-i medeniyetde bizden geri sû-i idâre-i müstebîdânede fersah fersah ileri olmalarıdır. Her ferd hâh ü nâ-hâh İmparator'un ismini tapınarak yâdediyor diyebilirim.*"[10]

Rus memurlarında rüşvet, Rus kumandanlarında gaddârlık son haddi bulmuştur:

"*Me'mûrîn, irtikâb ve irtişâda bizi değil bizantinleri de unutturuyor. Ümerâ-yı askeriyye zâlim, gaddâr ve mütehakkimdir. Ahâlinin hâli itâat değil mehâfettir.*"[11]

Kemâl; *Duhter-i Hindû*, *Nesteren* müellifine "*miskin*" demiştir. Bu, Şâir'e Kânunısânî 1299 târihli mektûbunda, eserlerinin istibdâdla alâkalı taraflarından bahsetmek fırsatını veriyor: "*Ne hâcet!.... Âsârımın, istibdâda taallûk eden cihetleri, hiç de miskinlik eseri göstermez*"[12].

28 Mayıs 1884 târihli mektûbunda da *Zemzeme*'den bahsederken "*Zâten âvâze-i hürriyetin nâ-mesmû ve maktû olduğu bir memleketde başka türlü ses çıkarmağa imkân yokdur*" diyor[13]. Şâir; 11 Teşrîn-i evvel 1884 de, vaktiyle Poti'de müşâhade etmiş olduğu Rus halkının durumunu unutmuş gibidir. Ekrem Bey'e "*Belde-i tuyûr*"un kuşlarından bahsederken "*Mahlûkat-ı ilâhiyye içinde, esirliğe en çok tahammül eden biz, yâni insanlar, o insanların içinde de, yine biz, yâni Türkler olmak lâzım geliyor*" demek tedir[14].

Fakat bütün bunlar Abdülhâk Hâmid'i ömrü boyunca saran meseleler değildir. Rus muhârebesinin mağlûbiyetle netîcelenmesi, Midhat Paşa hâdisesi[15] Nâmık Kemâl'in nefyi, hattâ bâzan şahsî hayâtındaki bâzı mahrûmiyet ve üzüntülerin te'sîri ile yazılmış satırlardır. *Duhter-i Hindû*, *Nesteren*, *Liberte* gibi eserleri, yerli bir derdin dile getirilmesi gayretinden ziyâde, dünyâ edebiyatlarında rağbet görmüş (zâlim hükümdar-mazlûm halk) temasını da denemiş olmak

(8) *Mektûblar* C. II, s. 256
(9) *a.e.* C. I. S. 88
(10) *a.e.* C. 1. S. 83
(11) *a.e.* C. I. Ss. 83-84
(12) *a.e.* C. I. S. 10
(13) *a.e.* C. I. S. 264
(14) *a.e.* C. I S. 186
(15) Ahmed Vefik Paşa'ya akraba olan Şâir'in Midhat Paşa hakkındaki fikirleri ancak zamanla onun lehine gelişmiştir.

arzûsuyla izâh etmek mümkündür. Abdülaziz devri münevverlerinin şikâyet ettiği tipler, ona, Hindistan'a aktarması için hazır malzeme olmuştur. Şâir; "Murâd" kelimesi etrâfında bazı lâfız oyunları da bulunan *Nesteren*'de, Midhat Paşa hâdisesi üzerine yazıldığı bildirilen *Liberte*'de, devrin münevverleri arasındaki kısa ömürlü modanın içindedir. Bu işler için yaratılmış dâva adamı değildir.

Üstelik hangi mektûbunda "*Halîfe-i rû-yı zemîn Abdülhâmîd Hân Gâzi Hazretleri....*"[16] nden bahsetmişse, onun hakkında saygılı bir dil kullanmıştır. Hünkâr'ın itâatkâr bir hâriciye me'mûrudur. *Finten*'ın *Servet-i fünûn*'da tefrika edilmeğe başlaması üzerine me'mûriyetten azledilen Hâmid, yeniden me'mûriyete geçince, 1887 ile 1907 yılları arasında, -Yunan harbi münâsebetiyle kaleme aldığı (*Ordû-yı Hümâyûnda bir Şâir*) başlıklı manzûme[17] istisnâ edilmek şartiyle- neşriyatta bile bulunmamıştır.

İlerde neşredeceğimiz bir kitapta yer alacak bâzı vesîkalar gösterecektir ki, Şâir, Avrupa'da Sultan İkinci Abdülhamîd'e karşı harekete geçen Jeunes Turcs'lerden bâzılarını bu faâliyetlerinden vazgeçirmek istemiş hattâ me'mûriyet icâbı zaman zaman Hâriciye Nezâretine, zaman zaman da Mâbeyn-i Hümâyûn'a bilgiler veren yazılar yazmıştır[18]. Bu işlerde aşırı tutumu olan bir insan değil, vazîfesini yapan bir me'mûrdur.

---

(16) *Mektûblar* C. S.

(17) Bu manzume ilk defa *Ma lûmat* mec. 30 Teşrinivevvel 1313 C. 5 nr 107 de neşredilmiştir.

(18) İzahâtı Jeunes Turcs'lerle ilgili büyük kitabımıza bıkarakmak şartıyla asılları Londra'da Türkiye Büyük Elçiliği arşivinde bulunan bu vesikalardan lâalettayin üçünün sûretini buraya çıkaralım. Şu yazıdan (buna bağlı dört ayrı evrak vardır) Türkiye'den firâr edip Liverpol'e gitmiş bulunan üç Osmanlı hakkında söz konusu şehirdeki Baş Şehbenderden aldığı iki rapor sûretini Hâriciye nezâretine göndermiş bulunduğu anlaşılıyor :

No=· Gl= 24495 *A a* - 17
No Spec= 306
S. E Hamid Bey
à
S. E. Tevfik Pasha
Costantinople
Londres le 17 *Oct.* 99

Mons. le Ministre,

J'ai l'honneur de transmettre ci-inclus à Exc. les deux rapports en coppie je viens de recevoir de notre Consul Gel à Liverpol relativement à quelques fugitives Ottomans se trouvent dans la dite ville.

Veuillez.

Şu şifreli telgrafı da, Sûrâ-yı Ümmet gazetesi hakkındadır :

Nos. Gen. 779 *a| Confidentiel Tel. Chif. P.* 9
Nos. Spec. 481

Son Excellence Hamid Bey *Suite à mon telegramme no--470 Je viens*
à Son Excellence *d'apprendre du Sous-Secretaire d'Etat que*
Tevfik Pacha *Lord Lansdowne a pris la decision d'ecrire à*
Londres le 16 *Dec.* 1902 *Lord Cromer l'invitant*
à faire ce qui est possible pour empecher la publication en Egypte du Chourai Ummet.

Cela prouve que Lord Lansdowne a ete en consideration ma demarche au Lord Cromer et on me fera connaître la reponse que ce dernier aura envoyee à sa seigneurie.

Abdülhalîm Memdûh'un ölümü üzerine Sezâi Bey'e yazdığı 14 Eylül 1905 târihli mektupta "*Zavallı Memdûh Folston'da vefât etdi*"[19] diye üzüntü izhâr eder. Fakat bütün bu mûtedil davranışına rağmen bin lira "*İhsân-ı şâhâneye*" mazhar olmuş bulunmak ithâmından kurtulamamıştır[20].

II - Metin

Abdülhak Hâmid'in Bir Kasîdesi

Elimizde, Şâir'in Pâdişah karşısındaki tutumunu aksettirmesi, -inansa da inanmasa da- milletlerin idâresine dâir beyânlarını taşıması bakımından ehemmiyetli sayılacak bir manzûmesi var. Şâir'in el yazısını taşıdığı için, bu makale vesîlesiyle fotokopisini de neşredeceğimiz söz konusu manzûme, Sultan Abdülhamîd'in ellinci doğum yılı münâsebetiyle kaleme alınmış bir kasîdedir. Aslı, Başbakanlık Arşivi Yıldız evrâkı içinde bulunmaktadır. "*Tarz-ı Kadîm-i şi'ri*" bozup "*hercümerc*" ettiğini öğünerek anlatan Hâmid Bey'in bu şiiri, klâsik manâdaki kasîdenin bütün erkânını taşımamaktadır. Fakat Pâdişah'ı öğmek maksadıyla kaleme alındığı için, kasîde sayılmıştır.

Henüz basılmamış olan manzûmenin altında, hemen şâirin ismini taşıyan yazı hizâsında "*Londra*, 17 *Şa'bân* 1308" kaydı vardır. Bundan da anlıyoruz ki şiir, Pâdişâhın doğum yıldönümünden bir gün sora tebyîz edilmiştir.

Söz konusu manzûmenin tahliline geçmeden önce metnini verelim :

Yâ Rabb-i Zü'l-Celâl ü eyâ Hâliku'l-beşer
Senden gelür bu 'âleme mâdâm hayr ü şer
Sultan Hamîd-i 'âdile takdîr-i hayr kıl
Elbette sırr-ı a'zam-ı vahdet tulû' eder

Hâmid'in el yazısını taşıyan müsveddede bundan sonraki satırların üzeri çizilmiştir.

Bir de Dâmad Mahmud Paşa ile ilgili vazîfesine dâir vesîka vererek bu hâşiyeyi kapatalım:

Confidentiel.

The Secretary of State for Foreign Affairs presents his Compliments to the Turkish Chargé d'Affaire and begs leave to acknowledge the recept of his note of the 17th. instant a regard to Mahmoud Damad Pacha.

The Secretary of State has the honour to acquaint Hamid Bey in reply, that the has been referred to the proper Department of Her Majesty's Government.

Forein Office
September 19, 1902

(19) Güler Güven, Abdülhak Hâmid'ten Sami Paşa Zade Sezâi'ye Mektuplar, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* C: XV 1 Temmuz 1967 s. 85

(20) Bu münasebetle Abdülhak Hâmid Bey, 20 Ağustos 1903 de Sâmi Paşa-zâde Sezâi Bey'e şunları yazıyor: "*Rivâyetlerde o kadar mübâlagât olur ki meselâ sen benim bin lira ihsân aldığımı ışittiğin zaman ben senden beş bin lira istikrâz etmişdim.*" Güler Güven *a.e.* s. 83.

Halk olsun isr-i pâkine tâbi ki görmesün
Şûrâ-yı mü'minînde ᶜadû şûrdan eser
Şükrâne-i ᶜumûm o Şehin hakkıdır bugün
Teslîm eder o hakkı da her fikr-i muᶜteber
Tevfîkini refîk et o hâdî-i ᶜâleme
Ahkâm-ı câhidânesini eyle kâr-ger
Zîrâ O'dur bu sâha-i ᶜulyâ-yı Şerᶜde
Cemᶜiyyet-i ᶜazîme-i İslâma râh-ber
Efᶜâl-i hak-pesendi müeddâ-yı her duᶜâ
Âmâl-i hâlisânesi mantûk-ı her haber
Sultan Hamîd'e mâlik ü memlûk olan bu halk
Hiçbir zamanda bekliyemez reh-ber-i dîger
Muhtâcdır bir öyle rehâ-kâra mutlaka
ᶜÂlem bu sû-be-sû hazer-engîz-i reh-güzer
İslâmı hayre sevkeder ol hazret elverir
İfsâda saᶜy ederse de aᶜdâ-yı hayre-ser
Mâdâm ki necâtı içündür ᶜibâdının
Mahsûl-i cehd ü himmeti olmaz anın heder
Tedbîrine uyarsa irâdâtın ey Hûda
Aᶜdâ-yı dîni bir gün eder kahr ü derbeder
Zâtın ki pîş-vâ-yı şehân-ı cihândır
Şâhân da pîş-vâ-yı ᶜibâd olsalar değer
Olmuş bu bir reᶜîse itâᶜat hakîkati
Mürg u mekesde mâh ile mâhîde cilve-ger
ᶜÂlemde bî-imâm cemâᶜat ne iş görür
İnsanlar izdihâmı hükûmet midir meğer
Kesret yediyle vazᶜ olunur bir takım esâs
Ancak kalur nazîre-i eşcâr-ı bî-semer
Ummân-ı kâr u bârda bir tek sefînede
Binlerce nâhudâ ile mümkin midir sefer
Nerde zuhûr edüb de nedâmet çekilmemiş
Cumhûr nâm o hey'et-i evlâd-ı bî-peder
Her şahs olursa arsa-i hilkatde şeh-süvâr
Kimler olur vazîfe-ber-i şâh-ı zî-hüner
İslâm içün bu satvet-i meşrûᶜadır zahîr
İslâm içün Hilâfet-i Kübrâ'dadır zafer
Ey rûze-i velâdeti ufk-ı ümîd-i halk
Deryâ-yı lûtfı şâmil-i âfâk serteser
Envâr-ı şevk-i mevlidin urmuş sevâbite
Devr-i bülendini yere izhâr eder kamer
Hep biz değil bu leyl-i mübârekde şâd-mân
Tebrîk-i yekdîger kıla şâyeste gökle yer
Her kûşeden sadâ-yı teᶜâtî-yi tehniyet
Her kalbden duᶜâyı vekîl-i Peyâmber

Yâ Rab be-hakk-ı mevlid-i Sultân-ı Enbiyâ
Şevketlû Pâdişah'ımıza tûl-i ᶜömr ver
Yâ Rab o mihr-i şevketi sen pây-dâr kıl
Versün bu milke sâye-i eltâfı ziyb ü fer
Tâ Hind ü Çîn'den bütün ıhvân-ı dîn bugün
Râhında cân-sipâr olur ey düşmen el-hazer
Vasf-ı celîlin etmeğe yetmez o serverin
Mevcûd-ı kân-ı maᶜrifet ü kenz-i şiᶜr-i ter
Sen nerdesin senâ-yı Şeh-i ᶜasr nerdedir
Ey Hâmid-i hakîr ubûdiyyetin yeter
Şükr eyle ᶜavn-i Hakk ile oldukça kudretin
Daᶜvât-ı Şehryârîyi tekrâra her seher
Oldukça berr ü bahr-i cihân dâ'im ey İlâh
Dâ'im ola cihânda o Sultân-ı bahr ü ber

Londra, 17 Şaᶜbân 1308
Abdülhak Hâmid

III - Muhteva

Arada birbirine mütedâhil beyitler bulunmakla berâber, manzûmeyi dört lümde inceliyebiliriz :

1. Allâha hitapla başlıyan kısım,
2. İnsan topluluklarının idâresine dâir fikirleri taşıyan kısım,
3. Pâdişâha hitapla başlıyan kısım,
4. Tekrar Allâha hitapla başlıyan kısım, duâ.

a) *Birinci Bölüm* :

Yâ Rabb-i Zü'l-celâl ü eyâ Hâliku'l-beşer
Senden gelir bu ᶜâleme mâdâm hayr ü şer

beytiyle başlıyor.

Tedbîrine uyarsa irâdâtın ey Hudâ
Aᶜdâ-yı dîni birgün eder kahr ü derbeder

beytiyle bitiyor.

Hemen matlâı tâkibeden beyitte, Pâdişâh'ın "*Sultan Hamîd-i ᶜâdil*" diye latıldığını görüyoruz. Şâir'e göre, O, "*Hâdi-i ᶜâlem*" dir; "*İslâm'a râh-ber*' "*rehâ-kâr*"dır. Sultan-ı berr ü bahrın fiilleri de çeşitli yönlerden öğülü "*Efᶜâl-i hak-pesendi*", "*âmâl-i hâlisânesi*", "*ahkâm-ı câhidânesi*" ayrı ayrı zi

dilmiştir. "*İslâmı*", onun "*hayra*" sevkettiğinden bahsediliyor. Bütün bunlar karşısında halkın tutumu nasıldır? Manzûmenin ilk bölümünde bu sorunun da karşılığını buluyoruz. Her duâda, onun "*hak-pesend*" fiilleri anılmakta, her haber, onun hâlisâne emelleri ile ilgili bulunmaktadır :

Ef âl-i hak-pesendi müeddâ-yı her du â
Âmâl-i halisânesi mantûk-ı her haber

Bu şiire göre, Sultan Hamîd gibi pâdişâhı olan bir cemiyet, başka bir "*rehber*" bekliyemez. Esâsen bugün her "*mu teber*" düşünce teslîm eder ki herkesin şükran izhârıyla karşılaşmak, o "*Şehin*" hakkıdır. Abdülhak Hâmid, böylelikle Sultan Hamîd'e karşı şükran duymuyan insanları "*mu teber fikir*" sâhibi saymadığını ortaya koymuş oluyor (!) Düşmanın "*şûrâ-yı mü'minînde*" karışıklıktan eser görmemesi için, halkın, onun temiz izinden ayrılmaması lâzımdır.

Halk olsun isr-i pâkine tâbi ki görmesün
Şûrâ-yı mü'minînde adû şûrdan eser

Demek ki, Şâir, halkın, Pâdişâh tarafından çizilen yoldan ayrılmamasını istiyor. (Buradaki "*şûrâ-yı mü'minîn*" terkibinin aynı manzûme bünyesinde yer alan diğer terkiplerden farklı bir husûsiyet taşıması, tesâdüfî de olsa, dikkate değer bir noktadır). Hâmid; yalnız müslümanların değil, "*reh-güzeri sû-be-sû hazer-engîz*" olan âlemin öyle bir kurtarıcıya muhtac olduğunu ileri sürecek kadar Pâdişâh'ı yüceltiyor.

Bu ilk bölümde Sultan İkinci Abdülhamîd için çeşitli duâlar bâzan bunların istihkak sebepleri, bâzan da, kabûl olundukları taktirde, doğuracakları sonuçlar yer almıştır: Şâir; Allâh'ın Pâdişâh'a "*hayır takdîr*" eylemesini, "*tevfîkını refîk*" etmesini, "*ahkâm-ı câhidânesini*" geçerli kılmasını, imanlılar "*şûrâ*"sında düşmana karışıklıktan eser göstermemesini niyâz ediyor.

Şâir; Pâdişâh'ın gayretinin netîcesi için nikbindir. Onu, bu ümîde götüren, sarfedilen "*cehd ü himmet*,,in gâyesidir:

İslâmı hayra sevkeder ol hazret elverir
İfsâda sa y ederse de a dâ-yı hayre-ser
Mâdâm ki necâtı içündür °ibâdının
Mahsûl-i cehd ü himmeti olmaz anın heder

Buradaki "*İslâm*" sözünde, yazıldığı yılların şartlarına göre, kendı mânâsından başka, o devrin bir dinî-siyâsî cereyânı için de işâret bulmak mümkündür. Manzûme panislamizm cereyânının[21] Britanya hükûmetinin gözünden kaçmadığı bir halîfe zamânında, o halîfenin Londra'da vazîfeli olan bir me'mûru tarafından yazılmıştır. Ayrıca, düşmanın "*ifsâda sa y*" etmesi sözünde de bugün için târih sayılan hakî-

(21) Bu meseleyle ilgili bâzı vesîkalar "Genç Türkler" hakkındaki kitabımızda yer alacaktır. Hâmid'in Endülüs'le ilgili eserlerini de bu cereyânın, kaynağını târihten alan edebî bir tezâhürü sayamaz mıyız? Ayrıca Şâir'in bu devreden çok sonra 27 Nisan 1913 de "*İttihâd-ı İslâm*" başlıklı bir manzûme yazıp Celâl Nûrî Bey'e ithaf etmiş olduğunu ilâve edelim. (*İttihâd-ı İslâm*, Sene: 1331)

katlere işâret vardır: Osmanlı İmparatorluğu'nu çözmek için ona dâhil geniş ülkeler içinde çeşitli yabancı propagandacıların, bilhassa İngilizler'in dolaştığı[22], şüphesiz ki, -Mâbeyn tarafından verilen husûsî vazîfeler dışında- Sefâretin günlük işlerine biraz lâkayd olduğu anlaşılan[23] Hâmid Bey tarafından biliniyordu[24].

b) *İkinci Bölüm* :

Manzûmenin ikinci bölümünde Abdülhak Hâmid, cemiyetlerin bir tek şahıs tarafından idâresine taraftar görünüyor. Hattâ yer yer mutlakıyet idâresinin müdâfii intibâını bırakıyor. Şâir, söze, İkinci Sultan Abdülhamîd'in dünya hükümdarları arasındaki yerini tâyinle başlamaktadır :

Zâtın ki pîş-vâ-yı şehân-ı cihândır
Şâhân da pîş-vâ-yı ᶜibâd olsalar değer

Demek ki, Kraliçe Victoria'nın memleketindeki "fesli diplomat", Sultan Hamîd'i, hükümdarların en önde geleni, en ulusu sayıyor.

Şâir'e göre tek re'îse itâat tabîatın nizâmını meydâna getiren umûmî bir kanundur: Kuştan sineğe, aydan balığa kadar her şey bu nizâma tâbidir :

---

(22) Public Record Office'de F.O. 78 evrâk serisi içinde bu husûsla ilgili pek çok vesîka vardır. Çeşitli haritalar, en küçük yerlere kadar girişilen teferruâtlı îzahlar, defterler dolduran seyâhat notlarındaki dikkatler hayret uyandıracak mâhiyettedir.

(23) Aslı Londra'da Türkiye Büyük Elçiliği arşivinde foto-kopisi bizde bulunan bir vesika gösteriyor ki bu yüzden Abdülhak Hâmid Bey Osmanlı Devleti'nin Londra'daki Büyük Elçisi Anthopoulo Paşa tarafından Yıldız'a şikâyet edilmiştir. Sefîr 14 Haziran 1900 târihli şifre telgrafında Hâmid Bey'in hiçbir işe el atmamak Sûretiyle Birinci ve İkinci başkâtib'e kötü örnek olduğunu bildirdikten sonra Birinci Başkâtib'in izin almaksızın Paris'e gezmeye gidişinden, Türkiye'de bulunan İkinci Başkâtibin Hâriciye Nezâreti tarafından İstanbul'dan ayrıldığı haber verilmiş olduğu yazıldığı hâlde vazîfesi başına dönmemesinden yakınıyor. İkinci, üçüncü kâtiplerin gayretinden memnûndur. Ancak onların da Türkçe yazı yazamadıklarından dolayı Türkçe yazı işlerini, Sefâret İmâmına verdiğini bildiriyor. (İkinci üçüncü kâtiplerin ekaliyetlere mensûb bulunduklarını veyâ ecnebi olduklarını düşünebiliriz. Bunları yerinde tahkîke zaman bulamadım). Söz konusu şifrenin Hâmid Bey'le ilgili kısmı şöyledir: "*Bura Sefâret-i seniyyesinin hâl-i perîşânîsi derece-i aksâya vâsıl olmuştur. Şöyle ki fevka'l-âde külliyetlû vazife-i mükellefiyyesini ifâ etmek istemeyüp işe aslâ ve katᶜâ el sürmemekde ve ancak zevk ve safâyla iştigâl etmekde olan Müsteşâr-ı Sefâret'in gösterdiği sû-i imtisâle...*" Bu şifrenin sonuna doğru yer alan tekliflerin Abdülhak Hâmid'le ilgili kısmı da şöyledir: "*Sefâret-i seniyye işlerinin yoluna konulması murâd buyurulursa müsteşârlık vazîfesini ifâ edebilecek münâsib birinin tayini...*" Sarayın bu şifreye verdiği cevâp kaçamaklıdır. "*Reponse au telegr. du.* 15 *courant*" başlığını taşıyan 18 Haziran 1900 târihli cevâbı Türkçe şifrede Tahsin Bey (Sonra Paşa)'in Hâmid Bey'le ilgili bir cümlesi vardır: "*Müsteşâr-ı Sefâret Beyefendi Hazretlerinin* (Önce Hâmid yazılmış sonra üzeri çizilip yerine Bey yazılmıştır) *uhdesine muhavvel vazifeyi ifâ etmesi kendûsüne tebliğ olunmuş...*" Bu iki telgraftan anlıyoruz ki, İstanbul Hâmid Bey'e hem âilesinden mevrûs itiyatlarını karşılıyacak hem bir şâire lâyık olabilecek maâş vermektedir. Yıldız'ın cevâbında Anthopouos Paşa'nın maâşıyla da ilgili bir fıkra var: "*...maᶜâş-ı devletlerinin tesviyesi tebliğ kılındığını bâ-irâde-i seniyye-i Hazret-i Pâdişâhî beyâna ibtidâr olundu ol babda...*" Bu şikâyetin para ile ilgili psikolojik yönünü de düşünmek lâzım.

(24) Hâmid 27 Şubat 1912'de Pirî-zâde İbrâhim Bey'e yazdığı mektupta bu bilgisini: "*İngilizleri benden iyi bilen Türk yoktur*" cümlesiyle de ifâde edecektir. *Mektûblar* C. I. S. 240.

Olmuş bu bir re'îse itâ at hakîkati
Mürg u mekesde mâh ile mâhîde cilve-ger

Âlemde imamsız cemâat hiçbir iş göremez. Esâsen insanların meydâna getirdiği "*izdihâm*"ı da "*hükûmet*" saymak mümkün değildir. Görülüyor ki Şâir, insan topluluklarının üstünde, onları idâre edecek tek bir kişinin lüzûmuna kaildir. (Ayrıca, burada "*imâm*" sözü ile, Sultan Abdülhamîd'in halîfelik sıfatına işâret de düşünülebilir.) Bundan sonra sıra insanların müştereken verecekleri karârlar, tesbît edecekleri esâslar üzerindeki kanâatların söylenmesine gelmiştir :

Kesret yediyle vaz olunur bir takım esâs
Ancak kalur nazîre-i eşcâr-ı bî-semer

Görülüyor ki, Şâir'e göre, böylece vaz olunacak esâslar, semeresizdir. Başta bir hükümdar bulunmaksızın milletin kendi kendini idâre etmek isteyişini, "*kâr ü bâr*" ummânında, bir tek sefînede binlerce kaptanla sefere çıkmağa benzetiyor; bunun da imkânsızlığını belirtiyor :

Ummân-ı kâr ü bârda bir tek sefînede
Binlerce nâhudâ ile mümkin midir sefer

Hâmid Bey'e göre, "*cumhûr*", "*evlâd-ı bî-peder*" dir; bu idâre tarzı, nerede zuhûr etmişse, "*nedâmet*" çekilmiştir :

Nerde zühûr edüb de nedâmet çekilmemiş
Cümhûr nâm o hey'et-i evlâd-ı bî-peder

Burada Şâir'in bilâhare Mustafa Kemal için yazacağı manzûmeyi hatırlamamak mümkün değildir.[25]

Nihâyet Şâir, meseleyi âdetâ bir ictimâî iş bölümü hâline koyup öyle vaz ediyor:

Her şahs olursa arsa-i hilkatde şeh-süvâr
Kimler olur vazîfe-ber-i şâh-ı zî-hüner

Böylece pâdişahlık sisteminin zarûreti için, âdetâ bir ictimâî determinisme sâhâsına girmiş oluyor.

Manzûmenin bu ikinci bölümünde lehte veya aleyhte "meşrûtiyet'e temâs edilmemiş olması, bizim için yorum kapısını, bir dereceye kadar da olsa açık bırakmaktadır. Fakat Abdülhak Hâmid Bey'e göre, "*her şahs*"ı "*vazîfe-ber-i Şâh-ı zî hüner*" saymak lâzımdır.

Üçüncü bölüme intikali sağlıyan beyit de gayet mânidardır: Evvelâ konunun gelişimi bakımından umûmîden husûsîye mücerretten müşahhasa atlandığını görüyoruz Sâniyen pek periodique olmamakla berâber, "*İslâm*" ve "*Halife*"

---

(25) Bununla 20 Ağustos 1924 te Mustafa Kemal Paşa'ya ithâfen kaleme alıp 30 Ağustos 1924 te *Cumhuriyet* gazetesinde neşrettiği (Giyâben Dumlupınar'da) manzûmesini kasdetmiyorum. 1293 den beri giriştiğimiz çeşitli muhârebeler için manzûmeler yazmıştır. Kasdim (Dâhi-i Teceddüd) manzûmesidir ki 1934 yılında *Ülkü* mec. nın Mayıs sayısında intişâr etmiştir.

kelimelerinin altında "panislamisme" leitmotif'i yeniden karşımıza çıkıyor. Beytin diğer bir özelliği de, Abdülhamîd'e âit "*satvet*" in "*meşrûᶜ*" sayılması Pâdişâh'ın İslâm'a "zahîr" diye öğülmesidir.

İslâm için bu satvet-i meşrûᶜadır zahîr
İslâm için Hilâfet-i kübrâdadır zafer

c) *Üçüncü Bölüm* :

Pâdişâh'a yöneltilen bir hitapla başlıyor; burada doğrudan doğruya kasîdenin yazılış sebebi olan "doğum günü"ne geçiliyor. Şâir'e göre bu doğum günü, halkın ümîdinin ufkudur. Pâdişâh öyle bir hükümdârdır ki, "*lûtfu*"nun "*deryâ*"sı, baştan başa ufukları kaplamıştır :

Ey rûze-i velâdeti ufk-ı ümîd-i halk
Deryâ-yı lûtfı şâmil-i âfâk ser-te-ser

Araya, Sultan İkinci Abdülhamîd'in İslâm âlemindeki büyük nüfûzunu ifâde eden bir beyit, Şâir'in medihdeki aczine dâir olan diğer bir beyit girmiş olmakla berâber burada esâs, duâdır.

Hâmid; Allâhü Taâlâ'dan Peygamberler Sultânının "*mevlid*"i hakkı için, şevketli Pâdişâh'ına uzun ömür vermesini diliyor. Müteâkip beyitte Sultan Abdülhamîd, "*mihr-i şevket*" terkibi içinde karşımıza çıkmaktadır: Ona dâir niyâzı da, bu "mihr-i *şevket*"in Rab tarafından "pây-dâr" kılınmasıdır. Zirâ o taktirde "*sâye-i eltâfı*", "*bu mülke*" (vatana) "*ziyb ü fer*" verecektir.

Tâ Hind ü Çîn'den bütün ihvân-ı dîn bugün
Râhında cân-sipâr olur ey düşmen el-hazer

Hakîkatte de, Sultan Abdülhamîd devresinde Hind müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne mürâcaatları vârittir.

Abdülhak Hâmid, Pâdişâh'ı öğmek niyetiyle bu kadar yazmış olmasına rağmen, "*mevcûd-ı kân-ı maᶜrifet ü kenz-i şiᶜr-i ter*"in, O'nun tabîatını tavsîfe yetmiyeceğini anlamış görünüyor; bu husûsta kendi yetersizliğini de :

Sen nerdesin senâ-yı Şeh-i ᶜasr nerdedir
Ey Hâmid-i hakîr ᶜubûdiyyetin yeter

mahlâs beytiyle ifâde ediyor.

Kendisinin elinden gelebilecek, ancak şükürdür: Allah'ın yardımıyla Pâdişâh için "*her seher*" tekrâra kudreti oldukça şükretmelidir :

Şükreyle ᶜavn-i Hakk ile oldukça kudretin
Daᶜvât-ı Şehriyâriyi tekrâra her seher

Osmanlı Pâdişâhları için bizim kaynaklarda sık sık tekrârlanın "*Sultân-ı berr ü bahr*" ünvânını kullanarak, Abdülhamîd'e dünyâ durdukça ömür vermesini Cenâb-ı Hak'dan temenni ediyor; manzûme bitiyor.

IV - Yapı ve Üslûb

Yukarıda muhtevâyı bölümlere ayırırken -nâdir müstesnâlar hâriç tutulmak üzrebirbiriyle ilgili unsurların bir yerde kümelenmelerine dikkat ettik. Şöyle bir sıralanma göze çarpıyor :

a) Du'â ve Sultan Hamîd'in ehemmiyeti,
b) Şâir'in cemiyet idâresine dâir fikirleri,
c) Padişâh'ın doğum günü,
d) Yine du'â.

Nâdir müstesnâlar sözü altına giren unsûrlar da, bazan esâs bölümde söylenecek tasavvur için hazırlayıcı bir vazîfe görüyorlar, bâzan da söylenmiş olanı te'kid edici birer delîl yerine kaim oluyorlar.

Bu, baştan ve sondan duâ ile çevrilmiş bulunan geniş mısrâlı manzûmede, bizim îtibârî olarak bölüm diye adlandırdığımız fikir üniteleri arasında -ekseriyetle-, intikalı sağlıyan beyitler var.

Nitekim birinci bölümün sonundakı :

Zâtın ki pîş-vâ-yi şehân-ı cihândır
Şâhân da pîş-vâ-yı ᶜibâd olsalar değer

beyti, husûsî ve müşahhas olan Sultan Abdülhamîd'den umûmî ve mücerred olan cemiyetlerin idâre edilişi meselesine geçişi sağlıyor.

İkinci bölümün sonundaki :

İslâm içün bu satvet-i meşrû adır zahir
İslâm içün hilâfet-i kübrâdadır zafer

mısrâları yardımıyla da, söz; doğumunun yıldönümü idrâk edilen Pâdişâh'a geçiyor.

Fakat dördüncü bölüm, arada bir intikal köprüsü olmaksızın :

Yâ Rab be-hakk-ı mevlid-i Sultân-ı Enbiyâ
Şevketlû Pâdişâh'ımıza tûl-i ᶜömr ver

beytiyle başlıyor .

Manzûmenin yapısında dikkati çeken diğer bir husûs da, inşânın bir mantık nizâmı üzerine kurulmuş olmasıdır. Yer yer tazarrûlarda dahi, istidlâlden hareket ediliyor. İlk beyitteki "*mâdâm*" sözünün yüklendiği imkân, müteâkip iki beyitteki duâlara intikali sağlıyor. Beşinci beyitteki tazarrû, ondan sonraki mısrâın başında bulunan "*zîrâ*" sözüyle, altıncı ve yedinci beyit medlûllerinin bir netîcesi olarak meydâna çıkıyor. Onbirinci beyitte "*mâdem ki*" kelimesi "*haberî*" bir istidlâle yol açıyor. Şâir'in cemiyet idâresine dâir fikirlerini aksettiren kısımda "*mâh, mahî — mürg, mekes*" iddiânın şumûl sahâsını göstermek için sarfedilen kıyâs unsurlarıdır. "*Bî-imâm cemâ at, binlerce nâhudâlı sefîne, nazîre-i eşcâr-ı bî-semer*" sözleri beyân bakımından teşbih kategorisine girseler de, görev itibâriyle kıyâsı sağlıyorlar. Hepsi, hükümdarsız, bir cemiyetin idâre edilemiyeceği netîcesini

istidlâl ettirmek için irâd olunmuşlardır. Ayrıca sorular, bilinmiyen bir şeyi öğrenmek için değil, Şâirce müteârife hükmünde olan bir tasdîk veya tekzîbin te'kidini sağlamak için ileri sürülüyorlar.

Demek ki, manzûmenin çatısını, mantıkî bağlar birbirine perçinliyor (Bu mantık, başka bir muhâkeme silsilesiyle çürütülebilir mi? O , diğer bir bahistir).

a) *Meâni yönünden umûmî görünüşü* :

İhbârî ifâdeler, inşâî ifâdelerle muvâzeneli bir durumdadır. Altı sorunun, bilinmeyen birşeyi öğrenmek için değil de olumsuz veya olumlu haber yerinde kullanılmış olması, şartlardan birinin isteğe delâlet etmeyişi göz önüne alınırsa, bu muvâzenenin haber lehinde bozulduğu görülür. İnşâî ifâdelerde, emir kalıbına uygun sözlerin çoğu "tazarrûa" delâlet ediyor. Kezâ temenni kalıplı sözlerden biri duâdır. Bir yerde şart, temenniye delâlet etmektedir.

Haberlerin ikisi te'kidlidir: iki yerde müsned, bir yerde haber edâtı hazfedilmiştir. Bir yerde de sıla karşımıza çıkıyor.

Müsnedünileyh, müsned veya müteallikâtın etrâfına bakınca, manzûmenin başka bir vasfıyle karşılaşıyoruz: Kasîdeye tasvîr değil, târif hâkimdir. (Târifi, ıstılah değil, lûgat manâsıyla kullanıyoruz.)

b) *Bedîî sanatlar yönünden umumî görünüşü* :

Manzûme; klasik kasîdenin şartlarını taşımadığı gibi, klasik Osmanlı şiirinin de kelimeler arasındaki irtibâtından mahrûmdur. Fakat Şâir, fırsat düştükçe Eski Edebiyâtın lâfza âit bütün hünerlerinden faydalanmaktan geri durmuyor: "*Şûrâ-şûr, hayr—hayre-ser, mâh-mâhî*" kelimeleri arasındaki nakıs cinâs, "*mâlik-memlûk*" sözleri arasındaki iştikak, "*imâm-cemâ^{c}at, kân-kenz, şi^{c}r-ma^{c}rifet, şükr-Hak*" kelimeleri arasındaki münâsebet; "*cumhûr*" kelimesinin bir taraftan kalabalığa diğer yandan mâruf devlet şekline delâlet edecek sûrette kullanılmasından doğan tevriye bu kabildendir. Burada "*berr ü bahr*"ın bir mısrâda bütün deniz ve karalarıyla "dünyâ", onu tâkibeden mısrâda bir takdim te'hir ile Türkiye'nin kara ve denizelerine delâlet edecek bir şekilde Osmanlı İmparatorlarının ünvanlarından biri olan bir terkibin unsuru hâlinde kullanılmasını zikredebiliriz.

Şu hâlde manzûme, fırsat düştükçe Eski Edebiyat'ın lâfza âit hünerlerinden de faydalanılarak yazılmış, yeni bir şiirdir.

Ehemmiyetini, sırf Şâir'in Abdülhamîd karşısındaki tutumunu aksettiren târihî bir vesîka olmasından alan bu manzûmenin, üslûbu üzerinde ancak yapısını izâh edebilecek ölçüde durduk. Teferruâta girişildiği takdirde birçok şey söylemek mümkündür.

V- Sonuç

Nâmık Kemâl'in hayrânı, Sezâî'nin dostu olan, istibdât aleyhinde -açıkca Türkiye'yi zikretmemesine rağmen- birkaç eser meydâna getirmiş bulunan, mektuplarında yer yer istibdattan şikâyet eden Abdülhak Hâmid; Sultan Abdülhamîd'in ellinci doğum yıldönümünde, Pâdişâh'ı öğen bir manzûme yazmıştır (Mâmâfih Nâmık Kemâl'in Sultan Hamîd hakkında bilinenlerden başka sitâyişli sözleri de vardır. Hele Ebuzziyâ Tevfik'in kaleminden çıkmış bu mâhiyetteki yazıları, müstakil bir risâle teşkil edecek kadar çoktur. Fırsat düştükçe bunları vesîkalarının foto-kopileriyle birlikte neşredeceğiz.) Bu manzûmede Padişâh'ı adâletiyle (*Sultan Hamîd-i âdil....*), hakkı gözetişiyle (*ef- âl-i hak-pesend*), kurtarıcılığıyla (*rehâ-kâr...*), hidâyetiyle (*hâdi-i °âlem*), lûtfuyla (*deryâ-yı lûtfu*), emelleriyle (*âmâl-i hâlisânesi*). şükrân göstermeğe lâyık oluşuyla, İslâm âlemindeki yeriyle (*vekîl-i Peyâmber...*,) tedbiriyle, cehdiyle (*ahkâm-ı câhidânesi*), şevketiyle (*mihr-i şevketi*), (*Sultân-ı bahr ü berr...*) öğüyor... Diğer hükümdarlarla karşılaştırarak hepsinden üstün buluyor. Onun uzun ömürlü olması, Allah'ın kendisine hayır takdîr etmesi, Allâh'ın yardımına kavuşması... için duâ ediyor. Doğum günü ile ilgili "*şehrâyîn*" in sâbit yıldızlara bile sirâyet etmiş olduğunu söylüyor.

Asıl dikkate değer tarafı, Şâir'in bu manzûmede hükümdarlık müessesesinin lüzûmuna kail görünmesidir. Bu kanâatini anlatmak için, çeşitli misâllerle benzetmelere baş vurarak muhâkemeler yürütüyor. Başta bir hükümdar bulunmadıkça düzenin sağlanamıyacağına kanîdir. O, çokluk eliyle yapılacak şeylerin verimsiz kalacağına inanmıştır. Hükümdarsız bir hükûmet, imâmsız cemâat hükmündedir. Ancak insanlar yığınından ibâret sayılır. Bu husûsta, her şahsı, Pâdişâh'ın emrini yerine getirecek bir unsûr saymak sûretiyle, ferdî hukuku hiçe indirecek kadar ileri gidiyor. Cumhûrun idâreyi ele aldığı her yerde nedâmet getirildiğinden bahsediyor. Bu "cumhûr" sözünü lûgat manâsıyla da ıstılah manâsıyla da almak mümkündür. Şâir'in "avâm"dan -her zaman-hoşlanmadığını zannediyoruz (çok sonraları İstanbul Şehremînine yazdığı bir manzûmeden bunu çıkartmak mümkündür.) Fakat "her zaman" sözünü bir ihtiyat eseri olarak kullanıyoruz[26]. Bu takdirde, manzûmenin başında rastladığımız *şûrâ-yı mü'minîn* terkibinin manâsı çok sınırlı kalmış olacak. Şâir'in "*cumhûr*" sözünü pek kaçamaklı şekilde kullandığını düşünmek mümkündür: Pâdişâh'a karşı, bu sözle "halkı" kastediyormuş gibi görünmek istemesine rağmen, mâlûm olan devlet şeklini de söylemek istediği düşünülebilir. Halk idâresinin zuhûr ettiği yerde pişmanlık görülmüştür diyor. Fakat halk idâreyi başta bir hükümdâr olmak şartıyla mı ele alıyor? Manzûmede "meşrûtiyet"ten aslâ bahis yoktur. Ancak "cumhûr" sözüne, bilinen idâre şekli mânâsını verirsek "*şûrâ*" sözünden de "meşrûtiyet" mânâsı çıkarmak kabil olur. Esâsen Sultan Hamîd, Meşrûtiyet şeklini değiştirmemiş, Meclis'i tâtil etmiştir. Bu uzun ve yorucu -sayılması mümkün- muhâkemeler, elbette ki, manzûmenin vesîka olarak mânâsını değiştirecek değildir.

---

(26) (Sokaklarımızda) başlıklı bu manzûme *Server-i fünûn*, 15 Teşrîn-i evvel 1341, C. 59 No: 48-1522 de neşredilmiştir.

یارب زوالجلوی دایا خالق بشر
سلطان عبدالعزیز خان نصیر غیر قبل
خلق اولسون اوزیاکه تابع که کوزیون
شکرانه لازم اوشبیک حقی در بوکون
توفیقکی رفیقیت اوهاری عالمه
زیرا اوور بوساحهٔ علیای شرعده
افعال حمیده سنی مؤدای هر دعا
سلطان عبدالعزیز مالک و مملوک اوتوروب
محتاجدر براید رعایاکه مطلقا
اسلامی غیره سوه ایدر اولحضرت اوزره
عازم که نجاتی ایچوندر عباد کلک
تدبیرینه اولیارسی ایرانک ای خدا
زاتک که پیشوای شهان جهاندر
اولسه بو برزیده اطاعت حقیقتی
عالمده بی امام جماعت نایسه کوزه
کثرت بیلد وضع اونور برطاقم اساسی
بحمدالله کار و باره برتک سفینه ره
نوره ظهور ایدوبه ره نجات یکانه سی
هر شخص اولور برحصهٔ خطوط شهوار
اسلام ایچون بو سلطنت شوکتمدر ظهیر

سنده کلور بوعالمه عازم عبدوشر
البته سزاوار وحدت طلوع ایدر
شورای مؤتمنی محدو شوره انور
تسلیم ایدر اوحقده هرفکر مصیب
احکام جاهلانه سنی ایله کار کر
جمعیت عجیبهٔ اسلامه راهبر
اعمال خائفانه سی مردود هر عجب
هیچ برزیاده یکلیه فرعیه دکر
عالم بوجوسوء حذر انکیز رهگذر
اقدام حمیدکره اعدای غیره سی
محصول جهد وهمتی اولمازانک هدر
اعدای دینی برکوره ایدر قهر و دربدر
شاهان ذی شیوای عباد اولسه فرد و کر
مرغ و مکده عاید عاجزه جلوه کر
انسانلر ارزشای حکومتمدر مکر
انجق فاطر نظیره اشجار بی ثمر
بیکلرجه ناقدایله محکمدر سفر
جمهور نام اوهیئت اولور بی خبر
کیمدر اولور وظیفه برشاه زی فطر

ای روزهٔ وطورقی احرامه عطف
اسوار شوره مولدک اوزمه ثوابه
قلب زوکل بولیل جاریکه شادمان
هرکوشه ره صدای تعالی تهنیت
یارب بمن مولد سلطان ابدا
یارب اومهر شوکتی سن یایدار قیل
ناهد وجیده بزه اصوانه ربه بوکون
وصف جلیلی ایتمکه جمله اوسرور ک
سن زده سیه نمای شه عصر روزگار
شکرانه عون عاید اولدی قدریک

اولدیجه روی کرجهان رائم ای اله
رائم اولد جامده اوسلطان تاجور

نومره لی ۱۱ صحیفه ۱۲

HAMDULLAH HAMDİ'NİN LEYLÂ ve MECNUN HİKÂYESİ

Dr. Gönül Alpay

Leylî ve Mecnun hikâyesi, Arap, İran ve Türk Edebiyatlarında en çok işlenen mesnevî konularından biridir. Bu konunun esas teşekkülü Arap Edebiyatında olmuş, daha sonra islâm fütühatı ile Arap dili ve kültürünün büyük önem kazanması sonucunda, diğer islâm ülkelerinde de sevilen ve benimsenen bir hikâye olmuştur (1).

Hikâyenin doğmasına sebep olan ilk şiirler, ister Mecnun adlı bir şâir tarafından yazılmış olsun, isterse şâirin yaratmış olduğu kahramanın ağzından söylenmiş olsun, çok hassas, samimi duygularla dolu lirik şiirlerdir. Onların bu özelliği, asırlarca insan ruhunu etkilemiş, durmadan birbiri arkasına Leylî ve Mecnun hikâyesini yazan şâirler görülmüştür. Bu derin aşk hikâyesinden, mutasavvıflar ve gazel şâirleri de çok etkilenmiş; kendi duygu ve düşüncelerini Leylî ve Mecnun'un örnek aşkı ile anlatmağa çalışmışlardır. Bu akım, gittikçe genişleyerek, İran'ı ve Anadolu'yu da dört bir yandan sarmış; böylece Leylî ve Mecnun mesnevisi "mesnevi" yazanların kalemlerinde az çok değişik çehrelerle görünürken, şâirler de bir yandan aşk şiirlerinde ve tasavvufî şiirlerde Leylî ve Mecnun'a sarsılmaz yerini hazırlamışlardır.

Fakat Arap Edebiyatında bu hikâyenin konusu tam bir mükemmelliğe ulaşmış değildir. Hikâye birbiriyle ilgisiz, aralarında mantıkî bir bağ bulunmayan olaylar dizisi halindedir. Hikâyenin tam bir konu bütünlüğüne ulaşması, İran Edebiyatına geçtikten sonra olmuştur. Gerçi bu edebiyatda da eski rivâyetlere sadık kalınmış, fakat bunun yanı sıra tereddütlü noktalar kesinleşmiş; konuya bazı ilâveler de yapılmıştır. Arap Edebiyatında bedevî âdetleri ve yaşayışı içinde görülen Leylî ve Mecnun hikâyesi, İran Edebiyatında şehir hayatının havasına sokulmuş; biraz da İran Edebıyatının o devirdeki romantik atmosferi içersine bırakılıverilmiştir(2).

İran Edebiyatında ilk defa Baba Kuhî Şîrazî (ölm. 1050)'nin divanında Leylî ve Mecnun adlarına tesadüf edilmektedir. Fakat hikâye, ilk defa

1. Hikâyenin Arap Edebiyatındaki gelişmesi ve rivâyetleri için bk.: A. Ateş, Leylî ve Mecnûn Maddesi, İslâm Ansiklopedisi F. 69, İst. 1955.
2. A. Ateş, ayn. esr.; ve A. S. Levend, Arap Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi. Ankara 1959.

Şirvanşahlardan Ahistan b. Minuçihr'in emri ile Nizamî-i Gencevî (ölm.1199 veya 1203) tarafından 1188-1189 yıllarında nazmedilmiştir. Nizâmî, mesneviye son şeklini vermiş; ondan sonra gelenler, bir takım değişiklikler yapmak suretiyle onu takip etmişlerdir.

Türk Edebiyatında, Leylî ve Mecnun hikâyesinden ilk defa Anadolu'da Gülşehrî'nin Mantıku't-tayr'ında (Yazılış tarihi 717/1317) ve Âşık Paşa'nın Garibname'sinde (Yazılış tarihi 730/1330) çok kısa bir şekilde bahsedilmiştir. Fakat başlıbaşına bir mesnevî olarak ilk defa Şahidî tarafından 883/1478 tarihinde yazılmış; onu Hamdullah Hamdi (1) (ölm. 1503) ve diğerleri takip etmiştir (2). Orta Asya Türk Edebiyatında ise, ilk defa Ali Şîr Nevayî (ölm.1501), hamsesinin üçüncü mesnevisi olarak 1484 yılında Leylî ve Mecnun hikâyesini kaleme almıştır. Bütün bu şâirler arasında Fuzûlî (ölm. 1556), aynı adı taşıyan eseriyle, aşılması imkânsız, baştan başa lirik bir şiir, derin bir aşk hikâyesi yaratmış; kendisinden önce ve sonra yazılan diğer bütün Leylî ve Mecnun mesnevilerini gölgede bırakmıştır.

Burada söz konusu olan Leylî ve Mecnûn hikâyesi, Hamdullah Hamdi'nin *Lelyâ ve Mecnun* adlı mesnevisidir. Bu eser, san'at yönünden, Fuzûlî'nin eseriyle mukayese edilemez. Fakat bu eser, gerek XV. yüzyıl Osmanlı toplumuyla olan ilişkisi, gerekse XV. yüzyıl türkçesinin özellikleri bakımından üzerinde durulması gereken bir eserdir.

Sünnî islâm anlayışına uygun bir felsefî görüş ile Osmanlı toplumunun ahlâk anlayışı, gelenek ve inanışları ile beslenmiş bazı prensipler, Leylâ ve Mecnun mesnevisini yazarken, Hamdullah Hamdi'nin bu hikâyeyi yorumlamasında ve hikâyenin çatısını kurmasında başlıca hareket noktaları olmuştur. Onun bu yorumunu şu şekilde özetleyebiliriz :

1. İnsan kaderi önceden çizilmiştir; ve bu değiştirilemez.

2. İnsanlar tek başlarına değil, bir toplum içerisinde yaşarlar. Bir toplum içinde yaşamak için de bazı koşullara uymak zorunluğu vardır. Aksi halde toplum onları kendi dışına atar.

3. Sevgi insana verilmiş en köklü duygudur. Eski Türk Edebiyatında "mecazî aşk" diye adlandırılan bu sevgi, daha büyük ve yüce olan "ilâhî aşka" ulaşabilmek için bir köprüdür.

Hikâye şark masallarında çok sık rastlanan bir motifle başlar. Kays, yani Mecnun, babasının Tanrıdan bir çocuk dilemesi sonucu dünyaya gelir. Daha doğduğu anda, geleceği bellidir; o âşık olacaktır.

Meğer ışkile gelmişti ezelden
Anın çün var idi hazzı güzelden

(yk. 9a, Üni.Ktp.)

---

1 Eserin bilinen üç yazması vardır: Üni. Ktp. T.Y. 800; Millet Ktp. nr. 1164 ve nr. 1165.

2. Türk ve İran Edebiyatlarında Leylî ve Mecnûn hikâyesini nazmetmiş bütün şâirler hakkında bilgi için bk. : A.S. Levend, Arap Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi, Ankara 1959.

Kays, kaderinin yarattığı bir kişidir. Yani, ona çizilen kaderin gerçekleşmesi için, dış olaylar istenilen sonuca gitmek üzere örülmüştür; ayrıca, Kays'ın doğuşunda birlikte getirdiği potansiyeli, onun öyle değil de böyle davranmasının nedeni olacak, ve yaptığı seçimlerle, kendisi için çok önceden çizilmiş olan yaşama şekli, yaşama süresinde ulaşacağı başarı ve başarısızlık noktası, ve nihayet "büyük son" gerçekleştirilmiş olacaktır. Böylece, hem kişisel bütünlüğü, hem de sosyal zorlamalar, Mecnun'u aktif olmaktan alıkoyar. Fakat onun olaylara karşı olan bu tutumu, yukarıda anlatılan nedenlerden ötürü devrinin okuyucusunu yadırgatmaz. Zirâ böyle bir felsefe, Osmanlı toplumunun, imparatorluğun kuruluşundan, hattâ islâmiyetin hemen başlangıcından sonraki yüzyıllardan beri islâm topluluğunun, yabancısı olmadığı bir felsefedir.

Örneğin, Kays iki kez Leylâ'yı elde edebilecek bir durumda iken, ondan ayrılmağa mecbur olmuştur. Birincisinde: Nevfel, Leylâ'nın kabilesi ile yaptığı savaşı kazanır. Fakat Leylâ'nın babası ona gelerek, Leylâ'yı Mecnun'a vermemesi için yalvarır. Eğer verecek olursa, kızını öldüreceğini söyler. Böylece, olayların akışı Mecnun'un Leylâ'yı kaybetmesine sebep olur. İkinci kez ise, araya büsbütün başka bir neden, Mecnun'un aşkı girer: İbni's-Selâm ölür. Leylâ artık serbesttir. Ortada onları ayıracak hiç bir şey kalmamıştır. Fakat o zaman da, Mecnun Lelyâ'yı o kadar çok beklemiş ve bu zaman içinda onu o kadar çok düşünmüştür ki kendi içinde ideal bir Leylâ yaratmış; ve her iki Leylâ arasındaki bağın kopuşu nedeniyle de, artık gerçek Leylâ'yı tanımaz olmuştur.

Hamdullah Hamdi'nin hikâyeye bakış açısı, Mecnun'un toplumun dışında kalmasına, Leylâ'nın da topluma karşı ürkek bir tavır takınmasına sebep oluyor. Mecnun da Leylâ da içinde yaşadıkları toplumun inanış ve geleneklerinden ayrılmış insanlardır. Oysa, çevrelerindeki insanlar, gelenek ve inançlarına bağlı, herkesin yaptığını yapmağa ve var olanı olduğu gibi, doğru olarak, benimsemeğe alışmış insanlardır. Leylâ'nın annesinin şu sözleri, topluma karşı gelmenin korkusu ile söylenmiş sözlerdir :

Bizi rüsvâ-yı hâs u âm idersin
Arab ta'ını ile bed-nâm idersin
(yk.12a, Üni. Ktp.)

Toplum, bir genç kızın saf ve masum olmasını ister. Bu husus münakaşa götürmez. Yine Leyla'nın annesi bu prensibi en iyi şekilde dile getiren kimsedir :

Kıza âr ehli olursa uzun yaş
Eğer bî-âr olursa başına taş
Kaşı ol duhterun kim vesmelüdür
Basup göz göre başın kesmelüdür
(yk. 12a, Üni. Ktp.)

İşte bu topluma uyma düşüncesi bütün hikâye boyunca Mecnun'un kaderini çizer. Nitekim Leylâ'nın babası Mecnun'u reddederken,

Yanılsam bu hitâba içsem ikdâm
Arab eyler beni ta'nile bed-nâm
(yk. 23a, Üni. Ktp.)

der. Mecnun'un bu topluma karşı koyması, insanlardan kaçmak ve bütün dünyaya küsmek şeklinde belirir :

Çü görmen âdemîlerden vefâ ben
Anun çün vahşe oldum âşinâ ben
(yk. 71a,Üni.Ktp.).

der. Hele Nevfel'in kendisine yaptığı oyunlardan sonra! "Nevfel, Leylâ'yı görüp ona âşık olur. Leylâ'yı kendisi almak için Mecnun'u zehirlemek ister. Fakat hazarlattığı zehir dolu kadehi kendisi içerek ölür. Daha önce de Nevfel, Leylâ'nın babasının sözüne uyarak, savaşı kazandığı halde, Leylâ'yı Mecnun'a almaktan vazgeçmişti. "İnsanlar, artık onun için iki yüzlü, itimat edilmez yaratıklardır. İşte bu kaçış, insanlara ve dünyaya küsme ve çöl adamlarına mahsus yalnızlıkla yoğrulmuş kişisel yapısı, Mecnun'u. "mecazî aşk"tan yavaş yavaş "ilahî aşk"a götürmüş; önce Leylâ için visâl isterken, sonra visâlden kaçmıştır:

Beni mest eyledi hüsnün hayâli
Görünmez gözüme sûret visâli
Bana ma'ni yeter sûret gerekmez
Bana vahdet gerek vuslet gerekmez
(yk. 87b, Üni. Ktp.)

oysa daha önceden:

Kanı kandasın iy rûh-ı revânum
Meded kıl variken cismümde cânım
Susuzluktan ciger gark oldı kane
Zülâlüne ümîdim var ki kane
(yk. 25b, Üni. Ktp.)

demekteydi.

Nitekim şâir de hikâyenin sonuna doğru Mecnun'un "ilahî aşk"ı bulduğunu şöyle söyler :

Anı sanman heman Leylâyı sevdi
O Leylâ'dan geçüp Mevlâyı sevdi

Leylâ'nın da içinde yaşadığı toplumun kurallarına karşı gelen bir davranışı olduğu belirtilmişti. Fakat o, daha çok başkaldırmayı arzu edip, başaramayan, ve için için kendini yiyip bitiren bir genç kız olarak görü-

lür. Bir kaç buluşma, mektup, haber gönderme gibi fazla ileri gidemeyen hareketleri vardır. Bu çekingenliğinde kendisine verilen terbiyenin ve çevrenin rolü büyüktür. Örneğin, bir ihtiyarın yardımı ile Mecnun'un olduğu yere gittiği sırada, söylediği şu beyit onun ürkekliğini gösterir :

Buyurdı pîre kim iy hoş dem âdem
Yanaram bir adım ger artuğ adam
(yk. 93b, Üni. Ktp.)

Buna rağmen Leylâ'nın da isyan ettiği ve beklenmedik bir şekilde annesine karşı koyduğu da görülür. Annesi ona bir başkasıyla evlenmeyi zorla kabul ettirmeğe çalıştığı; kabul etmezse, babasının, kardeşlerinin kızacağını söylediği zaman, Leylâ, âni bir öfkeyle şöyle söyler :

Peder bana ne hâcet kim ola yâr
Horûsun beyzâ ile ni işi var
Bana kardaş odur kim ola hâldaş
Veger nice kara taş u çe kardaş
Ne şu'le vire aya dû birâder
Mukâbil olmaya çün mihr-i hâver
Senünle de ana yok şimdi kârum
Yiter bana iki âlemde yârum
(yk. 62b, Üni. Ktp.)

Evlendikten sonra da Leylâ kocasını yanına yaklaştırmaz. Kalbinde de Mecnun'un aşkı hiç eksilmez. O, bu davranışları ile vefalı bir sevgili ve irâdeli bir insan olarak görülür. Hamdullah Hamdi, Leylâ'yı, evlendikten sonra herkes tarafından sayılan, sevilen bir hanımefendi havasına bürümüş, ve devrindeki aristokrat sınıfının "evli kadın" imajını vermeğe çalışmıştır.

Hikâyedeki diğer kişiler ya çok siliktir, ya da çok azının önemli sayılabilecek rolleri vardır. Onların bu rolleri, ancak hikâyedeki olayların örülmesi için gereklidir. Leylâ'nın annesi ve babası, kurallara uyan, klâsik insanlardır. Mecnun'un babası, oğlunu çok seven fedakâr bir babadır. Yalnız Mecnun'un babasının, hikâyenin başlarında kudretli bir kabile reisi iken sonradan zavallı bir ihtiyar durumuna düşmesi, eserde anlaşılmayan bir nokta olarak kalmaktadır. Nevfel, zayıf irâdeli, kimi görse onun etkisi altında kalan bir emirdir. Hikâyede bu kişilerden başka Leylâ'nın kız arkadaşları, Mecnun'un erkek arkadaşları silik de olsa hikâyede kişiler dünyasını yaratan figüranlardır.

Ayrıca eserde yazarın bazı psikolojik durumlar üzerine eğilmiş olduğunu görürüz. Bunlardan Mecnun ve Leylâ'nın ruhsal yapılarının değişmeleriyle ilgili olanları daha önceden belirtilmişti. Bunların yanı sıra, çoğu kez yüzeyde kalmış olsa bile, eserde yazarın toplum psikolojisine ve kişilerin

ruhsal yapısına inmeği denediği de görülür; ve onun az çok insanı tanıdığı da inkâr edilemez. Bir örnek: Leylâ evlenirken birisi annesine gelip şöyle der:

Anasına didi bir kimse Leylî
Bu erden incünür yok buna meyli
(yk. 62a, Üni. Ktp.)

O devırde insan duygularına önem verildiğini göstermesi bakımından bu beyit ilginçtir. Hamdullah Hamdi'nin eserinde Kays, Fuzûlî ve diğer bazı şâirlerin eserlerinde görüldüğü gibi Leylâ'yı görür görmez bir yıldırım aşkıyla ona âşık olmaz. Kays, Leylâ'yı yavaş yavaş sever :

Olup gün gün ziyâde âşinâyi
Gönülde toldı şevk-i rûşenâyî
Güzellendikçe günden güne Leylî
Ziyâde oldı Kaysun ona meyli
(yk. 9b, Üni. Ktp.)

Bu aşkın Leylâ'nın eve kapatılmasıyla fazlalaşması da yine psikolojik bir durumdur.

Şimdiye kadar hikâyedeki olayların belli bir çatı içinde verilmesini sağlayan ana fikir diyebileceğimiz insanın kaderi, aşk duygusu, toplumun gelenek ve inanışları gibi yazarın dünya ve insan hakkındaki görüşlerinin hiç birisi, ne sâdece yazara, ne de özellikle XV. yüzyıla ait şeyler olmayıp, islâmiyetten sonra XVIII. yüzyıl sonralarına kadar Osmanlı toplumunun yapısında devam edegelmiş bir kültürün getirdikleridir. Yalnız ne varki, bütün bunlar bizim toplumumuzda bütün yüzyıllar içinde var oldukları kadar, XV. yüzyıl için de var olan sosyal ve bireysel gerçeklerdir.

Bir de hikâyeyi, ana çatıyla sımsıkı bağlanmamış detayda kalan bir takım sosyal olayları (merâsimler, düğünler vs.) ele alarak incelersek, o zaman XV. yüzyılın yaşantısındaki sıcaklığı tanıtan gelenekler, batıl itikatlar, dualar, masalın gerçekle karıştırıldığı bir dünya anlayışı ile karşılaşırız. Hattâ bu geleneklerin pek çoğu bugün hâlâ Anadolu'da halk arasında yaşamakta; ve bugünün masallarında bile aynı masal motifleri yerlerini muhafaza etmektedirler. Bugün varlığını kesin bir şekilde bildiğimiz bu gibi unsurların kökünün ne kadar geriye dayanabileceğini düşünmeğe imkân verdiği için de bu eser gerçekten ilginçtir. Eserin ana çatısı altında kaldıkları halde, çatıyı ayakta tutan bu çok canlı detayları şu şekilde özetleyebiliriz :

1. O devrin inançlarıyla ilgili olanlar.

a. O devirde insanlar, duaların, dervişlerin ve din adamlarının ruhanî kudretlerine inanırlar ve onlardan yardım beklerlerdi. Örneğin, babası Mecnun'un iyileşmesi için, onu önce Mekke'ye sonra da kutsal bir kişiye götürür. Fakat Mecnun her iki yerde de aşkının sönmemesi için dua ettiğinden, iyi bir sonuç alınmaz.

b. O devirde rüyaların, bir takım olayların olacağına bir işaret oldukları kabul edilirdi. Örneğin, bir gün Mecnun rüyasında gayet büyük bir ağaç görür. O ağacın dalından hoş kanatlı bir kuş uçarak onun başına parlak bir taş koyar. Uyanınca, Mecnun iyi bir haber alacağından emin olur. Gerçekten de Leylâ'dan o gün mektup alır.

c. O devirde kızların fazla okumasının doğru olmayacağı kanısı vardır. Leylâ 'nın annesi bu kanıyı şöyle dile getirir :

Sana ta'lim-i hat yüz karasıdur
Kalem şemşîr-i ta'ne yarasıdur
Kalem şemşîr olur cellâd duhter
Utârid de olursa ol bed ahter

(yk.11a, Üni. Ktp.)

Bugün bile Anadolu'da hâlâ bu düşünceyi güdenler bulunmaktadır.

2. Bir takım merâsimler ve âdetlerle ilgili olanlar: (Mecnun'un sünnet düğünü, Leylâ'nın evlenme merâsimi, Leylâ'nın fakirlere yemek vermesi gibi).

a. O devirde insanlar evlenirken şenlikler ve törenler yaparlardı. Aşağıdaki beyitlerde Leylâ'nın evlenme merâsiminden söz edilirken, o devirde bir evden nasıl gelin alındığı ayrıntılı olarak anlatılır ki, bugün Anadolu'da hâlâ buna benzer merâsimler yapılmaktadır.

Oturup Leylî atasıyla sâdât
Yerine geldi cümle resm ü âdât
O mecliste ki ulular okundı
Nikah ü 'akd olup hutbe okundı
Hâtib-i hutbe kim kürsîye ağdı
Başı üzre direm tûfânı yağdı
Varup der-gâh-ı Leylîye bir âdem
Nisâr eyledi dinârile dirhem

(yk.61b, Üni. Ktp.)

Sonra Leylâ'nın meşşata tarafından süslenmesi anlatılır. Ertesi sabah da İbni's-selâm onu evden almağa gelir:

Çeküp pîl-i sepîd-i Mengelüsi
Ana yükletdiler taht-ı 'arûsi
Çü puşt-ı pîle çıkdı taht-ı şâhî
Felek na'tında mât eyledi mâhı
Kamer ruhlu nice ferzend-zâde
O pîl önünce yüridi piyâde

(yk. 62b, Üni. Ktp.)

b. Bir evden kız isteme çok önemlidir. İbni's-selâm, Leylâ'yı istemeye gayet iyi konuşan bir kimse ve onunla beraber, Leyla'nın kabilesine bir çok

hediyeler gönderir. Bunların, şâir, İbni's-selâm'ın kabile ve kavma ilk armağanı olduğunu söyler.

3. Fakirlere yardım etme, onlara ihsanlarda bulunma geleneği, o devirde çok köklü bir şekilde vardır. Bunun önemini Leylâ'nın fakirlere yemek dağıttığı bölümde görürüz.

4. Saygı kavramıyla ilgili gelenek. Büyüklere, özellikle anne ve babaya duyulan saygıya o kadar çok önem verilir ki, insanlar özel problemlerini çözmede bile bağımsız olamazlar. Leylâ bu yüzden anne ve babasına karşı gelememiş ve istemediği bir evlilik yapmıştır.

Hikâyeyi, ruhsal ve sosyal bakımdan kısaca inceledikten sonra, hikâyenin o devrin roman okuma ihtiyacını giderecek kadar zengin bir gözlem getirdiği görülür. Muhakkak ki o devrin insanı, Hamdullah Hamdi'nin eserini okurken kendi duygularının, düşüncelerinin, yaşantılarının benzerlerini bu eserde bulmuş; ve böylece yazar, okuyucu ve eser arasında doğması gereken ilgiler kurulmuştur. Fakat onu bir romandan ayıran, romanın esas kahramanlarının dışındaki kişilerin tam ve kesin çizilememesi, olayların geçtiği yerlerin açık olarak belirtilmemesi, bazı olaylara gereken önemin verilmemesi, yazarın, şark geleneğine uyarak iç içe hikâyeler anlatması, ve yine şark didaktizmine uyarak yeri geldikçe öğütler vermesi ve kendinden bahsetmesi gibi pek çok yönleriyle bugünkü roman anlayışından uzak olduğu da açıktır.

Sonuç olarak denebilir ki, bu eser, Fuzûlî'nin eseri gibi san'at yönünden güçlü bir eser olmamakla beraber, her şeyden önce Türk Dilinin gelişmekte olduğu bir devri yansıtması bakımından önemlidir. Çünkü Hamdullah Hamdi, yabancı kelimelere eserinde çok yer vermiş olmasına rağmen, XV. yüzyılda günlük konuşmalarda geçen pek çok öztürkçe kelimeyi de kulanmıştır. Bunun için eserin dil yönünden ayrıca işlenmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra, eserde olayların birbirine iyi bağlanması, eserin oldukça sade, anlaşılması kolay bir dille yazılmış olması, hatta imajların, benzetmelerin, buluşların çok şaşırtıcı ve çapraşık olmaması, onu her okuyucunun merakla izleyebileceği samimi bir plâna indirmiştir. Bu eser, hiç kuşkusuz devrinin okuyucusuna hitab edebilmiş ve bugüne de kendi devrinden bir takım gözlem ve anıları getirmiş bir eserdir.

AHMET PAŞA DİVANI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Dr. Harun Tolasa

Devrinin şöhretli ve seçkin bir şairi oluşunda kendisinden bahsederken bütün kaynakların çoğunlukla fikir birliğine vardıkları Fatih'in öğretmen ve sohbet arkadaşlarından Veliyüddin-oğlu Bursalı şair Ahmed Paşa'nın, sağlığında II. Bayezid'in emriyle(1) düzenlemiş olduğu Divan'ı, Prof. Dr. A.N. Tarlan tarafından on beş nüshası karşılaştırılarak üç sene önce yayınlanmıştı(2). Bu neşre dayanmak üzere hemen o tarihlerde başlayan ve şair'in hayal dünyasını tesbit amacını taşıyan Din ve Tasavvuf. Cemiyet, İnsan, Tabiat ve Eşya gibi dört kategoriye ayırarak yapmış olduğumuz araştırma, şu ana çizgileri ortaya koymuştur. Hemen söyliyelim ki bunlar ilk bakışta Ahmed Paşa'nın gerek kendisinden önce, gerek devrinde ve gerekse kendisinden sonraki şairlerin eserlerinden ortaya konulan ve ortak olduğu söylenilen özelliklerle bir benzerlik, hatta aynılık gösterebilir. Bunları biz. bir dereceye kadar Divan Şiiri'nin muhteva ve şekil özellikleri itibariyle tabii karşılarken diğer taraftan bu ortak özelliklerin tesbit edilişinin, altı asırlık bir edebiyatın isim yapmış üç-beş şâirinın eserine, hem de enine boyuna olmayan bir bakışla olduğunu da hatırlatmak isteriz. Ayrıca, her ne kadar Ahmet Paşa Divanı için söylemiş olduğumuz şeyler, bu Divan üzerinde yapılan çok teferruatlı bir araştırmaya dayanıyorsa da yazımızın konusu ve kaplıyacağı yer, burada bu teferruatı ortaya koymaya imkân bırakmamakta ve neticede söylenilen şeylerin genel nitelikte oluşunu zorunlu kılarak adı geçen "benzerlik ve aynılık"ı artırmaktadır.

Doğrusunu söylemek gerekirse, asırlarca aynı dünya görüşüne sahip olan, aynı hukuki, sosyal, iktisadi, siyasi ve idari çerçeveler içinde yaşayan, estetiği ve tekniği aynı bir toplumun şiiri üzerinde durmak ve hiç olmazsa asırdan asıra az veya çok değişen, gelişen durumunu, bu değişme veya gelişmenin hangi yönlerde olduğunu tesbit etmek çok zordur. Keçiboynuzu misali elde edilecek netice, harcanılan gayrete nisbetle binde birdir. Ama her ne olursa olsun böyle bir çalışmayı yapmadan "şu şöyledir, bundan başka bir şey değildir.." demek ne dereceye kadar, değil bilimselliğe, insafa sığar.

Aslında burada beyan edeceğim hususlara Ahmet Paşa'nın şiirinin özellikleri de denemez. Özellik bir mukayese neticesidir. Böylece Ahmet Paşa'nın şair

(1) Bkz. Ahmet Paşa Divanı, s. 6 (71. beyit)

(2) Prof. Dr. A. Nihat Tarlan, Ahmet Paşa Divanı, İst. 1966. Millî Eğitim Basımevi

olarak diğerlerine karşı göstermiş olduğu farklılıklarının, yani özelliğinin yapılacak olan bir karşılaştırmayla ortaya çıkacağı bilinen bir gerçek olur. Bu ise, Prof. Dr. A.N.Tarlan tarafından ileri sürüldüğü vechile (1) şekil ve muhtevayı en küçük noktasına varıncaya kadar tesbit etmek üzere münhasıran şairin eserine yönelmiş dikkatli, sabırlı, yorucu ve objektif nitelikte araştırmaların ortaya çıkmasına bağlıdır. Bu gün için bu nitelikde diyebileceğimiz yayınlanmış olarak sadece Prof. Dr. A.N. Tarlan'ın eseriyle (2), yayınlanmamış olan bazı doktora ve talebe tezleri (3) vardır ki muhteva itibariyle olmasa bile sayıca yetersizdir.

Biz bu çalışma ve araştırmaların artmasını ve gelişmesini bir taraftan ümitle bekleyedururken şairimizi bilinen taraflarıyla(4) şöyle bir gözden geçirecek olursak; doğum tarihi, çocukluğu, ailesi, tahsil ve terbiyesi, ilmiye mesleğinde ilerleyişi, Fatih'in teveccühünü kazanıp vezaret mertebesine yükselmesi, onun öğretmeni ve sohbet arkadaşı oluşu, temayül ve alışkanlıkları, kısacası hayatı ve kişiliğine dair, ne hakkında bilgi veren kaynaklarda ve ne de eserinde açık, geniş, kesin ve tutarlı bir bilgiye sahip olduğumuzu görürüz. Böylece diğer divan şairlerinin hemen hepsinde olduğu gibi onun edebi yönü üzerinde yapılan araştırmalarda hayat seyri ve psikolojisinden edinilecek ipuçları kapısı kapanmış olur. Bununla birlikte onu yine umumi mahiyette olmak üzere bazı noktaları ile tesbit etmemiz mümkündür :

Ahmet Paşa'nın şiire az-çok ilgi duyan bir babası vardır. Eğitim ve öğretimini ne zamandan itibaren, nerede, kimlerden ve ne dereceye kadar yaptığı bilinemiyorsa da kısa sürelerde müderrislik, kadılık, kazaskerlik yapması ve sonra padişah II.Mehmet'in dikkatini çekerek yakınları arasına girmesi, onun öğretmeni ve sohbet arkadaşı olması, nihayet vezirliğe yükselmesi düşünülecek olursa bunun geniş ve derin olduğu, kuvvetli bir ilmi-dini bilgiye sahip bulunduğu açıkca ortaya çıkar. Varlıklı ve devrine göre entellektüel bir ailenin oğludur. Babası o devrin en yüksek dereceli memurlarındandır. Bütün bu imkânların yanısıra zekilik, hazırcevaplık, nükteci ve latifecilik gibi şahsi meziyetlere de sahip olduğu bir çoklarınca belirtilmektedir. Şiire ne zaman başladığı mechuldür. Bununla birlikte ondan bir sonuç alabilecek duruma geldiği veya dikkati çekecek, göze çarpacak bir hal aldığı tarihler olarak 1540 ve sonrasını verebiliriz. Divanında Hic. 841(1437/38) tarihli bir tarih manzumesinin dışında onun 1450 ön-

(1) Bkz. Prof. Dr. A. Nihat Tarlan, Necati Beg Divanı, İst., 1963, önsöz; Aynı yazarın "Edebiyat tarihine Dair" isimli makalesi, TDED C. XIII.

(2) Prof. Dr. A. Nihat Tarlan, Seyhi Divanını Tetkik, 2. Bsm.. İst 1964.

(3) Dr. Mehmet Çavuşoğlu, Necati Beg Divanının Tahlili ve Sistematik İndeksi, İ.Ü. Ed. Fak. Doktora tezi (basılmamış) 1966; Dr. Harun Tolasa, Ahmet Paşa Divanının Tahlili ve Sistematik İndeksi, Atatürk Üniversitesi Ed. Fak. Doktora Tezi 1969; Talebe Tezleri için bkz. TDED C. X-XI; ayrıca Türkoloji Dergisi C. I.

(4) Ahmet Paşa'nın biyografisi üzerine gerekli bilgi için bkz. F. Köprülü, İ.A. Ahmet Paşa maddesi, C. I; M.K. Ozergin, Ahmet Paşa'nın Tarih Manzumeleri. TDED C. X; E.J.W. Gibb, The History of Ottoman Poetry, Volume II, London, 1902; Prof. Dr. A. N. Tarlan, Ahmet Paşa Divanı, s. VII-XII.

cesinde yazıldığını gösteren her hangi bir şiiri yoktur. Üstelik bu manzumenin tarih değeri üstünde anlaşmazlık da vardır(1). Kasideleri Fatih ile başlar. Ondan önceki devre ait hiç bir kimse için ne kasidesi ve ne de her hangi bir şiiri (tarih, mersiye) vardır. Şu muhakkak ki Ahmet Paşa'nın bir şair, bir değer olarak ortaya çıkışı Fatih'in ıkinci kere tahta oturuşu (1441) iledir. Yani o, kıymetli, sayılan ve sevilen bir şair olarak tarihi ve edebi kaynaklarda bu tarihten sonraki hayatıyla kendisini gösterir. İkbali körelse de ölümüne (1497) kadar devrine hakim, büyük ve üstad bir şair olarak şöhretini ve tesirini devam ettirir.

Fatih ile arasının hangi sebebden bozulduğu, saraydan hangi tarihde uzaklaştırıldığı kati olarak bilinmeyen, evlenip evlenmediği ihtilaflı olan ve hatta erkeklikten mahrum olduğuna dair söylentiler bulunan, fakat arkasından hiç bir evlat bırakmadığı kesinleşen (2) şairimiz, tokgözlü, vakur ve magrur bir kimsedir. Padişah, şehzade ve devrin büyük maneviyat adamlarından başka kimseye, gözden düştüğü devrelerde bile kaside yazmaması, herhangi bir ricada bulunmaması onun bu karakterini açıkça gösterir. İstediği şeyi, daima padişahından istemiş, başkalarına tenezzül etmemiştir. Fatih de bu eski dostuna ve değer verdiği şairine, saraya yaklaştırmayıp eski teveccühünü göstermemekle birlikte sonuna kadar lutfunu da eksik etmemiştir. Bu lutuflar II. Bayezid ile daha da artarak devam eder. Her ne kadar saraydan ve İstanbuldan uzaklaştırıldığı devreden önceki durumuna bir daha yükselemezse de ölünceye kadar refahı ve şöhreti devam eder. Zamanında bir çok şairi padişaha tanıtmış ve vasıta olarak ihsana ulaştırmıştır. O devirlerde şairlik iddiasında olup padişahın dikkatini çekerek saraya yaklaşmak isteyenler ona nazireler yazarak bu kabiliyet ve değerlerini isbat etmeye çalışırlar. Ahmet Paşa'nın II. Bayezid'le başlayan Bursa sancak beyliği devresinde kurmuş olduğu şiir sohbetleri de meşhurdur (3). Zamanın ikinci-üçüncü derecede şairleri oun bu meclislerine devam etmekte ve imparatorluğun çeşitli çevrelerinde ortaya çıkan şairler ve yazdıkları şiirler, çeşitli yollarla bu meclislere ulaşmakta, takdir veya tenkide uğramaktadır. II. Bayezid bile Nevai'nin bazı şiirlerinin tanziri konusunda ilk olarak onu düşünür ve onu seçer. Divan'ının tedvinini isteyen bizzat bu padişahtır. Şunu, bir kanaat olarak, söyleyebiliriz ki onun sosyal mevkii, sarayla her ne olursa olsun devam eden yakın ilgisi, yaşadığı yüksek tabaka hayatı, daima şairlik konusundaki şöhretini ve itibarını takviye edici bir rol oynamıştır. Meselâ asrın son çeyreğinde daha üstadane olmak üzere Necati'nin sesi duyulmaya başlamakla ve beğenilip kabul edilmekle birlikte şöhret ve itibarda, şiir çevrelerine hakimiyet ve tesırde Ahmet Paşa'nın sahip olduğu dereceye ulaşamamıştır. Şairimiz, bu itibarla divan şairleri arasında şanslı ve mutlu diyebileceğimiz sayısı az guruba dahil olur. Bu yüzden onun felekten, talihten, çağından şikayette, sızlanmakta geleneğin dışına taşan bir fazlalık, bir ısrar görülmemektedir.

(1) Bk. M.K. Özergin, a.e., s. 173.

(2) F. Köprülü, adı geçen madde.

(3) F. Köprülü, adı geçen madde; ayrıca bkz. Dr. Halûk İpekten, Türk Edebiyatında Edebi Muhitler (XV.-XVI. asır). Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1969 s. 226-228

Eserine gelince: Tezkireci Sehi tarafından onun bir Yusuf ü Züleyha mesnevisi olduğu söyleniyorsa da bugün elimizde olan eseri sadece Divan'ıdır. Bu divanı kaplayan şiirlerin nazım şekli, vezni, beyitleri, dili ve uslubu bakımından görünümünü bir gözden geçirecek olursak: Ahmet Paşa'nın Divan'ında tek tek olmak üzere kullanmış olduğu kelimelerin sayısı beş bin yüz elli sekizdir. Bu miktarın içindeki türkçe kelimelerin sayısı dokuz yüz seksen dört olup onun da beş yüz yetmiş dokuz kadarı fiildir. Bu mikdar ve nitelikde bir sözlük hazinesine sahip olan divanda on dört tanesi beş-onbeş beyit arasında kalmak üzere kırk kaside, üç yüz elli bir gazel, iki terci-i bend, bir terkib-i bend, bir murabba, en fazla beş beyitlik olmak üzere kırk sekiz kıta, kırk yedi müfred, arapça, farsça, türkçe bazan karışık, çoğunlukla ayrı yazılmış yirmi yedi müstakil tarih manzumesi vardır. Bunlara mesnevi tarzında yazılmış toplamı yüz elli dört beyiti geçmeyen üç şiiri (bunlardan yüz yirmi beyitlik olanı "dibace"dir) ve ayrı bir kısım teşkil etmek üzere muhtelif şekillerde dokuz adet arapça, yirmi sekiz adet de farsça; kaside ve gazel kısımlarının başında yine arapça olmak üzere ikişer beyitlik iki şiiri de ilave edersek Ahmed Paşa Divan'ını dolduran şiirlerin sayı ve şekil itibariyle dökümünü yapmış oluruz. Divanda mevcut türkçe beyitlerin sayısı dört bin iki yüz on iki, arapça kısımdakilerin otuz dokuz, farsça kısımdakilerin ise yüz otuz dokuz tanedir. Türkçe kaside, gazel ve müfretler arasında bazan iki üç beyitlik müstakil şiirler halinde, bazan da beyitler arasında on altı arapça, bir de rumca beyit mevcuttur. Arapça, farsça ve rumca olanlar hariç bütün bu şiirlerde kullanılan vezinler ve kullanılış nisbetleri aşağıdaki gibidir :

Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün	: yüz altmış üç şiirde
Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün	: yetmiş bir şiirde
Mefûlü Fâilâtü Mefâîlü Fâilün	: altmış dokuz şiirde
Mefâilün Mefâilün Feûlün	: otuz altı şiirde
Mefâilün Feilâtün Mefâilün Feilün	: otuz üç şiirde
Mefûlü Mefâîlü Mefâîlü Feûlün	: otuz üç şiirde
Mefâilün Mefâilün Mefâilün Mefâilün	: yirmi dokuz şiirde
Feilâtün Mefâilün Feilün	: yirmi bir şiirde
Mefûlü Mefâilün Feûlün	: dokuz şiirde
Müstefilün Müstefilün Müstefilün Müstefilün	: sekiz şiirde
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün	: Sekiz şiirde
Müfteilün Mefâilün Müfteilün Mefâilün	: dört şiirde
Müfteilün Müfteilün Fâilün	: dört şiirde
Feûlün Feûlün Feûlün Feûl	: üç şiirde
Müstefilün Feûlün Müstefilün Feûlün	: iki şiirde
Feilâtün Feilâtün Feilün	: iki şiirde
Mefûlü Mefâilün Mefûlü Mefâilün	: bir şiirde

Divanın asıl hacimli kısmını kaside ve bilhassa gazellerin meydana getirdiği yukardaki sayılardan açıkca anlaşılmaktadır. Bu iki ana tür arasında her ne kadar

şimdiye dek "bilhassa kasideleri"(1) güzeldir şeklindeki hükümler yürütülmüşse de edebi bir ayrım yapabilmek zordur ve başlıbaşına bir araştırmayı zorunlu kılmaktadır. Gazellerin üç-on beş beyit arasında değişmesi ve en çok beş-dokuz beyitlilerin kullanılmasının yanısıra kasideler beş-yüz beş beyit arasında değişir. Ancak o da en çok on beş-altmış miktarları arasında görülür. Bu sonuncusu çoğunlukla klâsik kaside kuruluşuna uygundur, onun bütün kısımlarını, belirli tertip üzre ihtiva eder. Fakat bazıları buna aykırıdır. Ya nesip bölümünden sonra fahriye'ye girilmiştir, ya da nesipsiz olarak doğrudan doğruya medhıye'ye başlanmıştır. Medhiye'nin müstakil bir kısım olarak bulunmadığı bölümlerde bu iş fahriye'ye yüklenir. Bazan öyle olur ki üç kısım da bir arada yürütülür. 15, 18, 21, 28, 29. kasideler(2) bu niteliktedirler. Fatih'in Edirne'de yaptırmış olduğu "Yeni saray" için yazdığı ve aynı zamanda tarih olan bir kasidenın dışında diğerleri doğrudan doğruya padişah veya şehzadelerin şahsınadır. II. Bayezid adına yazılanlardan biri terci-i bend şeklindedir. "Bahariyyat, Der-vasf-ı hazan" isimleri altında iki kaside hiç bir kimseye ithaf edilmemiştir.

Hayal-engiz eş'arun eğerçi kim olur mergub
Bana rengin elfazun inen çok yıg gelür andan
Kamu eş'arumı itsem elümde idi hayal-i has
Veli bu vech ile reng ü letafet kandan ol kandan (3)

beyitlerinde görüldüğü gibi muhtevadan ziyade usluba ve ahenge önem verdiğini söyleyen ve bu yönde özel bir dikkat sarfedilerek kurulmuşa benziyen

Bi-riyayem rayum odur kim reva görsen revan
Ruyuna yârâ revanum rayegan ısmarlaram (4)

gibi ses ve hece tekrarına dayanan bazı beyitleri de bulunan şairimizin zihaf ve bilhassa imaleye dayanan vezin hatası fazladır. Her beyitte bu tip en az üç-beş hata muhakkak bulunur. Vezin hatası olmayan beyitler nadirdir. Beyitlerde gereği olmayan, bulunmasa da bir şey değiştirmeyen kelimeler çok fazladır. Bu kelimeler bilhassa "ki, kim, ile, ve, çü, çün, ol..." gibi zamir ve daha ziyade edatlardır. Edatların kullanışında gramer hatalarına rastlanır. Beyitlerin cümle itibariyle yapısı bazan çok girifttir. Bunlar çoğunlukla ki'li, kim'li, illa'lı, meger'li, çü veya çün'lü cümlelerdir.

Gisularına tab virür dost ki ya'ni
Şeh 'ahdidürür baglu gerek zulmet ü sevda (5)
Ahbar-ı fethün iledüp ä'dana peyk-i tir
Şükrane canın alur-u-andan haber virür (6)

(1) Fuat Köprülü, Divan Edebiyatı Antolojisi . İst. 1931 s. 71; N. Sami Banarlı, Resimli Türk debiyatı Tarihi, İst. 1848 s. 137.
(2) Bkz. Ahmet Paşa Divanı Kasideler kısmı.
(3) A. Paşa Divanı: 388 (43)
(4) A. Paşa Divanı: 262(217-4)
(5) A. Paşa Divanı: 30 (12-83)
(6) A. Paşa Divanı: 181(88-11)

Hal-i ebrusını yarun kim gönül mesken tutar
Murgdur kim aşiyan-ı guşe-i gülşen tutar (1)

'Işkun sipahı garet idüp varumı şeha
Anı ki can idi lebüne armagan virür (2)

beyitleri söylenilenler için birer örnek mahiyetindedir.

Mana ve ifade ıtibariyle birbirinin tekrarı otuz sekiz beyit bulunan Divan'da bazı atasözlerine ve bir çok deyim'e rastlarız. Şu beyitler de bunlar için birer örnektir :

Guş-ı benefşeden sakın ey andelib-i mest
Gül hüsni razın açma ki yirün kulagı var (3)

Mihrünün bazarına bir vech ile germ oldı kim
Kapudan yüz kez kovarsan bacadan düşer güneş (4)

Gam denizinde kalup zülfüni sevda kıluram
Gark olurken sunaram mara elümden ne gelür (5)

Başta gazel olmak üzere kaside ve diğer nazım şekillerinde kullanılan rediflerin çoğunlukla türkçe olmasına mukabil kafiye kelimelerinde türkçeye nadiren rastlarız. Bir fikir vermek üzere zikredecek olursak arka arkaya beş gazelin kafiye kelimeleri şunlardan ibarettir: yan (yanmak fiilinden), giryan, efşan, hayran, reyhan, gerdan, hicran, Nigaristan, çevgan, sultan, bühtan, -gerdan; nazar, hazer, ter, basar, güzer, zeber, haber, şeker, ter, fitneler, kar-ger, kamer, nazar; penah, -gah, rah, giyah, ah, gah, günah, -hah; gulam, temam, haram, makam, müstedam, intikam, şam, hıtam, şam, -fam, selam (6).

Ahmet Paşa Divanının dış görünümünü ana hatlarıyla bu şekilde tesbit ettikten sonra muhtevasını, en başta da belirttiğimiz üzere dört ayrı ana noktadan ele alarak işleyebiliriz :

Divandaki şiirler arasında münhasıran dini diyebileceğimiz yedi tane şiir vardır. Bunlar arasında müstakil bir tevhit veya münacat'a rastlayamayız. Sadece 'Dibace" başlığını taşıyan ve Dıvan'ın telif sebebini bildiren bir manzumede ilk kısmı kaplamak üzre tevhid-münacat mahiyetinde yirmi üç beyit vardır. Aynı manzumeyi sırasıyla Hz. Muhammed'e ve II. Bayezid'e ait medhiyeler kaplar(7). Bu nitelikteki diğer şiirler, Hz. Muhammed'e, Şeyh Tac-üd-din'e(8), Emir Buhari'ye(9), Şeyh Vefa(10)'ya ait methiyeler halindedir.

(1) A. Paşa Divanı: 186(96-1)
(2) A. Paşa Divanı: 186 (95-2)
(3) A. Paşa Divanı : 94 (34-14)
(4) A. Paşa Divanı: 57(20-33)
(5) A. Paşa Divanı: 161 (59-3)
(6) Bkz. Ahmet Paşa Divanı Gazeller Kısmı s. 123-126
(7) Bkz. Ahmet Paşa Divanı s. 2-10
(8) Zeyniye Tarikatı şeyhlerinden Taceddin İbrahim b. Yahşı (Bahşı). Ölümü 1467'de Bursa'dadır.
(9) Asıl ismi Şemsüddin Muhammed olup ölümü 1429/30'da, Bursadadır.
(10) Asıl ismi Seyh Muslihüddin Mustafa (ölm. 1191)'dır

Rafizi'lere cevap mahiyetinde beş beyitlik bir şiirde de Çar-yar'a sevgi ve bağlılıklar belirtilir. Bir diğer sekiz beyitlik şiir ise Divan'nın en başında bulunup besmele'yi, onun önemini ve kudsiyetini ihtiva eder. Böylece devrinin alim ve sofileri adına yazılanları saymazsak dini şiirler bakımından Divan'ın fakir olduğu açıkca görülür

Gerek bu tevhit-münacat mahiyetindeki beyitler, besmele manzumesi, na't, alim sofi medhiyeleri ve Çar-yar'a bağlılıklar ve gerekse Divan'ın diğer kısımlarında bulunan dini unsur ve mefhumlar tamamen islâmi inanış, düşünüş ve telakkiler açısındadır. Aynı zamanda yine bunlar, islâmiyet içinde de hudut dışı kalmayıp ehl-i sünnet çerçevesi içinde mütalea edilirler. İtikaden ehl-i sünnet'in dışına taşmış mezheplerce ihtilaf konusu yapılan her hangi bir meselede şairimizin aykırı bir düşüncesi ve görüşü yoktur. Kendisinin seyyidî olduğunu söylemekle birlikte bir az önce zikretmiş olduğumuz gibi Rafizîleri kınayan beş beyitlik müstakil bir şiiri vardır. Şu beyitte de İbahîlere tarizde bulunur :

Müdam açma agzun surahi gibi
Harama yol itme mübahi gibi (1)

İrade konusunda bazı beyitlerde kaderci görülürse de bu, edebi geleneğin icabından sayılmalıdır. Aşağıdaki beyit onu, teslimiyet ve tevekkülünün yanısıra kader hakkında bir inanışı gerçekçi açıdan ele alırken yakalar :

Çünki takdiründür iş ahterden efgan eyleme
Hükm-i sultandur siyaset aglama celladdan (2)

Şairimiz inanan bir kimse olmakla birlikte eserinde mütaassıp bir dindar havasına rastlanmaz. Onda din ve dünya, daha ziyade dünya ağır basmak üzre bir arada yaşarlar.

Ahır kefen değül mi dutalum ki bezmünün
Camı tıraz-ı came-i 'ayş ü safa imiş (3)

beytinde olduğu gibi dünyanın geçiciliğini acı acı düşünür, fakat hiç de bundan dini uhrevi bir neticeye ulaşmaz. Kendisinden önceki ve sonrakilerde çokça rastlanılan "bir anını boş geçirme, dünü yarını düşünme eğlen, nimetlerden azami istifadeyi sağla" görüşünü ele alır ve savunur. Şairimizin gerçek hayatında tamamen böyle olduğunu düşünemezsek bile daha ziyade dünyevi olduğu, koyu dindar ve mutasavvıfların aksine, onların baş düşmanı olan nefs'e kıymet verdiği muhakkaktır: Şu beyit onun bu yanını daha da açıklayıcı nitelikdedir :

Müdam 'ayş ü safa ile hoş geçür 'ömri
Ki ten otagına nefs-i azizdür mihman (4)

---

(1) A. Paşa Divanı: 5 (3-58)
(2) A. Paşa Divanı: 278 (240-2)
(3) A. Paşa Divanı: 87 (30/1-9)
(4) A. Paşa Divanı: 115 (40-22)

Ahmet Paşa, daha sonra da üzerinde duracağımız zahit tipinin karşısında kendisini rind olarak takdim eder ve her vesileyle zahid'in temsil etmiş olduğu katı, şekilde kalan din anlayışına şiddetle çatar :

Zahidâ Ahmedi korkutma 'azab ile kim ol
Oldı mu'tad yüzün göreli derd ü eleme (1)

Son iki hususun İslâmi yüksek zümre edebiyatlarında çok görüldüğünü ve bu edebiyatın geleneklerinden olduğunu unutmamak lazımdır.

Divan'da dini-islâmi unsur ve mefhumlar bir hayli yer işgal eder. Ancak hepsi müstakil olarak ele alınmayıp bir vesile iledir. Hepsi birer tahayyül ve tasavvur mevzuudurlar. Bir fikir vermek için bazılarını örnekleriyle birlikte zikredecek olursak: Allah, her türlü yüceliğin, yüksekliğin, kuvvet ve kudretin, mükemmelliğin, en son ve en büyük imkânın merkezi ve sembolüdür. İsimlerinin bazısıyla fakat sıfatlarının çoğuyla mevzubahs edilir :

Ten ü can yaradıcı Yezdan-ı pak (2)
İden haki sultan ü sultanı hak

Kitab-ı sun'-ı Yezdan bi-hatadur togru bak Ahmet
Kalem yazmadı levh üzre çü bir harf-i siyah eğri (3)

Hz. Muhammed, alemin yaratılış sebebi ve insanların en kıymetlisi oluşu, beşeri meziyetlerin en yükseğine ve bütününe sahip bulunuşu, öbür peygamberlerin her biri bir özellik ile; diğer yandan cennet güzellik, bolluk ve lezzet; cehennem felaket ve acı; kaza ve kader en mükemmel tasarı ve en tesirli icra için birer sembol olurlar :

Adem cerimesine yüzün suyıdur şefi'
Senden umar şefaati mecmu'-ı asfiya (4)

Yakma dil hanesin ey Yusuf-ı sani ki Halil
Böyle sünnet komadı Kâ'beyi bünyad idicek (5)

Hecrün cehenneminde yanan mübtelalara
Kuyun nesimi bag-ı cınandan haber virür (6)

Bir şehen-şâh-ı kader-kadr ü kaza-radur ki olur
Bamına hindu zuhal dergahına çaker güneş (7)

beyitleri söylenilenlerin bazıları için örnek teşkil ederler.

Bunların yanısıra oruç, aşk acıları ve hicranla; zekat, güzellik, namaz sevgiliye yöneliş ile; hac, vuslata eriş; kabe ise sevgilinin semti ile yorumlanır. Na-

(1) A. Paşa Divanı: 301(275-7)
(2) A. Paşa Divanı: 2 (3-12)
(3) A. Paşa Dövanı: 337(331-7)
(4) A. Paşa Divanı: 11(4-11)
(5) A. Paşa Divanı: 220(153-7)
(6) A. Paşa Divanı: 181 (88-5)
(7) A. Paşa Divanı: 56(20-20)

maz'ın rind ve zahit çatışması yönünden ele alınışı da çokça görülür. Gerek bu unsurların çeşitli yönleri ve teferruatları ve gerekse cin, şeytan, melek, ruh, ölüm, ahiret, azap, haram, helal, tevbe v.b. gibi çok dini mesele ve mefhumlar bunlara benzer bir takım vesilelerle ele alınıp işlenmiş olurlar: Şu beyitleri de bunlar için birer örnek olarak zikredebiliriz :

Sür yüzün şol kuya kim Ka'be anı eyler tavaf
Kıl sücûd ol yüze kim kıble ana eyler namaz (1)

Mescid-i hüsnünde 'ışkı çün imam etsem gerek
Tak-ı ebruna sücud-ı ber-devam etsem gerek (2)

Çün gün yüzüne ahsen-i takvim dıdi Hak
Ahmed severse ahseni ya Rab hatamıdur (3)

Mezheb-i 'ışkın habibün kankı bi-din terk ider
Küfr-i zülfinden nigarun nice imansız geçer (4)

Tasavvufi esaslar bakımından Divan, bir hayli fakirdir. Örgüsü sofiyane telakki ve inanışlara dayanan beyitlerin adedi yirmi-otuz arasındadır. Bunlar daha ziyade tasavvufun vahdet-i vücud telakkisiyle ilgilidir. Güzellik üzerinde duran bazı beyitler hüsn-i mutlak ve tecelli meselelerine dayanır. Bunlara ilâveten aşk, aşk ıztırapları ve aşıklıkla ilgili bazı beyitler de tasavvufi açıdan işlenmiş olurlar. Bir kaç misal zikredecek olursak :

Pertev-i nur-ı tecelliden ko yansun can u dil
Var Ahmet ben bugün müştak-ı didar olmışam (5)

Her hub-ruda hüsnüni Ahmet görür idi
Her şeyde ruşen olmasa mana-yı "küll-i şey' " (6)

Ben yadmıyam ki can senünle
Halk olmadan aşinadur ey dost (7)

Can u tenden geçmeyen 'ışkun libasın geymesün
Geymeye haci olan ihramı esvab üstine (8)

Vaslını bulmak dilersen 'ışka gavvas ol yüri
Aşina ol bahr ile ey dürr-i şah-var isteyen (9)

Ancak bütünüyle değil de iki-üç beytiyle dahi olsa örgüsü tasavvufi temele dayanan müstakil bir şiire rastlayamayız. Bu tip manzumelerin hiç bulunmamasına ve beyitlerinde sayılı olmasına mukabil divanda hayli tasavvufî terime raslamaktayız ki sebebi, dini unsur ve mefhumlar için söylediklerimizin aynıdır. Bunlar için yukardakilere ilaveten bir kaç beyit daha zikredebiliriz :

(1) A. Paşa Divanı: 202(125-3)
(2) A. Paşa Divanı: 232(171-1)
(3) A. Paşa Divanı: 155(48-7)
(4) A. Paşa Divanı: 158(54-4)
(5) A. Paşa Divanı: 262(216-5)
(6) A. Pasa Divanı: 325(312-5)
(7) A. Paşa Divanı: 136(20-3)
(8) A. Paşa Divanı: 47(17-16)
(9) A. Paşa Divanı: 268(226-6)

Gonce çü nikab açdı ve keşf eyledi didar
Bülbül çü kelim oldı ve gül ateş-i Musa (1)

Levh-i hüsnünde hatun geh mahv ü geh isbat olur
Benzer ol dil salikinün suret-i a'malidür (2)

Tabiî ki bütün buraya kadar söylemiş olduklarımızdan konusu bizzat Allah'ı, Hz. Muhammed'i, büyük alim ve sofileri övmek olan tevhid-münacat mahiyetindeki beyitleri, na't ve methiyeleri ayırmak gerekir. Bunlarda beyitlerin büyük bir kısmının doğrudan doğruya dini ya da tasavvufi bir fikir örgüsü içinde bulunmaları şekil ve konu icabıdır.

Gerek sofilere ait methiyelerin çokluğu ve gerekse içinde kullanmış olduğu ifadeden Ahmet Paşa'nın sofiyane bir hayata sempati duyduğunu, onu samimi bir şekilde yaşamayı özlediğini anlarız. Ne var ki hissettiğim kadarınca mizacı buna engeldir. Şu beyit onun sofiliğe imrenişinin sebeblerinden birini verebilir :

Buldular künc-i feragatte kana'at gencin
'Azlsüz 'izzet imiş 'uzleti dervişlerin (3)

Fakat o, kendiliğinden bunu yapamıyacak kadar dünyevidir. Bütün yardımı şeyh'den ister, hem de dünyevi arzularına erişemediği takdirde :

Ya irgür ben müridüni murada
Ya gönlümden çıkar dünya hevasın (4)

der. Netice itibariyle şunu da ehemmiyetle belirtelim ki gerek itikadî-amelî olmak üzere dini ve gerekse tasavvufi her hususta ortaya konulan esas ve telakkilerden, şairimizin islâma ve islamî bilgilere son derece vakıf oluşu açıkça belirir. Fakat bunun telkin veya talimle zerre kadar ilişiği yoktur. O, ne bir din adamı ve ne de sofi veya mutasavvıfdır. Sadece bunlardan (esas, telakki, terim olarak) yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi değişik bir deyiş, duygulanış, bir takım tasavvur ve tahayyüller bakımından azamî istifadeyi sağlamayı düşünür.

Ahmet Paşa'nın şiirlerinde tarihî, efsanevi, tarihi-efsanevi, menkabevi şahıslar, masal kahramanları, kavimler, ülkeler ve şehirler, nehirler, dağlar ve denizleriyle bir toplum vardır.

Hangi kategoriden olursa olsun Divan'daki şahıslar, yarısı belirsiz olmak üzere on dokuz kişi (II. Mehmet, II. Bayezid, Sultan Cem, Şehzade Mustafa, Şehzade Mahmut, Emir Buhari, Şeyh Vefa, Şeyh Tac-üd-din, Ataî, Ali, Hamza-i Dellak, İsa, İlyas, İshak, Yusuf, İbrahim, Kasım, Mustafa, Bostancıoğlu)'nin dışında tamamen şairimizin yaşadığı topluma yabancı ve umumiyet itibariyle tarihi-efsanevi veya masal kahramanı mahiyetindedirler. Milliyet itibariyle bu

(1) A. Paşa Divanı: 108 (38-26)
(2) A. Paşa Divanı: 155 (50-4)
(3) A. Paşa Divanı: 20 (9-7)
(4) A. Paşa Divanı: 22 (10-11)

şahıslar yine umumiyet üzre ya arap veya acem olarak görülür. Hepsi de devlet idaresi, kahramanlık, ilim, sanat ve debiyat gibi sahalarda da çeşitli beşeri meziyetlerle (adalet, cömertlik, doğruluk v.b.) islâm kültürüne mal olmuş şöhretli isimlerdir :

Bir Süleyman-kadr hüsrevsin ki bezmünde tutar
Elde bir cam-ı Sikender kakül-i müşgin-i dost (1)

Çün nizamum oldı şirin ü kelamum ber-kemâl
Husrevi ko ben ki bahs itmege Selman isterem (2)

Gonca götürüp burka'ı naz ile yüzinden
'Arz itdi cihan Vamıkına 'arız-ı 'Azra (3)

Şairimizin kendi toplumuna has isimlerden yukarda zikredilenlerin sadece ilk dokuz tanesinin kimlikleri bellidir. Bunlardan Fatih, Bayezid ve Cem için sırasıyla on iki, on, iki kaside vardır. Diğer iki şehzadeden ilki için oldukça uzun olmak üzere her ikisine de birer mersiye yazılmıştır. Fakat ne bunlar ve ne de öbür dört alim-sofi'ler hakkında yazılanlarda bu şahıslarla ilgili açık ve belirli hiç bir olaya, ya da hususi bir yan'a rastlanılmaz, sadece umumi ve ideal bir şekilde övülürler. Diğer isimlerin, sadece bir beyitte ismi geçen Ataî'nin dışında, hemen hepsi beyitlerde bır mahbub olarak ele alınıp işlenmektedir. hatta çoğu, müstakil gazellere konu ve redif olmaktadırlar. Yalnız "Ali" ismi için bu şeklin dışında kalmak üzere ayrıca bir tarih şiiri vardır ki onun da kim olduğu belli değildir.

Zikredilen kavimler ile çizilebilen coğarafi bölgeler arasında az da olsa bazı bağlantılar kurulabilir Hind, Hindu, Hindistan, Keşmir; Türk, Hıta, Huten, Taraz; Çin, büt-i Çin, Mani gibi isimler arasıra da olsa bir arada kendilerine has bazı vesilelerle ele alınırlar. Anadoluyu ve içindekileri hedef tutan Rum, diyar-ı Rum gibı tabirler sık sık kullanılmakla birlikte içinde yaşayanların kimliği belirtilmez. Türk kelimesi söz konusu edilince mekan olarak biraz önce zikretmiş olduğumuz yerler hatırlanır. Bir kaç örnek :

Ol büt-i Çin ü Hıta kim turra-i müşgini var
Ne hatamuz gördi kim ebrularınun çını var (4)

Çın-i zülfünde ne Hindudur benün kim dir gören
Mılk-i Hindustan deger bir fülfülün vardur senün (5)

Bazı beyitlerde Hz. Yusuf kıssası dolayısıyla geçen Mısır, Kenan, Yakup, Züleyha gibi isimlerin dışında daha önce zikretmiş olduğumuz şahıslarla bu coğrafyanın veya kavimlerin her hangi bir ilgisi bulunmaz. Gerek bu Hz. Yusuf kıssası dolayısıyla Mısır'ı ve gerekse başka coğrafi isimleri ele alan bir-iki örnek daha verecek olursak şu beyitleri zikredebiliriz :

(1) A Paşa Divanı: 52 (19-16)
(2) A. Paşa Divanı: 264(220-6)
(3) A. Paşa Divanı: 107(38-15)
(4) A. Paşa Divanı: 157(53-1)
(5) A. Paşa Divanı: 225(262-4)

Mısr-ı hüsnün hasretinden her dem ey Yusuf-cemal
Nil-i çeşmümden döker Bağdad gönlüm Ruma Şat (1)

Uş eşk karbanı Bedahşan-ı dideden
Ruma katar-ı la'l ile dür armagan çeker (2)

Divanda belirli bir isim zikredilerek ele alınan dağ veya deniz çok azdır. Bu münasebetle biz Türk dünyası ile ilgili olarak zikredilen isimlere Aras, Ceyhun nehirleriyle Karadenizi de ilave edebiliriz.

Odlara yandı çün gönül gözden
Aksa Ceyhun ile Aras ne idelüm (3)

Sengin dilün ki saht ola Kostantaniyye-var
Feth itmege 'inayet-i sultan nişan gerek (4)

Bu beyitlerden sonuncusu, şairimizin kendi tarihine ve toplumuna en yakın olarak yazmış olduğu enterasan ve nadir beyitlerdendir.

Bütün bunlardan sonra Ahmet Paşa Divan'ında, fakat hiç de zikredilen şahıs, tarih, coğrafya ve etnik yapı ile açık ve belirli bir ilgisi olmaksızın çeşitli sosyal tabakalar, haller, münasebetler, vazife, meslek ve meşguliyetler, eğitim ve öğretim hayatı, eğlence hayatı, haberleşme, adet telakki ve inanışlarıyla bir de cemiyet hayatı vardır ve bir hayli de sıkçadır. Ardarda cemiyet hayatına ve onun unsurlarına dokunmadan geçen iki veya üç beyite az rastlanır. Ne var ki bu dokunuş, bu ele alış, daha önce din tasavvuf bölümünde olduğu gibi bütün halinde ve müstakil olarak değildir. Hem parça parça, ordan burdan, kopuk kopuktur, bir dokunulup geçilir, hem de bir gaye değil vasıta olarak sözkonusu edilmiş olur. Bunlarla ilgili bazı örnekleri zikredecek olursak :

Oldı Ahmed gönlin almaga havale hacibün
'Arızun hat gösterür bu da'viye hoccet gibi (5)

Şem'-i meclis germ olup öykündügi içün yüzüne
Asdılar bazarda sonra zebanın yakdılar (6)

Açdı 'anber hokkasın sahrada 'attar-ı saba
Düzdi rengin camesin bostanda bezzaz-ı zemin (7)

Sana teşbih oldugın işitdi şah-ı yasemen
Raks urur bezm-i çemende sa'id-i simin salup (8)

Bad işigün pak iderken çeşmüme yaş andurur
Her dem ab-efşanlığı sakkaya ferraş andurur (9)

(1) A, Paşa Divanı: 210 (137-4)
(2) A. Paşa Divanı: 180 (87-8)
(3) A. Paşa Divanı: 249 (196-5)
(4) A. Paşa Divanı: 229 (167-9)
(5) A. Paşa Divanı: 340 (334-8)
(6) A. Paşa Divanı: 147 (35-4)
(7) A. Paşa Divanı: 69 (24-2)
(8) A. Paşa Divanı: 132 (13-8)
(9) A. Paşa Divanı: 177 (83-1)

beyitleri sırasıyla bir resmi tebliğ ve icra', bir nevi cezalandırma, ticari hayata dair bir manzara, bir eğlence hali ve temizlik işleri ile ilgili sosyal hayatın çeşitli yanlarına dair işaretler taşır veya manzaralar çizer. Aynı şekilde şu beyitlerde de başka bakımlardan olmak üzere yine sosyal hayata dair bir takım işaret ve manzaralara tesadüf edebiliriz: Süslenme ve malzemesi :

Yaşum gül-abı müjem şanesile gözlerümi
'Arus-ı hüsnüne ayine-dara benzetdüm (1)

Duvarda resim asma adeti :

Sakiya esna-yı sohbette dükendükçe şarab
Halkı mest itmek dilersen as bu ziba sureti (2)

Pazar hali ve alış veriş :

Meta'-ı derdüne dil virmez idi can nakdin
Ger olmasa idi ara yirde gözlerüm dellal (3)

Gariplerin değişmeyen kaderi :

Dün garibündür diyü can atdı Ahmet zülfüne
Ah kim zencir-i gamda kaldı ol şeyda garip (4)

Kadın, para ve aşk'a dair :

Beni bi-zer görüp bi-zar olur yar
Anunçün gayr ile bazarı yiğdür (5)

Kayıp bulmayla ilgili bir adet ve inanış :

Dil yitügini bulmaga çeşmüm mu'azzimi
Bakdı suya kim anı ide aşikar ab (6)

Doktor ve ilaçları :

Hak bu kim can derdmendinün tabibidür lebün
Hokka-i la'lin açup derde devalar gösterür (7)

Bu örnekleri yaşanan hayatın her yönüne ve fazlasıyla uzatmak mümkündür. Ancak yukarda tesbit etmiş olduğumuz çerçeveler dahilinde olmak üze-

(1) A. Paşa Divanı: 253(20-4)
(2) A. Paşa Divanı: 350(350-3)
(3) A. Paşa Divanı: 68(23-34)
(4) A. Paşa Divanı: 131(12-9)
(5) A. Paşa Divanı: 149(38-4)
(6) A. Paşa Divanı: 104(37-26)
(7) A. Paşa Divanı: 149(40-3)

re. Ayrıca Ahmet Paşa Divanı'nın cemiyet hayatı ve unsurları üzerine söylenecek bir söz de bu cemiyetin söz konusu edilen çeşitli kesimlerinin birbirleriyle bağlantı ve uygunluk içinde bulunmamalarıdır. Bu aykırılık, günlük, yaşanan diyebileceğimiz hayatla bilhassa şahıs, tarih, coğrafya ve etnik yapı arasındadır. Bütünüyle böyle bir topluma o zaman için rastlamamız imkânsızdır. Böylece Ahmet Paşa Divanı belirli ve tek diyebileceğimiz bir cemiyetin görüntüsünü çizmez. Olsa olsa ancak Arab'ı, Acem'i, Türk'ü, Hindu'yu, Habeş'i içine alan, islâm ümmetlerinin teşkil edebileceği bir toplum olur. Hatta o da olamaz, zira bu cemiyete İran'ın putperest devresi, Çin de girmektedir. Yalnız, araştırma ve karşılaştırma imkânı olsaydı, bu toplumun çeşitli kesimlerinden bilhassa resmi veya gayrı resmi vazife, meslek ve meşguliyetler, sosyal hal ve münasebetler, eğlence hayatı, âdet ve telakkileriyle yaşanan hayat diyebileceğimiz kısımların o devir Osmanlı Türk toplumu ile oldukça yakından ilgili, çoğunlukla ona has çizgilerle dolu olduğunu görmemiz mümkün olabilirdi. Ne var ki bu kanaatımızı doğrulayacak o devirlere ait geniş ve kesin bilgiler yoktur. Zira ne o devirde yazılan eserler yaşanan günlük hayatı aksettirmekte ve ne de bugün bu hayatı etrafıyla tesbit eden tarihi ve sosyalojik araştırmalar bulunmaktadır.

Tabiat ve eşya, Ahmet Paşa Divanının insan'dan sonra ikinci geniş kısmını teşkil eder. Hatta kaside nesiplerinde bazan müstakil olarak tabiat unsurlarına veya manzaralarına da rastlayabiliriz(1). Ayrıca A. Paşa'da her bendi "saba, gül, lale, nergis, bülbül..." gibi tabiat parçalarını ele alan bir de terci-i bend vardır(2). Böylece Divan'da o devrin kozmoğrafik bilgilerine uygun bütün kozmik unsurlarıyla, anasır-ı erba'a (su, hava, ateş, toprak) ve menşe itibariyle ona dayanan dağ, taş, toz, rüzgârlar, ırmak, deniz v.b. gibi diğer maddeleriyle; kuşlar, dört ayaklı hayvanlar, sürüngenler, balık ve böcekleriyle; ağaç, çiçek ve çeşitli meyveleriyle geniş ve teferruatlı bir tabiata tesadüf etmekteyiz. Tabiatiyle bütün bu teferruatın içinde şair, kullanış bakımından bir tercihe gitmiştir. Bazı maddelerin bir iki beyitte görülüşüne mukabil bazıları yüzlerce defa ele alınır. En çok tercihe uğrayanların başında güneş, ay felek, gece, gündüz, yıldızlar, anasır-ı erbaa, gelmektedir. Bunlara ilkbahar mevsimini, bülbül, tuti (papağan) gibi kuşları, bağ ve bahçe gibi gezinti ve eğlence yerlerini, servi, gül, lale, sünbül, nergis, menekşe gibi ağaç ve çiçekleri; yakut, inci, altın, gümüş gibi kıymetli mücevher ve madenleri, misk, anber gibi koku maddelerini de ilave etmeliyiz.

İklim itibariyle bu tabiat, ılıman ve sıcaktır. Ve yine belirli olmayıp her ikisine ait unsur ve özellikleri de taşır. At, köpek, kurt, tilki, sincap, güvercin, bıldırcın, bülbül, karga, yılan gibi hayvanların yanısıra aynı nisbette olmak üzere ahu, geyik, aslan, kumru, tavus, papağan, semender ve timsaha da rastlarız. Bütün bu tabiat madde ve manzaralarının işlendiğinde şahsilik bulunması basitinden de olsa ve duygusal bir neticeye de ulaşmasa müşahadelere, telakkı ve inanışlar kadar yer verilmiştir.

(1) Bu kaside nesipleri için bkz. : A. Paşa Divanı, s. 32, 37, 54-55, 77, 79, 102, 106, 114
(2) Bkz. aynı eser, s. 109

Ruz-ı hüsnünde güzeller nice mahv olmaya kim
Mahv olur kevkeb-i tabende kim ol ruza gele (1)

'Ömr-i hasmun defterin tumar-veş dürsün felek
Nice ki eczasından eyyamun düzer defter güneş (2)

Göz yaşından şöyle garkoldum ki nilüfer bıgi
Ruy-ı zerdüm anda geh peyda vü geh pinhan olur (3)

Gümüş serv üzre ol dil-ber komış zerrin külah egri
Kamer ol reşkden tacın geyer geh togrı geh egri (4)

Benüm ahum yaşum kılmaz sana kar
Meğer yil ü sudan hazz alımaz taş (5)

Çün çemen şahı cihaz itdi 'arus-ı goncaya
Dutdı dibadan tutuk geyürdi vala pirehen (6)

beyitlerini söylenilenler için bir kaç örnek olarak verebiliriz.

Eşya arasında daha önce de zikri geçtiği gibi süs eşyası baş köşeyi işgal eder. Bunu yiyecek, içecek maddeleri, giyim eşyası, kumaşlar, ev içi, harp eşya ve malzemesi, kırtasiye takip eder. Buraya şunu ilave edebiliriz ki, eşyanın da cemiyet'in sosyal veya günlük hayat yönü için söylediklerimize uygun olarak gerek tabiat ve gerekse diğer kategoriler olsun Osmanlı topiumuna hepsinden daha yakın, daha reel ve daha hususi olduğu şüphesizdir.

Ancak her ne olursa olsun tabiat'ın da eşya'nın da bazı istisnalarıyla Divan'da ele alınışları ve taşıdıkları ehemmiyet için diğer iki grupta söylenilenler tekrar edilebilir. Özet olarak ifade edecek olursak, bunlar da tek tek, parça parça ve bir maksada binaen sözkonusu edilmektedirler. Bu yönü açık hale getirmek için başka misaller vermektense yukarıdakilerin üzerinde bir nebze durmak yerinde ve yeterli olur.

Bunlardan ilk ikisinde görülmekte olan kozmik unsurlardan "ruz (gündüz), ruz (işaret yoluyla Kıyamet), yıldız, felek, eyyam (günler) ve güneş" devrin kozmografik bilgilerine ve dini inanışlarına dayanılarak birincisinde sevgilinin güzelliğini ifade, ikincisinde de memduh'un düşmanlarına gereği gibi beddua edebilmek için sözkonusu edilmiş olurlar. Ele alınışlarındaki yegane gaye budur. Şair, sevgilisine "parıl parıl parlayan yıldızlar nasıl gündüz olunca gözden kaybolurlarsa veya Kıyamet günü (ol ruz) nasıl mahvolurlar, dökülürler, yok olurlarsa (7) senin parlak bir gündüze benzeyen güzelliğin karşısında yıldıza benziyen diğer güzeller de öylece gözden koybolurlar, perişan hale gelirler";

(1) A. Paşa Divanı: 310(288-10)
(2) A. Paşa Divanı: 59(20-70)
(3) A. Paşa Divanı: 185(93-12)
(4) A. Paşa Divanı: 336(330-1)
(5) A. Paşa Divanı: 208(134-2)
(6) A. Paşa Divanı: 277(239-3)
(7) Bkz. : Kur'an (sure-ayet) 77-8, 81-2

Padişahına da "Felek senin hasmının, güneşin sebeb olduğu veya belirtisini teşkil ettiği günlerden meydana gelen ömür defterini bir tomar gibi dürsün(1), yani bir an evvel onun hayatı sona ersin" demek istemektedir. Onlarla ilgili bütün bu telakki ve inanışlar sadece ve sadece yukardaki iki gayenin daha tesirli ve daha mükemmel bir şekilde tahakkuku için ele alınmış olurlar. Daha kısa olmak üzere diğer beyitlerde görülen tabiat maddelerinin ele alınış ve işleniş yönlerini zikredecek olursak üçüncüsünde aşıkın sevgilisine olan aşk ve özleminden dökmüş olduğu göz yaşları ve yüzünün sararıp solması; dördüncüsünde gazel endamı ve başına iliştirmiş olduğu hafifçe eğri fesiyle sevgilisinin arzetmiş olduğu hoşa gidici manzara; beşincisinde sevgilinin, aşıkın son derece etkili ahlarına ve göz yaşlarına aynı derecede ilgisiz kalan katı yüreği ifade edilmek istenmiştir. Gaye budur, geri kalanı bunun için birer vasıtadan ibaret kalır. Yalnız son beyit, bu söylenilenlere uymayıp başlı başına bir tabiat halini çizmiş olur ki bu tip kullanışlar daha önce de söylemiş olduğumuz gibi istisnayı teşkil etmektedirler.

Buraya kadar zikredilen ve açıklanan kısımlarla Divan'da insan ve onunla ilgili şeyler arasında işleniş ve önem itibariyle büyük bir ayrılık vardır. Ahmet Paşa Divanını "İnsan ve onun dışında kalanlar" diye iki ana bölümde de ayırıp inceleyebiliriz. Bu bölümde divan'ın ve bu divan'da kasideleri, bilhassa gazelleri ve bu arada diğer nazım şekilleriyle şair'in yapmak istediği şeyi bulmuş oluruz. Şair, insanın dışında kalan her şeyi, onu daha iyi, daha güzel, daha yeni ve mükemmel, kısacası en tesirli bir şekilde verebilmek için ele alır. Gaye budur, geri kalanı bu gayenin tahakkuku için bir vasıta mahiyetindedir. Tabir caizse, o, divan'ın merkezi ve kalbidir. Her duygu ve her düşünce, her tahayyül ve tasavvur her unsur ve hadise ona yönelir, oradan geçer, onun için zikredilir.

Ahmet Paşa Divanı'nda dördüncü ana maddeyi teşkil eden İnsan olarak başta sevgili ve memduh (övülen kimse) olmak üzere aşık, kul, rakip, rind ve zahid'den ibaret yedi şahıs vardır. Bunlara aslında şahıs da diyemeyiz. Zira belirli şu veya bu kimseler değillerdir. Özel ve somut yönleri yoktur. Çoğunluğun, bir grubun en ideal niteliklere sahip örnekleridirler. Bu itibarla onlara birer tip olarak bakabiliriz. İşte Divan hemen hemen bu yedi tip'in etrafında döner. Salt insan ve insanlık üzerine de beyitler vardır, fakat onun za'f sahibi, aciz, noksan, kusurlu, diğer mahlukata nisbetle ise kudretli oluşu üzerinde duran bu beyitler hem az ve hem de münhasıran bu konu etrafında durmaz, daha ziyade bunu yine diğer din, tasavvuf, cemiyet ve tabiat kısımlarında olduğu gibi bir vesile dolayısıyla sözkonusu etmiş olur :

Ahmet 'acep mi cennet-i kuyundan olsa dur
Bilmezlük ile adem elinden neler çıkar (2)

Ahmed'ün cevr ü cefa yükini çekdügi bu kim
Yir ü gök götürimez anı ki insan götürür (3)

beyitlerinde görüldüğü gibi.

(1) Feleklerin-dönüşü için bkz. Marifet-name s. 49 nev-i hamis ; Gibb, Osmanlı Şiiri Tarihi C. I kitap I s. 41-43; Güneş ve zaman münasebeti için bkz. Kur'an 6-78, 96; 55-4
(2) A. Paşa Divanı: 167 (68-8)
(3) A. Paşa Divanı: 168 (69-7): Ayrıca bkz. Kur'an (sure-ayet) 33-72

Divan'da şairin bizzat kendisini ortaya koyuşu, yukarda saymış olduğumuz tiplerden ya aşık, ya kul, ya da rind vasıtasıyladır. Sevgili sözkonusu edilince o, aşık; memduh veya zahid sözkonusu olunca da kul veya rind kimliğine bürünür :

Gitmek isterken gözüm yaşın görüp rahm itdi yar (1)
Didi eglenmek gerek Ahmed ki barandur henüz

Bende-i bi-riyan iken suçı nedür ki turmayup
Artacag iken eksilür kadr ü behası gönlümün (2)

Zahid melamet sengi ile uşatma gönlüm şişesin
Ta'n itme agah olmadun hal-i dil-i agahuma (3)

Bu tipleri mahiyet ve fonksiyonlarına göre guruplaştırmak mümkündür. Bu takdirde sevgili, aşık, rakip bir gurubu; memduh, kul diğer gurubu; rind ve zahid de üçüncü gurubu tşekil ederler. Nazım şekli itibariyle ilk üçlü gurubun asıl yeri gazel, memduh-kul ikilisininki de kasidelerdir. Rind ve zahid ikilisinin ise böyle daha belirli bir yeri yoktur. Seyrek olmak üzere her yerde bulunabilir. Ayrı guruplar içindeki tiplerden nitelik itibariyle birbirlerini karşılayanlar vardır. Bu yönden birleştirecek olursak sevgili ile memduh'un, aşık ile kul'un, aşık ile rind'in yanyana geldikleri ve birbirlerine çok benzedikleri görülür. Hatta bunlar bazan birbirlerinin yerine de geçerler, ilk nazarda hangisi olduğu tayin edilemez, tereddüde düşülür :

Çok cevr idersin Ahmed'e ki ilden ile düşe gide
Yazuk degül mi güc ide sultan olan kullarına (4)

'Aşıkun gönli sınukdur 'ahd ü peymanı dürüst
Zahidün olmaz saçun küfrinsüz imanı dürüst (5)

Rakip'in karşılığı olarak da memduh-kul gurubunda bazan olmak üzere sözkonusu edilen "düşman veya hasım" vardır. Ancak hem iç ve hem de dış düşmanları içine alan bu tip üzerinde fazla durulmaz, nitelikleri açıkça ortaya konulmaz. Çoğunlukla kasidelerin medhiye ve dua kısımlarında olmak üzere kıskançlıktan çatlaması, kahrolması, ortadan kalkması veya daima hakir ve zelil olması gibi dileklerde bulunulup geçilir (örnek için bkz. tabiat ve eşya ile ilgili kısımda ikinci beyit). Rakip için de aşık namına umumiyetle aynı şeyler dilenir. Ve diğerleri gibi aralarında sıkı benzerlikler olmamasına rağmen red edilmeleri, kötülenmeleri, tezyif ve tahkire uğramaları bakımından zahiti de ilave edecek olursak bu üç tipi de (düşman, rakip, zahit) birarada mütalea edebiliriz

Yukarda bu tipleri temsil eden belirli şahıslar yoktur demiştik. Bir dereceye kadar memduh ve aşık bu genellemenin dışında kalabilir. Bunların yanısıra Ahmet Paşa, sevgili olarak ve hemen hepsi erkek olmak üzere bazı isimler zikret-

(1) A. Paşa Divanı: 200 (120-7)
(2) A. Paşa Divanı: 41 (15-12)
(3) A. Paşa Divanı: 311 (289-7)
(4) A. Paşa Divanı: 297 (268-5)
(5) A. Paşa Divanı: 136 (21-1)

mektedir (bk. cemiyet ile ilgili kısımlar). Ama o, umumiyetle belirli bir şahıs olmayıp soyut bir varlıktır. İsim zikretse de bu değişmemektedir. Yeri gelmişken söyleyebiliriz ki bu isimlerde mahbublarının bulunduğu bile şüphelidir, zira isimlerin hepsi peygamberlere ve din büyüklerine aittir. Sağlam bir müslüman ve yüksek bir din adamı olan Ahmet Paşa'nın kendini frenliyemiyerek ve çevrenin de tepkisinden korkarak mukaddes isimleri kullanıp küçülebileceği çok uzak bir ihtimaldir. Bunun edebi bir moda'dan ibaret olduğunu düşünmek daha akla yakındır. Netice itibariyle şairimizin ele aldığı sevgili tipi şu veya bu kimse olmayıp soyut bir varlıktır. Oysa ki memduh olarak şair'in namına kaside yazdığı, övgüde bulunduğu kimse, isterse söylenildiği gibi olmasın vardır. Bu, başta padişah veya şehzade olmak üzere o devrin yüksek manevi kişileridir. Aşık olarak ise şair yukardaki misallerde görüldüğü gibi hemen daima kendini takdim eder. Ancak bunlar için "bir dereceye kadar müşahhastır" şeklindeki sınırlamamız unutulmamalıdır.

Bütün bu tipler genel çizgileriyle şu özelliklere sahiptirler: Sevgili, son derece güzel olan bir varlıktır (bkz. Tabiat ve eşya kısmındaki ilk beyit). Onun bir bütünüyle arzetmiş olduğu, bir de ayrı ayrı beden unsurlarıyla sahip olduğu güzellik vardır. Sonuncusu bilhassa baş kısmında toplanır ve hepsi ayrı ayrı, müstakil olarak teferruatlı bir şekilde işlenir. Bunlardan saç, yanak-yüz, göz ve çevresi (gamze, kaş, kirpik), dudak-ağız, ayva tüyleri, ben ve çene çukuru başta gelir. Vücudun diğer kısımlarında da daha ziyade bel, boy ve yürüyüş önem taşır. Karakter itibariyle ise zalim, acı vermekten hoşlanan sözünde durmayan, kendisini kolay kolay teslim etmiyen, oynak ve bazan hafif meşrep, hiç bir kayıt ve engel tanımayan, dilediğini yapan, mağrur, nazlı, sevilmek, övülmek ve bağlılık isteyen ve bundan son derece zevk alan bir varlıktır:

Güzellük sende gayette sevük bende nihayette
Çü fikrün yok reayetde gidelüm bari şehründen (1)

Didüm ahır can ise maksud nazundan me'al
Didi evvel aşıka fikr-i me'al itmek neden (2)

Bir sencileyin yar-ı cefa-karı kimün var
Bi-rahm ü sitem-kar u dil-azarı kimün var (3)

Ah ki irdügine ol şuh-ı sitem-kar öpülür
Dest-bazî kılup agyar ile oynar öpülür (4)

Sürur-ı va'de-i yara inanma sen Ahmet
Gama inan inanursan ki eski yarundur (5)

'Aşıkun derdi budur kim ide dil-berden gile
Dilberün zevki budur kim 'aşıka eyleye kin (6)

(1) A. Paşa Divanı: 272 (232-2)
(2) A. Paşa Divanı: 273 (233-5)
(3) A. Paşa Divanı: 169 (71-1)
(4) A. Paşa Divanı: 150 (41-1)
(5) A. Paşa Divanı: 148 (37-10)
(6) A. Paşa Divanı: 71 (24-20)

Ol sanemden kanı kim isteye kim
Kendü kulın yine sultan öldürür (1)

Visali hanına irmek dilerdi evvel lik
Nasibi Ahmed'ün ahır du'a imiş bildük (2)

Kad kıyamet gamze afet zülf fitne hat bela
Ah kim ben hüsnünün bunca belasın bilmedüm (3)

Beyitleri sevgilinin olduğu kadar aşıkın da aşağıda tesbit edeceğimiz özelliklerine örnek teşkil etmektedirler. Buna göre aşıkın en belirgin niteliği sevgilisine duyduğu sonsuz aşkı ve her türlü aşk acılarına karşı olan sabır ve tahammülüdür. İtaat ve sadakat onda başta gelir. Mızmız bir kimsedir. Hem aşkının, sabrının, itaat ve sadakatının sonsuz ve sağlam olduğunu isbat etmek için acı ve ıztırap çekmek ister :

Gam çekmeyince kıymeti artar mı aşıkun
Kan yutmayınca buldı mı hiç i'tibar la'l (4)

Ve hem de yukardaki beyitlerde görüldüğü gibi şikayette bulunur. Hiç bir zaman da arzusuna nail olamaz. Sevgili ne kadar kudretli ise o da o kadar zayıf ve acizdir. Bu bakımlardan ıkisi de daha önce de işaret ettiğimiz üzere padişah ve kul niteliğindedirler.

Rakib'in müstakil bir şahsiyeti bulunmaz. Beyitlerde daima aşıkın görüş noktasından ele alınmış olur. Anlaşıldığı üzere sevgilinin katında aşıktan daha çok rağbet görmekte, sevgiliyi aşıka karşı kollamakta (zaten sözlük anlamıyla rakîb, koruyan, gözeten, gözleyen demektir), bu meyanda aşıkın aşkını, şevkini ve bağlılığını artırmak için sevgili tarafından bir silah olarak kullanılmaktadır. Bu sebeplerle aşıkın can düşmanıdır; kötü, çirkin, tehlikeli bir varlıktır. Daima tahkir, tezyif edilir ve öyle kalması istenir. Şu beyitlerdeki gibi :

İşidüp efganumı rahm itmek ister halüme
Müdde'i bir mekr ile bi-zar ider fi-l-hal anı (5)

Müşkil bela bu yolda çün agyar imiş gönül
Nezr eyle nakd-i canunı def'-i bela içün (6)

Sulha yir yokdur ölürsen dahi ey bed-hu rakip
Üstühanun saf dutup ceng idiser şatranc-var (7)

Bunların yanısıra gerek en azından bir bey veya paşa olan memduh'un; gerek hiçliği, itaati ve sadakatindn başka hiçbir şeyi bulunmayan kul'un ve gerekse rind ve zahit tiplerinin ortaçağ islam dünyasınca ve aynı telakkilere sahip olan Osmanlı toplumunca ne ifade ettiğini ve ne gibi nitelik ve kimliklere sahip olduğunu burada tekrar etmeye lüzum yokdur. Ancak sevgili hariç bütün bu tip-

(1) A. Paşa Divanı: 380 (14-2)
(2) A. Paşa Döavnı: 225 (161-5)
(3) A. Paşa Divanı: 245 (191-3)
(4) A. Paşa Divanı: 32 (13-6)
(5) A. Paşa Divanı: 351 (351-4)
(6) A. Paşa Divanı: 275 (236-7)
(7) A. Paşa Divanı: 165 (65-3)

leri belirleyen çizgiler daha ziyade onların manevi yapılarına ve sahip bulundukları kişisel ve sosyal imkân ya da imkânsızlıklara dayanır. Aynı zamanda ve hem de bütün teferruatına kadar dış görünüm üzerinde durmak sadece sevgiliye mahsustur. Bununla birlikte memduh için de bedeni güzelliğin söz konusu edildiği bazı beyitlere rastlanmaktadır. Bir örnek olarak şu beyiti verebiliriz :

Cihan-güşay ü memalik-sitan-ı heft iklim
Muhammed-ayet ü Yusuf-cemal ü Haydar-ceng (1)

Her yönüyle bütün bu özellikler muhakkak ki aslında şahsın tamamen öyle olduğuna bir delil teşkil etmez. Gerçek hayatta ona yakın ve hatta tamamen söylenilenin aksi de olabilir. Ama toplumun değer ölçüleri budur. Öyle olması istenmekte, öyle görmek ya da görünmek arzu edilmektedir. Yalnız buraya şunu bir kanaat olarak ekleyebiliriz. Kasidelerdeki en iyi bir şekilde ve ne olursa olsun övme mecburiyeti ve divan şairinin en mükemmel, en yeni olacağım diye yapmış olduğu son derece mübalağalı ve acaip tavsifler, tasvirler bir yana bu tipler o devir Osmanlı toplumundan ve hayatından sanıldığı kadar çok uzak olmasa gerektir. Zira o toplum, hikâye ve masallarında, din ve nasihat kitaplarında, tarih, menakıp ve siyasetnamelerinde aşağı yukarı daima böyle bir sevgiliyi veya güzeli, böyle bir aşıkı, rakibi ve bu tip hükümdar, devlet adamı ve kul'u görüyor, öyle olmasını istiyor ve öyle olmaya çalışıyordu. Belki de bazan bunda muvaffak oluyorlar, bazan da ona çok yaklaşabiliyorlardı. Bize tuhaf gelebilir ama bir padişahın sevgilisine yazmış olduğu mektupların aynen Ahmet Paşa' daki gibi sızlanış, serzeniş, teslimiyet, kulluk, ah u feryatlarla dolu olduğunu (2) görmek, bir vezirin genç ve güzel karısının önünde aşk ve muhabbetden ağladığını, gözyaşı döktüğünü (3) tesbit edebilmek o kadar uzak bir hal değildir. Bu münasebetle Osmanlı toplumu üzerine sağlam ve teferruatlı olmak üzere yapılacak tarihi, sosyolojik çalışma ve araştırmaların divan şiirinde çizilen hayat ve tiplerle yaşanan hayat arasında daha yakın münasebetler kuracağına ve bu kanaatı doğrulayacağına inanıyorum.

Ahmet Paşa Divanında konuyu da aynı zamanda üzerinde durmuş olduğumuz bu yedi tip ve onunla ilgili mesele (hal, vasıf, münasebet)'ler teşkil etmiş olur. En büyük önem, sevgili, aşık ve memduh etrafında toplanır. Ya bunlardan ilkinin güzelliği, şuhluğu, vuslatı, hicranı, vefasızlığı; ya ikincisinin aşkı, ah u feryadı, gözyaşları, sabr u tahammülü, duyduğu tahammülü zor arzu ve iştiyakı; ya da üçüncüsünün kudret ve azameti, her türlü fazilet ve meziyeti, yücelik ve yüksekliği, sağlığına ve devletinin devamına dua, taleb-i kerem ve himmeti ele alınır. Rakip, rind ve zahit çatışması, kul'un hiçliği, itaat ve sadakatı, hasım veya düşmanların kötülüğü, yok olması sırasıyla gittikçe azalmak üzre söz konusu edilir. Bunlara yine az ele alınmak üzre aşk ve muhabbet'i, içki ve eğlenceyi, zamanın kötülüğünü, kıymet bilmezliğini, bahtsızlığa, ölüm ve ayrılığa dayanan

(1) A. Paşa Divanı: 64(22-15)
(2) Bkz. Reşat Ekrem Koçu, Topkapı Sarayı, İst. 1960 s. 200-201
(3) Bkz. Lady Montegü Şark Mektupları, haz.: A. Refik, İst. 1933 s. 36

hayat acılarını da ilave etmek gerekir. Tabiat bahsinde de belirttiğim gibi bazı tabiat ve eşya unsurlarını bu arada bilhassa İlkbahar olmak üzere bazı mevsimlerde (ilk ve sonbahar) tabiat halinin de Ahmet Paşa'da ele alınan ve işlenen konulardan olduğunu tekrar belirtmeliyiz. Burada bir unsurun veya mefhumun konu olup olmadığına dair esas ölçümüzün beyit olduğunu da yeri gelmişken işaret etmeliyiz.

Şâirimiz bütün bunları en güzel ve en mükemmel bir şekilde ifade etmek için başta teşbih ve mecaz sanatlarına baş vurur. Bu iki sanat Ahmet Paşa Divanı'nın estetiğinin temelini teşkıl eder. En çok teşbih-i beliğ, tenbih-i tafdili, tenbih-i maklub, istiare (bilhassa açık istiare), mecaz-ı mürsel olmak üzere bu sanatların her türlüsüne baş vurur. Teşbih-i kinayet, mecaz-ı örfi denilen klişe teşbih ve mecazlar tabiatiyle mevcuttur. Fakat onun bu teşbih ve mecaz sisteminde her hangi bir orijinaliteye sahip olup olmadığını, ne derece klişe içinde kaldığını, daha başkaları üzerinde yapılan araştırmaları da gerektirdiği için, göstermek mümkün değildir.

Bu teşbih ve mecaz dünyasında insan ve onunla ilgili hususlar daima benzeyen (müşebbeh), geri kalan kısım (din ve tasavvuf, cemiyet, tabiat ve eşya) ise kendisine benzetilen (müşebbehünbih) durumundadır. Yukarda saymış ve örneğini vermiş olduğumuz, insan'ın dışında kalmakla birlikte, müstakil olarak beyite konu olan bir takım madde ve mefhumların da bazan benzeyen (müşebbeh) olarak ele alındığını görmekteyiz. Şair, bu iki ana unsuru (müşebbeh, müşebbehünbih) münasebete getirirken birincisini en güzel ve mükemmel bir şekilde tahayyül ve tasavvura getirebilme gayesini güder ve bunun için ikincisinin müşahede, telakki ve inanışa dayanan her yönünü yoklar. Bunlar aradaki münasebeti temin eden hal ve hususiyetlerdir ve bir diğer taraftan o madde ve mefhumların kullanılış, ele alınış şekli veya yönü (vech-i şebeh) olurlar. Bunlar bazan açıkça belirtilir, Fakat umumiyetle belirtilmeyip okuyucuya bırakılır. Ahmet Paşa'nın ve genellikle divan şiirinin çok rastlanılan yönlerinden biri olan, beyitte kelime ve mefhumların birbirleriyle daha arka planda uzaktan ve yakından içiçe münasebet halinde bulunmaları, daha ziyade bu teşbih ve mecaz sanatına dayanmaktadır. Yeri gelmişken söyleyelim ki Divan şiirinin bugün anlaşılamaması ve zevk alınamamasının en büyük sebebi, bazan içiçe giren, çoğu o devrin telakki ve inanışına dayanan münasebetlerin bugün umumiyetle bilinmeyişi, sahip olunmayışı ve yaşanmayışıdır. Zira bu benzeyiş yönlerinin (vech-i şebeh) ve kullanış biçimlerinin çoğu bugünün ilmi, tekniği, estetiği, inanışı, ve dünya görüşüyle çelişen ya da alâkaları kesilen şeylerdir.

Son olarak, teşbih ve mecazların dışında Divan'da yine aynı gayelerle çokça kullanılan diğer sanatları sıralayacak olursak bunların da tenasüp, mübalağa, hüsn-i ta'lil, iham başta gelmek üzere telmih, tezat, cinas, iham-ı tenasüp, leff ü neşr, istifham, nida, iştikak, tecahül-i arifane'den ibaret olduklarını söyleyebiliriz.

BİLMECELERİMİZ

ve

DÖRT MISRADAN KURULU ERZURUM BİLMECELERİ

I

Saim Sakaoğlu

Bilmecelerimiz, kemiyet bakımından olduğu kadar keyfiyet bakımından da çok zengindirler. Her biri, bir zekâ parıltısının sonucunda meydana gelen bilmecelerimiz halkın dilinde uzun yıllar boyunca söylene söylene en güzel ve en anlamlı şekillerini almışlardır. Çok geniş bir alanı birkaç kelime ile içine alıveren bilmecelerimiz, pek çoklarının zannettiği gibi sadece bir eğlence vasıtası olmayıp halkımızın düşünce genişliğinin ve kabiliyetinin başarılı bir uygulama alanıdır.

Bunlar üzerinde bugüne kadar yapılan en değerli araştırma -bir ilimizin bilmecelerine ait olmakla birlikte- üzülerek söyleyelim ki yayınlanmış değildir. Bilim dünyasınca adı pek fazla duyulmayan İhsan Ozanoğlu'nun hazırladığı "Bilmeceler" adlı eseri, hazırlanış tarihi eski olması bakımından da en değerli incelemedir (Türk Dil Kurumu Kitaplığı, etüd 154).

Bilmeceler "mesel", "metel", "matal", "masal", "tanımaca", "tapmaca", "tappaca" ve "tapbaca" gibi adlarla da anılırlar. Bu türden halk edebiyatı mahsullerini ifade etmek için başka Türk kavimlerinde de tap- kökünden gelen kelimeler kullanılır; tapkış, tabışkak, tabışmak, tabuşturmak, tapışmak, tepişmek vb.

Bunlar, karşılıklı olarak iki kişi veye iki ekip arasında bir yarışma havası içinde söylenirdi. Mümkün olduğu kadar güç bilmeceler sorulur, karşı tarafın zor cevap vermesi sağlanırdı. Cevap verilememesi halinde karşı taraftan büyük bağışlar istenirdi. Konya'da genellikle büyük şehirlerle kutsal şehirler istenir: İstanbul, İzmir, Mekke, Medine gibi. İstenirken de "şarımımı ver" denilir. Bağışlanan küçük şehirlerden pazarlık yapılarak büyük şehirlere kadar çıkılırdı. Daha sonra aynı şehir karşı tarafa kaptırılabilinirdi. Buradaki "şar" kelimesi farsçada şehir anlamına geldiğine göre, bağışlar yalnız şehir vermekle oluyor gibi bir anlam taşıyorsa

da zamanla şehirlerin dışındaki varlıklar da bağışlanabilir hale gelmişlerdir. Saray, köşk gibi. Böylece zamanlarının güç şartları ile gidemedikleri ve arzuladıkları şehirleri kendilerinin kabul ederek avunuyorlardı.

Bayburt'un Alıçlık (Kestesi) köyündeki derlemelerimiz sırasında 10-15 çocuktan bir tanesinin cevabı dikkatimi çekmişti. 7-8 yaşlarındaki bu çocuk, önce bilmeceyi soruyor, kimsenin cevap verememesi halinde kendisi cevabı şöylece açıklıyordu: "Onun *vade*si de kulak (at, arı vb.) tır". Buradaki *vade* kelimesi, üzerinde durulması gereken bir kelimedir.

II

Metinler, merkezden ve bazı kazalardan (Narman, Tortum vb.) derlenmiştir. Bu bilmeceler, derlediğimiz şahıslar arasındaki ağız farklılığına uygun olan dil özellikleri göstermektedir: kimin (ölçülüler, VI, B, a, 1), kibi (ölçülüler V, A, c, 4), gibi (ölçüsüzler, B, c, 1) ; çukurda mısın (ölçüsüzler, A, c, 2) gutuda mısan (ölçülüler, V, A, a, 5) vb.

Bunların bazılarında mısralardaki hece sayıları birbirinden ayrıdır. Bunun sebebi, bizce bilmecelerin kitaplardan okunarak değil de kulaktan işitilerek öğrenilmiş olmasıdır. Bilmece söyleyenler, hiç bir zaman mani edası ile söylemedikleri için, haliyle mısraların uzunluk ve kısalık bakımından birbirine uymasına da dikkat etmemişlerdir. Fazlalıklar ve eksiklikler daha çok bir eke dayanmaktadır. Geri yerine "geriye" şekli (ölçüsüzler, A, b, 3), kitli yerine "kilitli" şekli (ölçüsüzler, A, a, 4).

Bazılarında ise aynı anlama gelen fakat hece sayısı değişik olan kelimeler kullanılmıştır. Böylece o mısradaki hece sayısı diğer mısralara göre değişik olmuştur. "aldım" yerine "getirdim" (ölçülüler, III, A, b, 1 değişik şekil).

Bir bilmecede rastladığımız şekil, değişiklikten daha çok bir yanlış söyleme, yanlış öğrenme sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır. "Aldır abası" diye bildiğimiz, Bayburt'un Rüştü köyünde "Aldır alası" şeklinde, tesbit ettiğimiz söyleniş, bizim Erzurum merkezindeki derlememizde "Aldır Arabası,, şeklinde hem anlamı fazlası ile değiştirecek, hem de hece sayısını bozacak şekilde başkalık göstermektedir. İki mısralık bir Erzurum derlememizde ise "...abası" şeklindedir. (Bkz. ölçüsüzler, A, b, 1).

Burada örnek olarak verdiklerimizde pek görülmemekle birlikte bölgenin fiil çekimi de mısraların hece sayılarını değiştirmektedir.

III

Bilmeceleri iki ana bölüme ayırdık. 1. Ölçülüler, 2. Ölçüsüzler. Bu ana bölümler de kendi içlerinde daha küçük dallara ayrılmaktadır. Teferruata kadar inilmesinin sebebi, ileride yapılacak benzer çalışmalarda gözönünde bulundurulacak yolu şimdiden ortaya koymaktır.

Manzum bilmecelerimiz daha çok 7 heceli olup 4-3 duraklıdırlar. Kafiyelenişi ise mani tipindedir. Biz, derlediklerimiz arasında 3 heceliden başlayarak

8 heceliye kadar örnek verdik. Mani tipi dışındaki kafiyelenenleri de kendi bölümlerinde bir araya getirdik.

Ölçüsüzler başlığı altında ise mısralarındaki hece sayıları çeşitli sebeplerle ayrılık gösteren bilmeceler toplanmıştır. Bilmeceler uzun zaman söylenmeye söylenmeye unutulmaya yüz tuttuğu için, kendilerinden bilmece istediğimiz kişiler bilmecenin tamamını veya doğru şeklini hatırlayamamakta, bazı kelimeler ekleyerek veya çıkartarak söylemektedirler. Üzerlerinde yapılacak bazı küçük değişikliklerle ölçülü hale getirilebilecek olanlar var idiyse de biz bunu gerekli görmedik.

Bilmeceleri mümkün olduğu kadar az işitilenler arasından seçtik. Bu arada

Biz biz idik biz idik
Otuz iki kız idik
Ezildik dizildik
Bir tahtaya dizildik (**DİŞ**)

ve

Bayan uyandı
Cama dayandı
Cam kırıldı
Kana boyandı (**NAR**)

gibi çok popüler olanları almadık. Bunlar azımsanmıyacak bir yekün teşkil etmekteydi. Aldığımız bazıları ise özel durum göstermektedirler.

Bir kısım bilmecelerimizin birden fazla cevabı vardır. Bunlar, cevaplandırılırken sorana belli bir üstünlük tanındığının delilidir. İsterse ilk cevabı kabul etmeyebilir. Ama, iki cevap ta aynı derecede akla uygun olmalıdır.

"Tik turur otlar"

İlk cevap bilmecenin kendisidir, yani otların dik durduğudur. İkincisi ise "elektrikli traş makinası"dır. Bazı bilmecelerimiz ise bir iki kelimelik bir değişiklikle başka bir bilmece olmaktadır. (Bkz. ölçülüler, II, A, 5, değişik şekil, 6.)

IV

Erzurum bilmeceleri üzerinde yapılan yayınlar, görünüşte az gibi ise de başka illerimize ait aynı alandaki çalışmalara göre hayli fazladır. Bir de müstakil kitap halinde bilmeceleri yayınlanan illerimizin sayısının on'a varmadığını söylersek Erzurum'un daha şanslı olduğu anlaşılır. Aşağıda bugüne kadar yapılan çalışmalardan görebildiklerimizi sıralıyalım.

A- Kitaplar

1- Akalın, Lütfullah Sami. (drl.), Erzurum Bilmeceleri, İstanbul, 1954, VII+ 112 s. Erzurum Lisesi Folklor Kolu Yayınları Nu. 1.

2- Caferoğlu, Dr. Phil. A., Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar I, TDK, C. I, 9, İstanbul, 1942, XXIV+296 s. (ss. 188-189'da 18 tane "mesel" vardır).

3- Olcay, Doç. Dr. Selâhattin, Erzurum Ağzı, İnceleme-Derleme-sözlük Ankara, 1966, 130 s. (ss. 104-107'de 38 tane bilmece vardır).

4- Erzurum İl Yıllığı 1967, İstanbul 1968 (ss. 301-302'de 21 tane bilmece vardır).

B- Makaleler

1- Özergin, Dr. M. Kemal, (drl.) Erzurum Bilmeceleri, Türk Folklor Araştırmaları, C. 10, Haziran 1967, s. 215, ss. 4132-33. (42 tane bilmece vardır).

2- Öztelli, Cahit, Erzurum Bilmeceleri, Türk Folklor Araştırmaları, C. 3, Eylül 1954, s. 62, ss. 982-83. (L.S. Akalın'ın aynı addaki eserinin tenkididir.)

Bilmeceleri derlememizde emeği geçenlere teşekkür ederim.

Metinler

ÖLÇÜLÜLER

I. 3 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler (aaxa) :

1- Alti daş
Üsdi daş
İçinde
Binbir baş **(Göz)**

II. 4 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler :

1- Keser sapı
Kel kitabı
Beş dalı var
Beş budağı **(El)**

2- Atdım atmaz
Yere batmaz
Yeminlidir
Yayan getmez **(Güneş)**

3- Alıbı var
Galıbı var
Seksen sekiz
Dolabı var **(Nar)**

4- Hüpe hüpe
Altın küpe
Süt guyusi
Sivri tepe **(Meme)**

5- Sende de var
Bende de var
Şu karşıki
Çamda da var **(Kölge)**

Değişik şekil :

Atda da var
İtde de var
Bir küçücük
Otda da var **(Kölge)**

6- Değişik şekil (cevap ayrıdır)
Sende de var
Bende de var
Şu karşıki
Dağda da var **(İsim)**

III. 5 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- 2-3 — lüler

1- Atdım atana
Değdi kotana
Suda balığa
Göğde ceylana (**Yıldırım**)

2- Deve tabanı
Singir sabanı
Gezer evleri
Bilmez yabanı (**Terazi**)

b- 3-2'liler

1- Çıtçıtı hamam
Gubbesi temam
Bir gelin aldım
Babası imam (**Saat**)

Değişik şekil :
Cıkcıklı hamam
Gubbesi temam
Bir gelin getirdim
Babası imam (**Saat**)

c- Karışık

1- Bir küçük guşlar
Bağdad'a işler
Gendi çalışır
Bize bağışlar (**Arı**)

B- aaaa şeklinde kafiyelenmiş bilmeceler :

a- 2-3'lüler

1- Dilim dilim nar
Dize kadar kar
Eski gülizâr
Kaldı sedefkâr(**Sap, Saman, tane**)

IV. 6 Heceliler

A- aabb şeklinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- 3-3'lüler

1- Kıtkıtım derede
Kıtkıtım tepede
Kıtkıtım gemiksiz
Kıtkıtım sümüksüz (**Çekirge**)

V. 7 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- 4-3 'lüler

1- Eleşkirim tez getir
Git çarşıdan bez getir
El değmemiş ağaçdan
Kesilmemiş bez getir (**Kağıt**)

2- Abı abı içinde
Tabı tabı içinde
Ne mollalar okumuş
Ne kitaplar içinde (**Alın yazısı**)

b- 3-4'lüler

1- Aşşahdan gelir bir fil
Ağzında var tasma dil
Ölüden diri doğar
Gel bunun halından bil **(Civciv)**

c- Karışık

1- Daşdandır demirdendir
Yediği hamurdandır
Dünyaları doyurur
Gendi doymaz nedendir
(Değirmen)

2- Bir gus gelir Eginden
İzin alır beginden
Bu nasıl bir guşudu
Yem töker göbeginden
(Değirmen taşı)

3- Sıh meşeye gar yagar
El atmadan nur dogar
Anasi dururuken
Gızından oglan dogar **(Arı)**

4- Dağdan gelir dag kibi
Golları budag kibi
Egilir su içmeye
Bagırır hodag kibi **(Kağnı)**

5- Pat pat yumurta mısan
Cilve gutuda mısan
Gelin hamama getdi
Sen daha burda mısan
(Davul-Zurna)

6- Hacılar haca gider
Ceht eder gece gider
Bir yumurta içinde
Kırk bile cüce gider **(Nar)**

7- Hacılar haca gider
Ehdeder gece gider
Bir yumurta içinde
Yüzbini haca gider **(Gemi)**

8- Oy mermendi mermendi
Kız duvara tırmandı
Oglan gelmemiş diye
Kız duvardan inmedi
(Kilit-Anahtar)

B- aabb şeklinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- 4-3'lüler

1- Masal masal maliki
Oğul uşah on iki
Onikidir gazzığı
Yerde çürür büzzüğü **(Çadır)**

2- Masal masal meniki
Ogul uşah oniki
Masal beyin avradı
Beni gördü ağladı **(Zurna)**

3- Dagdan gelir tatani
Vay ben seni tutanı
Bogazını sıgını
Davarcıga basını **(Çaşır)**

C- xaxa şeklinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- 4-3'lüler

1- Çil çil agaç başında
Çil gögerçin oturur
Her ganadın sildikçe
Lâl-i cevher tökülür (**Kur'an-ı Kerim**)

b- Karışık

1- Gümüşden gala yapdım
Ona mapus oldi ap
Vurdu zerin topuzi
Etti oni tarma tap (**Buz-Güneş-su**)

VI. 8 Heceliler

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- 4-4'lüler

1- Nedir nedir ne nesnedir
Zencirdedir gafesdedir
Ol Allahın emrindedir
Kimse bilmez ne nesnedir
(**Ana karnındaki çocuk**)

b- Karışık

1- Alasına alasına
Çıhtım Çanakkalasına
O nasıl bir guşudiki
Süt vermez balasına (**Yarasa**)

B- aabb şeklinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- Karışık

1- Göyden yeni şah kimin
Kuruldi padişah kimin
Serildi hasır kimin
Sürildi yessir kimin (**Kar**)

ÖLÇÜSÜZLER

A- Mani tipinde kafiyelenmiş bilmeceler

a- 3-5 heceliler

1- Min min minare
Tin tin tinare
Orası delik
Bir lâle (**Makara**)

2- O yani gaya
Bu yani gaya
Sıçradım bindim
Gollik taya (**Tandır ile Hetirceh**)

3- Erzincanli
Kel fincanli
Anasi gelin
Gız iki canli (**Geysi**)

4- Emir emir
Kilitli demir
Vur başına
Otur gemir (**Ceviz**)

b- 5-8 heceliler

1- Aldır arabası
Yeşil küpesi
Buni bülmiyen
Eşşek sıpası (**Haşhaş**)

3- Gider gider izi yoh
Geriye döner tozi yoh
Dünya geder mal götürür
Zerre geder cani yoh (**Gemi**)

2- Hay yurtlar yurtlar
Yusufu yiyen gurtlar
Tırnağından su içer
Tepesinden yumurtlar (**Başak**)

c- Daha fazla heceliler

1- Bir cami yaptırdım kandan
İçi dolu kan ile candan
Dokuz ay namaz kıldım
Bilmedim kıblesi ne yandan
(**Ana karnındaki çocuk**)

2- Çakırda mısın çukurda mısın
Sen bir akça yumurta mısın
Elem bayrama gitmiş
Hele sen burda mısın (**Mantar**)

B- aabb şeklinde kafiyelenmiş bilmeceler:

a- 4-5 heceliler

1- Ahır araba
Gümüş daraba
Nemli şeker
Nohut töker (**Ay ile Yıldız**)

b- 5-8 neceliler

1- Ele ele yaprah
Hazreti toprah
Ya burda diyecehsen
Ya burda ölecehsen (**Kına**)

3- Laga laga lam elif
Laga laga mim elif
Laga sefer laga cefer
Altı ayda bir sefer (**Leylek**)

2- Bizde bir dudi var
Eyri büyrü budi var
Hele bir göresiz
Güle güle ölesiz (**Örümcek**)

4- Dag başi emurudum
Çiçeh başi memurudum
Allah beni şaşirtti
Mal pohuna düşürtdi (**Seggavül**)

c- Daha fasla heceliler :

1- Aşagıdan gelir vız vızınan
Altmış iki yıldızınan
Acılı soğan gibi
Atmaca dogan gibi (**Arı**)

C- xaxa şeklinde kafiyelenenler :

a- 5-8 heceliler

1- Garşuda zeytun agaci
Sıyrıldıhça sıh biter
Velem yûled bahçasında
Türli tevir ot biter (**Sakgal**)

Ç- abab şeklinde kafiyelenenler:

a- 5-8 Heceliler

1- Uzun uzun yollarından
Ganadı ela guş gelir
Gırma badem dillerinden
Söyledikçe hoş gelir (**Mektup**)

Kelimeler :

aşşahdan: aşağıdan, **ap**: âb, su, **bala**: yavru, **büzzük**: kıç, geri, **cefer**: ceferik ile ilgili olabilir (?), **çaşır**: kayalar arasında yetişen koyu renkli bir ot, haşlanarak yenebilir, **daraba**: tahta duvar, **ehdet-**: ahdetmek, **elem**: âlem, herkes, **eleşkir**: arkadaş, **emur**: emîr, bey, **geder**: kadar, **geysi**: kayısı, **gollik**: kısa, küçük, **hetirceh**: tandır üzerine konulan ızgara, **hodag**: kotana yüzü öküzlere dönük olarak binip onları idare eden çocuk, **kibi, kimin**: gibi, **laga laga**: lak lak, **mal pohu**: hayvan pisliği, **seggavül**: ahır süpürmek için kullanılan, çalıdan yapılmış uzun süpürge, **sıgını**: sıkmakla ilgili, **sıh**: sık, **sil-**: açmak, **singir**: sinir, **tarma tap**: darmadağınık, **tatani,**: pişirilmek üzere hazırlanmış yemek, **tutani**: tutmakla ilgili, **türli tevir**: çeşit çeşit, **velem yûled**: İhlâs sûresinin ikinci âyetinin bir parçasıdır ki "ne de doğurmuştur" anlamındadır. **yen-**: inmek, **yessir**: esir, **zerin**: altın gibi sarı.

RÂGIP PAŞA KÜTÜPHANESİ VAKFİYESİ (*)

Doç. Dr. Ahmet İhsan Türek

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Fâtihatü'l-kitâb, hamd veliyyi'l- hamd ve's-senâ ve faslü'l-hitâb, şükr âlemi's-sırr

(*) Bu vakfiye, Ragıp Paşanın kurup vakfettiği ve hala İstanbul'un Laleli semtinde kütüphane olarak kullanılan binaya aittir. 18. yüzyıl sadrazamı ve divan şairi olmak sıfatiyle Ragıp Paşa Osmanlıların tanınmış siyasî ve edebî şahsiyetlerindendir (Bk. *Brockelman. Geschichte der Arabischen Litteratur*, II, 424 ve *Suppl.* II, 632 "Leiden 1937-49" ile İslâm Ansiklopedisi, Ragıp Paşa maddesi IX, 594 v.dd. ve bu iki yerde gösterilen kaynaklar). Kütüphanesi, başlangıçtan itibaren kütüphane olarak kurulan İstanbul'un sayılı binalarından biridir. Böylesine orijinal bir müessesenin vakfiyesi üzerinde durmak, elbette ki kütüphanecilik tarihi başta olmak üzere, birçok bakımlardan gerekmektedir. Vakfiyenin, bilgimize göre bugün üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların başında Ragıp Paşa Kütüphanesinde bulunan yazma gelmektedir. Bu nüsha Ragıp Paşa tarafından yazdırılmış ve kontrol edilmiş olmalıdır. Nüsha Y. 1337 No.lu olup 41.4x22.5 (30.2x14) cm. eb'âdında, zenircekli, oyma nakışlı şemse ve salbekli, kırmızı meşin ciltli ve mıklepli, saykallı, filigranlı, saman rengi ve kalınca 27 varaklı ve 15 satırlı nesih yazılıdır; serlevha çividî zemin üzerine yaldızlı, kırmızı nakışlı ve mihrabiyeli pembe çerçeve ile çevrilidir; karşılıklı ilk iki sayfa cetvelleri dıştan kırmızı ve içten yaldız çizgi ile çevrili kalınca yaldız cetvellidir. Zahriyede Rumeli Kazaskeri Kâtibzâde Mehmed Refî'in tasdik kaydı vardır. Sonuna ise h. 1209'da vakfedilen bir tefsir haşiyesi kaydı eklenmiştir.

İkinci nüshayı vakfiyenin resmen aslı olan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 12 No.da kayıtlı yazma teşkil etmektedir. Bu nüsha, sırtı vişne çürüğü renginde, oyma şemse ve salbekli, üç sıra zencirekli ve mıklepli, 43x23.2 (32.2x14.9)cm. eb'adında ciltli; sarımtrak, saykallı, yaldız cetvel ve duraklıdır; 28 varak ve 15 satırlı nesih yazı ile yazılmış olup sonunda Rebîülevvel 1176 tarihli istinsah kaydı vardır. Zahriyede Rumeli Kazaskeri Kâtibzâde Mehmet Refî' ile Anadolu Kazaskeri Şehülislam oğlu Seyyid Abdullah'ın tasdik kayıtları ve mühürleri bulunmaktadır.

Üçüncü nüsha ise yine Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Defter F. No. 82'de kayıtlı olup renk ve tezhibi solmuş, tamir görmüş nakışlı, şemse, salbek ve köşebentli, 44.9x17.5 (33x10.2) cm. eb'âdında meşin ciltlidir; saykallı, filigranlı, sarımtrak beyaz kâğıtlı, 5 varak ve biraz külfetsiz nesih yazılıdır. 6b'de kütüphanenin birinci hâfız-ı kütüb'ü Halîl oğlu Veliyyüddin kaydı bulunmaktadır. Ayrıca ilk iki nüshada bulunanlara benzer kayıtlar vardır. Bü nüshalardan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 12 No.da kayıtlı olan V, Ragıp Paşa nüshası R ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defter F. No. 82 nüshası ile V_1 kısıltmaları ile gösterilmiştir. V_1 nüshasına, istinsah itibariyle daha dikkatsizce yazıldığı göz önünde bulundurularak, bir iki nokta hariç, varyantlarda yer verilmemiştir. Ragıp Paşa nüshasının, varak çokluğu dolayısiyle, her beşinci varakı metinde gösterilmiştir. Varyantlarda, "..." işareti, o kelime veya kelimelerin ilgili nüshada bulunmadığını göstermektedir.

Makale transkripsyonlu olarak hazırlanmışsa da matbaada transkripsyon işaretlerinin yokluğu tashîh sırasında anlaşılmıştır. İleride, matbaanın durumu düzelince bu makalede ortaya çıkan eksiklikler Râgıp Paşa Kütüphanesi ile ilgili bir başka yazı dolayısiyle giderilecektir.

ve'n-necvâ. Ol şîrâze-bend-i eczâ-yı nüsha-i kâf ve nûn ve nakş-nümây-ı ibâre-i sahîfe-i dehr-i bûkalemûn, vakafet fî idrâk zâtihi'l-evhâm ve'z-zunûn hazretlerinün ser-levha-i ünvân-ı fürkân-ı ahadiyyet ve ser-sûre-i âyât-ı beyyinât-ı samediyyetleri olmağa elyak ve evlâ ve ahakk ve ahrâdır ki evvelâ bu sahîfe-i nazîfe-i rûy-ı zemîni perdâhte-i mühre-i dest-i kudret ve bu heft tabaka-i kâğıd-ı zer-efşân-ı âsumânı kıt'a-i tûmâr-ı hikmet eyleyüp te'lîf-i zîbendeterâkîb-i kavâbil-i şu'ûnâtı mistar-keş-i zavâbıt-ı ibdâ' ve îcâd ve nüseh-i şürûh ve mütûn-ı zavâhir-i kâ'inâtı terbiyet-yâftegân-ı debistân-ı fıtrete pîş-nihâd ve bi'l-husûs ser-meşk-ı kalem-i ezelî-rakam "le-kad halaknâ'l-ınsâne fi ahseni takvîm"[1] olan nev'-i benî âdemi ser-engüşt-i nûrânî-sirişt-i akl ve idrâk ile varak-gerdân-ı eczâ-yı "alleme âdeme'l-esmâ'[2]" buyurup her birini sebak-şinâsî-i şeref-i ilm ve irfân birle müderris-i medrese-i hilkat-ı insâniyye ve müfessir-i âyât-ı kudret-i rabbâniyye itmekle, bâkî sevâd-gîr-i sahâyif-i vücûd ve ımkân olan ibârât-ı bâhiretü'l-isti'ârât terâküb-i mahlûkât ve meftûrâta ünvân-ı mu'ciz-nişân ve "le-kad kerremnâ "[3] ile dîbâce-i zîbâce-i tebcîl ve faslü'l-hitâb tafzîl eyleyüp her şahsı hâline göre hızâne-i bahşâyişinden hisserübây-ı hazz-ı evfâ ve fâ'iz-i behre-i kıdh-ı mu'allâ idüp kimini te'lîf-i kütüb-i 'ulûm ve fünûn ile bülend-i'tibâr ve kimini tertîb-i esâs-ı ma'âbid ve mesâcid-i ubûdiyyet-nümûn ile sâhib-i iştihâr itmişdir. Sâniyen delâ'ilü'l-hayrât-ı salâvât-ı bî-gâye ve vesâ'ilü'l-meberrât-ı tahiyyât-ı mâ lâ nihâye, ol fâtiha-i kütüb-i mu'tebere-i mu'cizât ve hâteme-i dîvân-ı hidâyet-unvân-ı nübüvvât, mişkât-ı envâr-ı nübüvvet, misbâh-ı azvâ'ı- risâlet, kitâb-ı nâfi'-i rabbü'l-enâm, bürhân-ı kâtı'-ı dînü'l-islâm, gurre-i nâsiye-i subh-ı atâ, kurre-i bâsıre-i ayn-ı vefâ, mehnel-i müte'attışân-ı zülâl-i emân, hâdî-i mütehayyirân-ı tarîk-ı isyân, mıftâh-ı kenz-ı ilâhî, fass-ı hâtem-i yedü'llâhî, bahr-ı muhît-i şerî'at, tûr-i pür-nûr-i hakîkat, mefhûm-ı hulâsa-i terâkîb, mecmû'a-i mezâyâ-yı tekâlîb, devha-i bâg-ı şefâ'at, [4], gülşen-i râz-ı hidâyet, menba'-i sâf-ı zülâl-i rahmet, çeşme-sâr-ı aynü'l-hayât-ı inâyet, sürûr-ı gürûh-i mele'-i a'lâ, tâc-dâr-ı taht-gâh-ı ıstıfâ, mesned-ârây-ı gülşen-saray-ı isrâ, sadr-pîrây-ı kasr-ı mu'allâ-yı "sümme denâ fe-tedellâ[5]", vâsıl-ı "kâbe kavseyni ev ednâ[6]" a'nî bih nebiyyenâ Muhammed-eni'l-Mustafâ aleyh mine's-salavâtı ezkâhâ ve mine't-tahiyyâtı enmâhâ hazretlerinün meşhed-i mutahher-i nûr-âgîn ve merkad-ı münevver-i bihişt-âyînlerine ihdâ ve takdîm ve fusûl-ı bedâyi'-i şerî'at-ı garrâ ve ebvâb-ı fezâ'il-şümûl-ı kitâb-ı ihtidâ olan âl-i hidâyet-iştimâl ve ashâb-ı sa'âdet-istihâl hazarâtı dîbâce-i ünvânü'ş-şeref tarzıye ve teslîm kılındıkdan sonra bu vechile tescîl-i vakf merâm ve tafsîl-ı mâ hüve'l-maksûda ikdâm olunur ki hâlen ser-levha-i şeh-nâme-i Âl-i Osmânî ve şeh-beyt-i kasîde-i Dîvân-ı Hâkânî,

(1) Kur'an 95 (et-Tîn), 4.
(2) Kur'an 2 (el-Bakara), 31.
(3) Kur'an 17 (el-İsrâ'), 70.
(4) şefâ'at -R, şecâ'at-V.
(5) Kur'an 53 (en-Necm), 8.
(6) Kur'an 53, 9

gevher-i ma'den-i şehinşâhî, cevher-i efser-i pâdişâhî, sultân-ı kerîmü'l-hısâl, hâkân-ı muhîtü'n-nevâl, mefhûm-ı kitâb-ı taht ve dîhîm, miftâh-ı ebvâb-ı heft-ıklîm, müşeyyid-i erkân-ı adl ve dâd, mü'essis-i bünyân-ı akl ve sedâd, müzîh-i asârü'l-bid'a, mürîh-i ehlü'ş-şir'a, tâbende-necm-i ufk-ı saltanat, yektâ-güher-i sadef-i ma'delet, sultânü'l-islâm, zıllu'llâhi'l-allâm, halîfetü'llâh alâ halîkatih, rahmetühü'l-mühdâtü ilâ beriyyetih, hâmî-i aktâr-ı merâhim ve insâf, mâhî-i âsâr-ı cevr ve i'tisâf, el-müctehid fî nasb sürâdikâti'l-emn ve'l-emân, el-mütemessil li'n-nass "inne'llâh ye'muru bi'l-adli ve'l-ihsân[7]", es-sultân ibnü's-sultân, es-sultân Mustafâ Hân, İbnü's-sultân Ahmed Hân Gâzî, ibnü's-sultân Mehemmed Hânü'llezî ikteteb âyât şevketih alâ sahâyifi'z-zemân hazretlerinün vezîr-i a'zam-ı ma'ârif-intisâb ve vekîl-i mutlak-ı avârif-iktisâbı olan nâzım-ı menâzım-ı vekâlet-i kübrâ devletlû sa'âdetlû Râgıb Mehemmed Pâşâ ibnü'l-merhûm Şevkî Mehemmed Efendî hazretleri nebâhet-i zâhire-i fıtrıyye ve nebâlet-i bâhire-i cibilliyyesi muktazâsınca devlet-i aliyye-i şâmihatü'ş-şân-ı Osmâniyyede ârâyişde dîvân-hâne-i sadâret-i uzmâ oldukları gibi dârü's-saltana-i fezâ'il-i ulûmda dahî Nizâmü'l-mülk-i fünûn-ı şettâ olduklarından her vechile terkîb-i turfe-esâlîb-i avâkıb-ı ümûr, nakş-bend-i rûz-nâme-i şu'ûr-i pür-nûrları olmagla alâ'l-husûs bu nüsha-i mü'ellefetü'l-fesâd-ı kevn ve mekânın şîrâze-i mevhûmetü'l-eczâ-yı kıvâmı, güsiste-târ-ı keşmekeş-i dest-i fenâ ve zavâbıt ve revâbıt-ı evrâk-ı nizâmı, dest-endâz-ı sademât-ı sarsar-ı hebâ olup bu ders-hâne-i fîrûze-kubbe-i âlemde tekmîl-i nüseh-i âmâl-ı emr-i muhâl ve tullâb-ı tahsîl-i mukaddemât-ı merâtibinün netîce-i kârları zevâl ve irtihâl olacağı muhât-ı akl ve sedâd-iştimâlleri olup iktisâb-ı envâ'-ı meberrât ve iktinâs-ı esnâf-ı hayrât itmeğe füyûzât-ı ilâhiyye ile muvaffak olan zümre-i muhlisîn-i ibâd ve "mâ tukaddimû li-enfusiküm[8] min hayrin teciddûhu inde'llâh[9]" âyet-i kerîmesîle mübeşşir ve fî sebîli'llâh-i te'âlâ infâk ve tasadduk-ı enfe'u'l-vesâ'il ve li-vechi'l-llâhi'l-kerîm bezl ve îsâr-ı efzâl-ı a'mâl-ı nevâfil oldugi "izâ mâte ibnü âdemin inkâta'a amelühü illâ an selâsin ilmun yüntefe'u bihi ve veledün sâlihün yed'û lehü ve sadakatün câriyetün fî sebîli'llâh" hâdîs-i şerîf-i sıhhat-eserîle müsebbet ve mukarrer oldugini allâme-i irfânları tefekkür ve fehhâme-i itkânları tezekkür buyurub sadr-ı müşârün ileyh hazretleri a'vân-ı sinn-i temyîzlerinden berû mazhar oldukları ni'am-i celîle-i rabbâniyye ve füyûzât-ı cezîle-i sübhâniyyenün teşekküri zımnında isticlâb-ı rızvân-ı hüdâ ve istikmâl-i ümrân-ı bekâ içün menâhic-i ser'iyye ve şerâyi'-i mer'iyye üzere bu meslek-i pür-savâba sâlik ve şâri' ve bu menhec-i müstetâba mübâdir ve müşâri' olup (5b) teşyîd-i mebânî-i mağfiret rahmete mü'eddî hasenât-ı hisândan ba'z-ı âsâr-ı hayriyye inşâsına li-vechi'llâh-i teâlâ sarf-ı nükûd-i ceyyidü'n-nüfûz himmet ve vakf-ı menâfi' ve merâfık-ı emlâk ve akâr miknet buyurup li-vechi'llâhi'l-cemîl vakf ve tesbîl kasdîle huzûr-ı zâhirü'n-nûr-ı âsafânelerinde müretteb ve ma'kûd olan dîvân-ı şer'-i şerîf-i

(7) Kur'an 16 (en-Nahl), 90.
(8) li-enfusiküm -V_1, -- - VR.
(9) Kur'an 2 (el-Bakara), 110.

şâmihü'l-imâd ve eyvân-ı dîn-i münîf-i râsihü'l-evtâdda ahkâm-ı vakfı ihkâm ve tescîl ve şerâ'it ve zavâbıtını itmâm ve tekmîl içün kâ'im-makâm-ı mütevellî nasb ve ta'yîn buyurdukları kudvetü'l-emâcid ve'l-a'yân müşâr-ı ileyhin vekîl-harclıkları hidmetinde olan el-hâcc Alî Âğâ zîde mecdüh mahzarında bi'd-devleti ve'l-ikbâl bu siyâk üzere dîbâce-tırâz-ı takrîr ve sahîfe-pîrây-ı ta'bîr oldılar ki her biri iştirâ ve ibtiyâ'-ı sıhhat-ittibâ' ile silk-i mülkümde münsecim ve şîrâze-i tasarrufumda muntazım olan emlâk-i sahîhemden kütüb-ı nefîsemün ser-levha-i i'tibârı bir kıt'a hüsn-i hatt-ı kelâm-ı kadîm-ı vâcibü't-tekrîm ve cild-i vâhidde bir kıt'a tefsîr-i hazret-i İbn Abbâs ve iki cildde vezîrî kıt'a müzehheb ve mücedvel ve ekser-i hevâmişi kendi kalem-i şikeste-rakam-ı âcizânem ile muhaşşâ ve mükemmel bir tefsîr-i Kâzî Beyzâvî ve hutût ve evrâk ve kıta'âtı mazbûta ve mukayyede ve vakfiyyetini müş'ir zahrlarında mahtûm[10], vakf mührîle memhûr ve esâmî-i sâmîleri mu'anven ve mersûm ve müdevven ve mahtûm[11], defterde mestûr[12] sıhhat-nisâblarını niyyet-i sâfiye ve taviyyet-i vâfiye ile taleben li-marzâtihi'l-celîl vakf ve tesbîl eyleyüp ve dârü's-saltanati'l-aliyye-i Kostantîniyyetü'l-mahmiyye sânehâ'l-lâhü'l-hafîzu ani'l-âfâtı ve'l-beliyye ve afâza an sükkânihâ secâyâhü's-seniyye mahallâtından Lâleli çeşme kurbünde nefs-i Koska'da Nişancı Kemâleddîn mahallesinde kâ'in etrâf-ı erba'adan defterdâr-ı esbak merhûm Halîl Efendî zevcesi menzilleri ve tarîk-ı hâss ve Mehemmed Pâşâ kerîmesi Rukıyye Hânım bâgçesi ve sâbikan Bârût-hâne nâzırı Ahmed Efendî menzili ve tarîk-ı âmm ve tarîk-ı hâss ve Rukıyye Hâtûn meşrûta menzili ve sâbıkan şehr-emîni Mehemmed Efendî menzili ve tarîk-ı câdde ile mahdûd be-hesâb-ı terbî'î beş bin dörtyüz doksan yedi zirâ' muhât hîta-i mülkiyyet-i sahîham olan arsayı ve arsa-i mezkûrenün bir kıt'asına hızâne-i kütüb-i mevkûfem olmak üzere dest-yârî-i tevfîk-ı bârî ile binâ eylediğim kütüb-hâne-i feyz-âşiyâneyi ve yine arsa-i merkûmenün kıt'a-i uhrâsına tarh ve inşâ eylediğim mekteb-i matbû'ü'l-bünyân ve müşeyyedü'l-erkânı ve yine arsa-i merkûme dâhilinde hâfız-ı kütüb olan kimesneler alâ tarîkı'l-müşâreke sâkin olmalarîçün binâ eylediğim kebîr ve sagîr iki bâb kârgîr oda ve dihlîzi ve dört aded kenîfi ve yine arsa-i merkûmede tarîk-ı câdde üzerine binâ eylediğim on bâb kârgîr dükkânları ve kütüb-hâne tahtında kâ'in tîmûr kapulı beş bâb mükemmel kârgîr mahzenleri ve yine arsa-i merkûmede kâ'in beş aded âb-dest musluğunu ve bir kebîr çeşme-sâr-ı zülâl-âsârı ve dervâze-i kütüb-hâneye binâ eylediğim iki aded sebîl çeşmelerini ve hâric-i sûrda medîne-i hazret-i Ebî Eyyûb-i Ensârî aleyhi rahmetü'l-bârî havâlîsinde Müderris Karyesîle Küçük Karye beyninde müceddeden hafr-ı âbâr ve vakt-ı ma'rûfunda vezn ve ayâr olunan mâ'-i lezîzden bâ hüccet-i şer'iyye kanavât-ı memlûkesinden hisse-i mu'ayyenesine teba'iyyet ile temellük ve iştirâ ve merhûm ve magfûr leh Sultan Bâyezîd Hân Velî tâbe serâh hazretleri suyu yoluna bâ-izn-i mütevellî senede vakf-ı

(10) mahtûm-V, ve mahtûm-R.
(11) defterde mestûr -V, - - - R.
(12) mezkûrede -V, mezkûrda -R.

şerîf-i mezbûre altı gurûş mukâta'a-i zemîn-i mecrâ ta'yînîle ilhâk ve dâhil-i sûrda kütüb-hâne-i merkûm kurbünde ifrâz idüp ancak ebeveyn-i cennet-mekînim merkûmeyn ve magfûr lehümâ hazretlerinün revân-ı teşneleri mâ'ü'l-hayât-ı hayr du'â ile irvâ ve iskâ olunmak içün kütüb-hane-i merkûma icrâ it-diğim üç mâsûre mâ'-i lezîzi ve hulûl-i vakt-i mukadder birle bâ-fermân-ı mütehattimü'l-iz'ân-ı rabbânî tâ'ir-i rûhum âşiyân-sâz-ı kurb-ı rahmânî oldukda karâr-gâh-ı cesedim ve hücre-i merkadim olmak üzere arsa-i merkûmeden sâh-râha nâzır i'dâd ve ifrâz itdiğim mikdâr-ı kifâye mahalli ve arsa-i mer-kûmeden kütüb-hâne-i merkûmun cânib-i kıblîsinde ebniyeden hâlî bôstân ittihâz olunan iki bin zirâ' mahalli ve bôstân-ı merkûm derûnunda zîr-i zemînde kâ'in tîmûr kapulı kârgîr mahzeni ve yine mahmiyye-i mezbûrede Eski Odalar kurbünde Kemâl Pâşâ mahallesinde etrâf-ı erba'adan Alî Âgâ ve İmâm Efendî ve Za'îm Süleymân Âgâ ve Hüseyin Âgâ ve Hâncî Hâcî İsmâ'îl ve Bôgâsîcî ve Mûtâb Ahmed Çelebî ve berber Selîm menâzili ve tarîk-ı âmm ile mahdûd ve kanavât-ı memlûkesine teba'iyyet ile iki mâsûre mâ'-i lezîzi muhtevî olup mecmû'una yevmî kırk akçe icâre-i mü'eccele takdîrîle üzerine tahammüli mikdârı menâzil-i adîde binâ ve takdîr olunan mü'eccele-i merkûme menâzil-ı mezkûrenün tahammüllerine göre tefrîk ve tahmîl olunup ber-vech-i müte'âref icâreteyn ile tâlibîne îcâr olunmak üzere i'mârına şürû' ve ibtidâr olunan altı bin yediyüz seksen iki zirâ' arsa-i memlûkemi ve mahalli-i mezkûrede tarîk-ı âmm üzerinde tecdîd ve ta'mîr eylediğim çeşme-i dil-küşây-ı hayât-efzâyı ve yine mahmiyye-i merkûmede Tîmûr-kapu kurbünde Dâye Hâtûn mahallesinde bir tarafdan Hafîza ve Fâtime Hâtûn tasarruflarında olan kârgîr mahzen ve bir tarafdan Bôstânî Veliyyüddîn menzili ve ikı tarafdan tarîk-ı âmm ile mahdûd terbî'an yüz altmış zirâ' arsa üzerine mebnî büyût-i adîdeyi müştemil olup mülk-i müşterâm olan menzili ve yine mahmiyye-i mezbûrede Parmak-kapu kurbünde Hvâce Pîrî mahallesinde kâ'in bir tarafdan Kâzî-hânı ve iki tarafdan Hvâce Tûrsûn hânı ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âmm ile mahdûd arsasının senede Hvâce Tûrsûn vakfına dokuz yüz otuz altı akçe mukâta'a-i kadîmesi olup üzerinde zikri âtî ebniyesi mülk-i müşterâm olan bir bâb çörekçi furunı ve bir kârgîr mahzen ve üzerinde dört bâb kârgîr odalarımun ebniye-i memlûkelerini ve yine mahmiyye-i mezbûrede Dâvûd Pâşâ mahallesinde bir tarafdan imâm meşrûtası menzil ve bir tarafdan Kefeci Hammâmı külhanı havlusu ve bir tarafdan Yağcı Memiş menzili ve bir tarafdan tarîk-ı âmm ile mahdûd hâriciyye ve dâhiliyyede büyût-ı adîdeyi ve hammâmı ve müşterek bi'r-i mâ'ı müştemil mülk-i müşterâm olan menzili ve yine mahmiyye-i mezbûrede Yeni Bâgçe kurbünde Sarı Nasûh mahallesinde vâkı' bir tarafdan mahalle-i mezbûre mü'ezzinine meşrûta menzil ve iki tarafdan ba'zân kol-kethüdâsı Ahmed Âgâ bâgçesîle mutbah ve ba'zan Rukıyye Hâtûn menzili ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âmm ile mahdûd arsa-i memlûkem üzerine binâ olunan on bir bâb mülk-i menâzilimi ve yine mahmiyye-i mezbûrede Fenâr Kapusu dâhilinde Tahta Minâre kurbünde bir tarafdan Nişâncı Pâşâ-yı Atîk vakfından Lüleci Mustafâ Çelebî menzili ve bir tarafdan ba'zan Hadîce Usta menzili ve ba'zan müsakkafât-ı vakf-ı âtî'z-zikrimden olmak üzere binâ olunacak menâzil ve

bir tarafdan menâzil-i mezbûreye ve hammâma mürûr içün terk olunan tarîk-ı hâss ve bir tarafdan kezâlik müsakkafât-ı vakf-ı âtî'z-zikrimden olmak üzere binâ olunan dekâkîn ile mahdûd terbî'an bin iki yüz zirâ' arsa üzerine müceddeden binâ eylediğim kubbeleri müdevver, döşemeleri mermer dört âded halvet ve üç suffe ve bir orta suffe ve iki nîm suffeli soğukluk ve mükemmel ıssı ve soğuk ve yedek su hazîneleri ve beş mâsûre mâ'-i lezîzi ve etrâfı kârgîr dîvârlı ve ortası şâdırvânlı mükemmel câmekân ve mükemmel külhan ve muhtıb ve hammâlân odası ve bir bâb dellâkân odası ve bir suffe ve bir mikdâr halvluyı müştemil (10b) kârgîr yektâ hammâmı ve yine hammâm-ı merzkûre muttasıl ve hammâm-ı mezkûrun bir haddi olmak üzere bâlâda icmâlen zikri mürûr eden müceddeden binâ eylediğim kârgîr kemerli sekiz bâb dükkânları ve yine mahall-i mezkûrede[13] tarîk-ı hammâm kûşesinde bir tarafdan Yahûdî-hâne ve bir tarafdan mârrü'z-zikr tarîk-ı hâss ve tarafeyni tarîk-ı âmm ile mahdûd arsa üzerine mebnî mücedded beş bâb menâzil ve üç bâb dükkânları ve yine mahall-i mezkûrede[14] bir tarafdan Yahûdî-hâne ve bir tarafdan Sînâvî Bôstânı ve tarafeyni tarîk-ı âmm ile mahdûd terbî'an yediyüz seksen altı zirâ' arsa üzerine mebnî Ermenî Odaları dimekle ma'rûf birbirine muttasıl altı bâb menâzili ve yine mahmiyye-i mezbûrede Avret Pâzârında Molla Şeref mahallesinde kâ'in etrâf-ı erba'adan Tornacı-başı es-Seyid Mehemmed Emîn Âgâ ve Mehemmed Efendî ve Hüseyin Efendî ve's-Seyyid Mustafâ Efendî menâzili ve müte'ehhilîn odaları ve tarîk-ı âmm ile mahdûd bir bâb kârgîr taş oda ve bir bâğçıvân odası ve bir kiremit pûşîdeli sundurma ta'bîr olunur sakf ve iki bi'r-i mâ' ve merkûm Mehemmed Efendî ile tarîk-ı âmm câniblerinden taş dîvâr ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi müştemil terbî'an bin sekiz yüz on bin zirâ' arsalı mülk-i müşterâm olan bôstânı ve yine mahmiyye-i mezbûrede Silivri-kapusu hâricinde Kefere Maşatlığı başında bir tarafdan Subhî-zâde Mehemmed Efendî bôstânı ve bir tarafdan Sultân Bâyezîd vakfından Sekbân-başı Hasan Âğâ-zâde İsmâ'îl Âgâ tarlası ve Kefere Maşatlığı ve bir tarafdan merkûm İsmâ'îl Âgânun tasarrufunda olan iki kıt'a ciftlik ile mahdûd ve tahtânî iki bâgçıvân odası ve dihlîz ve âhûr ve sagîr ve kebîr iki bi'r-i mâ' ve eşcâr-i müsmire-i mütenevvi'a ve gayr-i mümsmire-i kesîre-i ma'lûme ve iki tarafdan müstakillen taş dîvâr ve Subhî-zâde ve İsmâ'îl Âgâ bôstân ve çiftlikleri taraflarından müşterek taş dîvâr ve merkûm İsmâ'îl Âgânun çiftliği kapusundan çiftlik-i mezbûr derûnunda kâ'in koyun âhûru ortasından bôstân-ı mahdûd-ı merkûme mürûr ve ubûr içün bâ-hüccet-i şer'iyye iştirâ ve ifrâz olunan terbî'an yüz elli zirâ' tarîk-ı hassı müştemil terbî'an otuz bin zirâ' arsalı mülk-i müşterâm olan bôstânı ve havâss-ı refi'a kazâsına muzâfe Çekmece-i Sağîr nâhiyesine tâbi'a Ayastafanos Karyesinde kâ'in etrâf-ı erba'adan Elmâs Pâşâ birâderi İbrâhîm Bey-zâde Mehemmed Bey çiftliği ve Kefere Maşatlığı ve tarla ve tarîk-ı âmm ile mahdûd ve bir bâgçıcvân odası ve bir âhûr ve bir havz-ı

(13) mezkûrede-V, mezkûrda-R.
(14) mezkûrede-V, mezkûrda-R.

kebîr ve ikisi dolaplı ve biri sırıklı üç aded bi'r-i mâ' ve eşcâr-ı müsmıre-i mütenevvi'a ve gayr-i müsmire-i ma'lûme ve etrâf-ı erba'adan taş dîvârı muhtevî ve arsasınun senede Sultân Bâyezîd vakfına iki yüz kırk akçe mukâta'a-i kadîmesi olup ebniye ve eşcâr ve müştemelât-ı sâ'ire ve âbârı mülküm olan elli dört bin zırâ' arsalı iki kapulı kebîr bostânımun ebniye ve eşcâr ve müştemelât-ı sâ'ire ve âbârını ve yine mahmiyye-i mezbûrede Bârût-hâne kurbünde kâ'in etrâf-ı erba'adan Timur-kapu ustası tarlası ve köy ustası İsmâ'îl Âgâ tarlası ve leb-i derya ve tarîk-ı âmm ile mahdûd ve durûnunda ayazma ta'bîr olunur menba'-ı mâ' ve bâğçıvân odası ve bir havz-ı kebîr ve bir su dolabı ve eşcâr-ı müsmire-i mütenevvi'a ve gayr-i müsmireyi müştemil ve arsasınun senede cânib-i mîrîye altı yüz akçe mukâta'a-ı kadîmesi olan ayazmalı bostân dimekle ma'rûf kebîr bostânımı ve Yalak-âbâd kazâsında nefs-i Yalak-âbâdda beyne'l-ahâlî ma'lûmü'l-hudûd iki göz değirmeni ve ittsâlinde bir dönüm bostân ve sâhil-i bahrde bir bâb mahzen ve bir bâb çörekçi furunı ve ittisâlinde bir bâb kahveci dükkânı ve bir bâb kayık-hâne-ı memlûkelerimi cemî'-i hukûk ve hudûd ve tarâ'ik ve merâfıkı ve bi'l-cümle vakf ve habs olmağa sâyân tevâbi' ve levâhıkı ile hurrire ev lem yuharrer ve zükire ev lem yüzker turren ve kâtibeten hasbeten li'l-lâhi'l-ferdi's-samed ve taleben li-marzâti'l-meliki'l-ahad vakf-ı sahîh-i mü'ebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf ve habs idüp şerâ'it ve îrâd ve mesârif ve zavâbit vezâ'ifi bu vech üzere ihtiyâr ve ta'yîn ve bu nesak üzere tafsîl ve tebyîn eyledim ki mârrüz'-zikr müsekkafât ve akârdan kütüb-hâne-ı mersûmun tarîk-ı câdde tarafına binâ eylediğim on bâb dükkân ve kütüb-hâne tahtında kâ'in beş bâb mahzen ve kütüb-hâne hudûdı dâhilinde kâ'in bostân ve Avret Pâzârında Molla Seref mahallesinde kâ'in bostân ve Silivri-kapusi hâricinde Kefere Maşatlığı başında kâ'in bostân ve Ayastafanos karyesinde kâ'in bostân ve Bârût-hâne kurbünde kâ'in bostândan her biri icâre-ı vâhide-i sahîhe-i şer'iyye ile îcâr ve sâ'ir zikrleri mürûr eden müsekkafât ve akâr alâ ma ceret bihi'l-âde icâreteyn-i misliyyeteyn ile tâlibîne îcâr olunup bi-fazli'l-lâhi-i te'âlâ hâsıle olan galle ve nemâsından evvelâ Parmak-kapu kurbünde Hvâce Pîrî mahallesinde kâ'in zikri mürûr eden müsekkafâtün mükâta'a-i zemîni olmak üzere Hvâce Tûrsûn vakfına senede dokuz yüz otuz altı akçe ve Ayastafanos karyesinde kâ'in mârrü'z-zikr bostânun mukâta'a-i zemîni olmak üzere merhûm ve magfûr leh Sultân Bâyezîd Hân tâbe serâh hazretleri vakfına senede iki yüz kırk akçe ile cem'an bin yüz yetmiş altı akçe beher sene vakfeyn-i mezbûreyn[15] mütevellîlerine edâ ve teslîm ve Bârût-hâne kurbünde kâ'in bostânun mukâta'a-i zemîni olmak üzere cânib-i mîrîye senede altı yüz akçe edâ ve teslîm olundukdan sonra bâkîsi yed-i mütevellîde hıfz olunup ber-vech-i âtî mesârif ve vezâ'ife harc ve sarf oluna ve bi-lutfi'l-lâhi'l-kerîmi'l-hâdî ömr-i azîzim mütemâdî olup lâbis-ı libâs-ı hayât ve âfiyet ve mütena''im-i ni'am-i celîle-i sıhhat oldukça evkâf-ı mezkûreme yevmî on beş akçe vazîfe ile kendim mütevellî olup rü'yet-i

(15) mezbûreyn-V, mezbûreteyn-R.

umûr-ı küllî ve cüz'î ve ahz ve vehb ve azl ve nasb ve dâ'imâ tagyîr ve tebdîl ve teksîr ve taklîl ve takyîd ve iltlâk ve istibdâl ve ilhâk ve vaz' ve ihrâc ve bast ve idrâcı fî külli merretin mine'l-merrât yedimde olup bi-umûmi'l-meşiyye ve'l-ihtiyâr keyfemâ eşâ' ve ahtâr mutasarrıf olam ve "küllü nefsin zâ'ikatü'l-mevt"[16] kelâm-ı mu'ciz-nizâmı muktazâsınca ecel-i mukadderim resîde-i hadd-i encâm olup târik-i dâr-ı fenâ ve kûşe-güzîn-i âlem-i bekâ olduğumda evkâf-ı mezkûreme evlâdım ve evlâd-ı evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdımun aslah ve erşedi batnen ba'de batn ve fer'an gıbbe asl ve neslen ba'de nesl vazîfe-i mersûme ile mütevellî olalar ve ba'de'l-inkırâz ne'ûzü bi'l-lâhi min kahri'l-feyyâz utekâmun aslah ve erşedi ve ba'dehüm evlâdları ve evlâd-ı evlâdları ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdlarınun aslah ve erşedi âlâ vetîreti'l-mezkûre vazîfe-i mezbûre ile mütevellî olalar ve ba'de ınkırâzı'l-küll re'y-i rezîn-i hâkimü'l-vakt ve işâret-i ma'âlî karîn-i nâzırü'l-vakf ile sulehâ-yı müslimînden ârâyiş-i diyânet ile mütehallî ve zîver-i istikâmet ile mütecellî rü'yet-i umûr-ı vakfda sâ'î, şâ'ibe-i hiyânetden ârî bir kimesne vazîfe-i mersûme ile mütevellî nasb ve ta'yîn oluna ve bi-inâyet[17]i'l-meliki'l-mennân meded-kârî-i tevfîk-ı rabbânî ile vücûd-pezîr-i itmâm ve tekmîl olan kütüb-hâneme balâda mistar-zîb-i tafsîl ve beyân olan kütüb-i mevkûfem bi-cümletihâ vaz' olunup alâ tarîkı'l-istinsâh ve'l-isti'âre hiç bır kıt'ası kütüb-hâneden ihrâc ve bir ferde i'âre olunmayup mütâle'a ve intifâ'ı ancak kütüb-hâneye mahsûs ve maksûr kılına ve gelüp mütâle'a ile istifâde ve istiktâb ve mükâbele irâde eden talebe-i ulûm ve ma'ârif ıntifâ'ından bir dürlü men' ve sarf olunmayup dilediği kitâbı arz ve i'tâdan hâfız-ı kütüb olanlar bir dürlü izhâr-ı acz ve ibâ' itmeyüp teşvîk ve tergîb ve i'zâz ve terhîb oluna ve ulemâ ve sulehâdan([15]b) fârigü'l-bâl, memdûhü'l-hisâl iki nefer kimesne evvel ve sânî i'tibârîle hâfız-ı kütüb ta'yîn olunup ve kütüb-hânem cum'a gününden mâ'adâ haftada altı gün tulû'-i şemsden bir sâ'at mürûründe feth olunup gurûb-i şemse bir sâ'at kalınca açık durup bir ferd dahî gelmez ise ahşâma bir sâ'at kalınca kapusı kapanmayup hâfız-ı kütübler ma'iyyet ile bi'n-nefs edâ-yi hidmete kıyâm-ı tâmm ve muhâfaza-i kütüb ve şerâ'it-i muharrereme ri'âyete ihtimâm ideler ve ber-vech-i muharrer haftada altı gün bu vechile bi'n-nefs edâ-yı hidmet hâfız-ı kütübleri kesb-i âherden men' ideceği bedîhî olmagla kût-i yevmiyye ve inti'âşlarına vâfî ve medâr-ı ma'âşlarına kâfî olmak içün şürût-ı muharrereme ri'âyet itmek şartîle hâfız-ı kütüb-i evvel galle-i vakfımdan yevmî yüz yirmi akçe ve hâfız-ı kütüb-i sânîye yevmî yüz on akçe vazîfe virile ve erbâb-ı isti'dâd ve istihkâkdan iki nefer kimesne hâfız-ı kütüb-i evvel ve sânîye yamak ta'yîn olunup külle yevm kütüb-hâne-i mersûmede hâfız-ı kütüblere hidmetlerinde i'ânet ve kütüb-i şerîfeyi mahallinden ihrâc ve vaz'da kemâl-i sa'y ve müsâre'at itmek şartîle her birine yevmî on beşer akçe vazîfe virile ve vazîfe-i mersûmelerinün onar akçesi asl-ı vakfımdan virilüp ve beşer akçesi âtî'z-zikr ikiyüz kırk

---

(16) Kur'an 29 (el-Ankebût), 57.
(17) inâyet-V, inâyeti'llâh-R.

akçeden virile ve hâfız-ı kütüblük cihetleri müderrisîn ve kuzât ve e'imme ve hutabâ ve sâ'ir bu hidmete mâni' erbâb-ı cihâta virilmeyüp Âsitâne-i Aliyyede sâkin ve mukîm ve bu hidmet ve cihete kâni' mu'temed ve mustakîm kimesnelere tevcîh oluna ve hâfız-ı kütüblük cihetlerinün vekâlet ve kasr-i yedi mugâyir-i şartım olmagla örf-i beled gibi kasr-i yed murâd idenlere ve vekâlet ile edâ-yi hidmete mütesaddî olanlara bir dürlü cevâz ve ruhsat virilmeye ve hâfız-ı kütüblük ancak kedd-i yemîn ve arak-ı cebînim ile tedârik ve tahsîl ve bi-kadari't-tâka hâme-i bizâ'a ve iktidârım ile eskerin tashîh ve tekmîl eyleyüp taleben li-marzâti'l-lâhi'l-celîl[18] vakf ve tesbîl eylediğim kütüb-i mu'tebere-i musahhaha muhâfazasından ibâret olmagla hıdmet-i merkûmede istihdâm olunanlar be-her hâl recül-i tâmm ve sâhib-i ikdâm kimesneler olması lâzım ve lâ büdd olmağîn sabî ve mürâhık makûlesine tevcîh olunduğı sûretde bi'n-nefs edâ-yi hidmete liyâkatleri olmayup bir kaç akçe vazîfe-i niyâbet ile mechûlü'l-ahvâl bir bîgâne ve nâ-ehil kimesneyi tevkîle muhtâc ve vekâlet ile kütüb-i mevkûfemi muhâfaza kâbil olmadığından mâ'adâ şurût-ı maharrereme ber-vechile ri'âyet olunmayacağı zâhir ve hüveydâ olduğudan nâşî bi-emri'l-lâh-i te'âlâ hâfız-ı kütüblerden biri fevt oldukda sabî ve mürâhık ve nâ-ehil ve nâ-müstehıkk evlâdı kalur ise evkâf-ı sâ'irede ri'âyet olunan örf-i belede binâ'en hâfız-ı kütüblük ciheti babası cihetidir deyu bu makûle sabî ve murâhık evlâdına virilmeyüp erbâb-ı istihkâkdan sâhib-i liyâkat kimesnelere tevcîh olunup bi'n-nefs edâ-yı hidmet itdirile ve hâfız-ı kütübler ber-vech-ı muharrer cum'adan mâ adâ haftada altı gün tulû'-ı şemsden bir sâ'at mürûründen gurûb-i şemse bir sâ'at kalınca berâber hıdmet-i muhâfazada kıyâm ve ibtidâr itmek şartîle kendulere kesb-i âherden ignâ idecek mikdâr-ı vazîfe ta'yîn olunmagın münâvebe tarîkîle ve vekîl vaz'île edâ-yi hidmete zinhâr ruhsat ve cevâz virilmeyüp eğer bir özr-i şer'î veyâhud mâni'-i kavîsi zuhûr ider ise müdefi' olunca müsâ'ade ve müsâmaha oluna ve eger şürût-ı mezkûreme ri'âyetde kusûr ve hidmet-i lâzimelerini ma'iyyet ile edâda fütûrları zâhir olur ise cihetleri ref' ve cihet-i mezbûreye tâlıb ve hidmet-i mezkûreye mücidd ve muvâzıb müstehıkkîne virile ve kütübhâne-i merkûm havlîsinde bınâ eylediğim kebîr ve sagîr iki bâb odalar hâfız-ı kütüblere mahsûs ve mu'ayyen olup hâfız-ı kütüb olanlar alâ vechi'l-müşâreke sâkin olup ve münâvebe tarîkîle her gice birer neferi mezkûr odada beytûtet eyleyüp bir tarîk ile âhere tefvîz ve îcâr olunmaya ve kütübhâne-i merkûmun mütâle'a içün hâlî olan mahallinde vakt-i zuhr ve asrda bulunan mü'minînün ragbetlerîle hâfız-ı kütüb-i evvel imâmet ve hâfız-ı kütüb-i sânî mü'ezzinlik hıdmetlerine ikamet iderek cemâ'at ile edâ-yi salâta müvâzabat ideler ve bi-emri'l-lâh-i te'âlâ hâfız-ı kütüb-i evvel mukaddem vefât ider ise yevmî yüz yirmi akçe hâfız-ı kütüb-i evvel ciheti hâfız-ı kütüb-i sânîye tevcih olunup ve yüz on akçe hâfız-ı kütüb-i sânîlik ciheti ber-vech-i mübeyyen müstehıkkînden birine tevcîh oluna ve talebe-i ulûmdan bir müstehıkk ve müste'ıdd ve hidmet-i

(18) celîl-V, cemîl-R.

lâzimesinde mukîm ve mücidd kimesne yevmî on akçe vazîfe ile kütüb-hâne-i merkûme bevvâb ve yevmî üç akçe ile ferrâş ve yevmî on akçe ile merkadim olmak içün ittihâz eylediğim mahallin türbe-dârı ve yevmî beş akçe ile tâs-keş olup derûn-ı kütüb-hâne ve türbeyi külle yevm gubâr ve hâk ve has ve hâşâkdan tathîr ve pâk idüp ve her sabâh ve mesâda kütüb-hâne kapularını sedd ve küşâde eyleyüp ve kütüb-hâne havlîsinde binâ eylediğim kebîr çeşme-sâr ve dervâzede olan sebîl çeşmelerinün tâslarını her gice ref' ve bir münâsib mahalde hıfz ve her sabah yine mahallerine vaz' itmekle edâ-yi hidmet eyledikde min haysi'l-mecmû' yevmî yirmi sekiz akçe vazîfeye mütesarrıf ola ue vazâ'if-i mersûmeden yevmî on akçe türbedârlık vâzıfesi asl-ı vakfımdan virilüp ve yevmî on akçe bevvâb ve üç akçe ferrâş ve beş akçe tâs-keş vezâ'ifi İstanbulda vâkı' merhûm ve magfûr leh Ebû'l-Feth Sultân Mehemmed Hân Gâzî tâbe serâh hazretlerinün evkâf-ı şerîfesi mukâta'âtınun mütehammillerinün asl-ı mâl vakıfları üzerine kütüb-hâne-i şerîf-i mezkûr ve mekteb-i münîf-i mestûrum vezâ'ifine sarf olunmak üzere bâ-fermân-ı âlî-şân-ı vâcibü'l-iz'ân zamm ve haremeyn-i şerîfeyn-i muhâsebesi kalemine sebt ve kayd ve vazâ'if-i merkûmeye tertîb olunan yevmî ikiyüz kırk akçeden virile ve bu dört cihet külle yevm kütüb-hâne ve türbeden münfekk olmayup edâ-yi hidmet itmek şartîle bir nefer kimseye ta'yîn ve tahsîs oluna ve ta'lîm-i sıbyân-ı müslimîne kudreti mütebeyyın ve salâh ve iffet ve diyâneti müte'ayyin, takıyyü'l-bâl, me'mûnü'l-hisâl, hâfız-ı kelâm-ı kadîm-i vacibü't-tekrîm ve âlim-i rivâyât-ı vücûh-i kırâ'at-ı lâzimü't-ta'lîm bir müteverri' sâhib-i temkîn kimesne bünyâd eylediğim mekteb-i münîfe yevmî kırk akçe vazîfe ile mu'âllim-i sıbyân ta'yîn olunup sıbyân-ı müslimîne kur'ân-ı azîmü'ş-şan ta'lîm ve vücûh-ı kırâ'at tefhîm itdirile ve vazîfe-i mersûmesinün yevmî yirmi akçesi asl-ı vakfımdan virilüp ve yirmi akçesi mârrü'z-zikr Sultân Mehemmed Hân mukâta'âtından zamm ve tertîb olunan yevmî ikiyüz kırk akçeden virile ve sîmâsında eser-i diyânet vâzıh bir mütedeyyin ve sâlih kimesne yevmî yirmi akçe vazîfe ile halîfe ta'yîn oluna ve vazîfe-i mersûmesinün on akçesi asl-ı vakfımdan virilüp ve on akçesi mârrü'z-zikr iki yüz kırk akçeden virile ve rüsûm ve kavâ'id-i hüsn-ı hatta vâkıf ve kavânîn-i tasvîr-i hurûf-i hecâya ârif bir hattât kimesne yevmî on akçe vazîfe ile mekteb-i şerîfe hvâce-i meşk ta'yîn olunup mektebde müctemi' olan sıbyâna haftada iki gün merâsım-ı hutût-ı mütedâvele ta'lîm itdirile ve vazîfe-i mersûmesi mârrü'z-zikr ikiyüz kırk akçeden virile ve mekteb-i şerîf-i mezkûrede[19] müctemi' olan sıbyân-ı müslimînün hadd-i bulûga dek kırk neferine el-akdemü fe'l-akdem vechi üzere mârrü'z-zikr ıkiyüz kırk akçeden yevmî ikişer akçe vazîfe virile ve sıbyân'un vezâ'if-i mersûmesi([20]b) hvâce ve halîfe ve sâ'ir hademe yedîle virilmeyüp her re's-i şehrde mütevellîler yeden bi-yed sıbyâna edâ ve teslîm ideler ve sıbyândan biri hadd-i bulûga irdikde vazîfesi bâ-re'y-i mütevellî el -akdemü fe'l-akdem vechi üzere vazîfesiz olan sıbyândan bir

(19) mezkûrede-V, mezkûrda-R.

âherine ta'yîn oluna ve be-her sene vakt-i şitâda mekteb-i mezbûra bin beşyüz vakıyye ahker iştirâ oluna ve ahkerin semeni mârrü'z-zikr ikiyüz kırk akçeden sarf oluna ve be-her sene ramazân-ı şerîfde mekteb-i münîfde müctemi' ve muvazzaf olan kırk nefer sıbyâna birer bôgâsî kapama ve birer iplik alacası antârî ve birer bôğâsî çintiyân ve birer fes ve birer çift mest ve pâpûş ber-vech-i ma'rûf iştirâ olunup ve beşer para na'lçe-bahâ i'tâ oluna ve mekteb hvâcesi efendîye bin ikiyüz akçe ve halîfeye bin akçe kisve-bahâ i'tâ oluna ve mârrü'z-zikr ikiyüz kırk açkçeden tertîb olunan mesârif ve vazâ'ifden bâkîsi zikr olunan kisvelerün kıymetlerine sarf olunup kifâyet mikdârı asl-ı vakfımdan tekmîl oluna ve ferrâşların reft ve rûbundan müctemi' olan zibli ref' ve nakl içün re'y-i mütevellî ile yevmî dört akçe sarf oluna lâkin yevmî dört akçe vazîfe ile mahsûs mezbele-keş ta'yîn olunmayup ancak yevmî dört akçe ücret ile her kime olursa ref' ve nakl itdirile ve be-her sene vakt-ı bahârda sıbyân-ı mekteb hvâce ve halîfelerîle ma'an bir teferrüc-gâha irsâl olunup ta'âm ve sâ'ir levâzımlarına bâ-re'y-i mütevellî iki bin dört yüz akçe sarf oluna ve ber-vech-i muharrer li-vechi'l-lâh-i te'âlâ kütüb-hâneye icrâ eylediğim üç mâsûre mâ'-i lezîzin derûn ve bîrûnda olan kanavâtına dâ'imâ nezâret idüp leylen ve nehâren çeşme-sârlarun sularını inkıtâ'dan hıfz ve hirâset ve alâ'd-devâm cereyânına ihtimâm ve dikkat itmek şartîle yevmî altı akçe vazîfe ile bir mu'temed-i râh-ı âbî ta'yîn oluna ve râh-ı âbînin vazîfe-i mersûmesi mârrü'z-zikr ikiyüz kırk akçeden virile ve Eski Odalar kurbünde Kemâl Pâşâ mahallesinde kâ'in menzil-i kebîr-i mahdûd ve[20] mevsûfun müştemelâtından olup kanavât-ı mu'ayyene-i memlûkesine teba'iyyet ile mülk-i müşterâm olup hasbeten li'l-lâh-i te'âlâ vakf ve tesbîl eylediğim iki mâsûre mâ'-i lezîz mahall-i mezbûrda tecdîd ve ta'mîr eylediğim çeşme-sâr-ı zülâl-âsârdan icrâ ve uttâş-ı müslimîn irvâ ve iskâ[21] oluna ve çeşme-i mezkûre yevmî dört akçe vazîfe ile bir müstakîm râh-ı âbî ta'yîn olunup vazîfesi mârrü'z-zikr ikiyüz kırk akçeden virile ve bir kavî kimesne yevmî yedi akçe vazîfe ile kütüb-hâne-i mersûme kennâs ta'yîn olunup külle yevm kütüb-hânenin taşra havlîsi ve kenîfleri tathîr itdirile ve vazîfe-i mezkûresi mârrü'z-zikr ikiyüz kırk akçeden virile ve kütüb-hâne-i şerîf ve mekteb-i münîfin hasîr ve kâlîçeleri kâbil-i isti'mâl olmayup fersûde oldukda bâ-re'y-i mütevellî taraf-ı vakfımdan ta'mîr ve tecdîd oluna ve be-her sene ferrâş ve kennâslara kadar-ı ma'rûf cârûb-bahâ i'tâ oluna ve hâfız-ı kütüb odasına şem' ve rûgan-ı zeyt iştirâ itmelerîçün yevmî üçer akçe i'tâ oluna ve vakf-ı mezbûrumda mu'accele vukû'unda evkâf-ı sâ'irede olageldiği vech üzere mu'accele-i hâsılanun uşri ihrâc ve mütevellî ve kâtib ve câbî beynlerinde mu'tâd üzere iktisâm oluna ve evkâf-ı mahfûfetü'l-etrâfımun gallât ve hâsılâtun kayd ve tezbîr ve ihrâcât ve mesârifâtun zabt ve tahrîr içün mânend-i kalem-istikâmetde alem bir sâhib-rakam kimesne

---

(20) ve-V, -- -R.
(21) irvâ ve iskâ-V, iskâ ve irvâ-R.

yevmî on akçe vazîfe ile kâtib ta'yîn oluna ve istikâmet ile mârûf ve cidd ve ihtimâm ile mevsûf bir kimesne yevmî beş akçe vazîfe ile vakf-ı mezbûre câbî ta'yîn olunup icârât-ı akâr ve müsekkafâtı vakt ve zemânîle cem' ve tahsîle sür'at ve mütevellîlere îsâl ve teblîga dikkat itdirile ve'l-ân evlâd-ı zükûrum cilve-ger-i sâha-i zuhûr olmayup bi-lutfi'l-lâhi'l-kerîmi'l-vedûd zîver-ı ismet-hâne-i vücûd olan evlâd-ı iffet-i mu'tâdım inâsdan olmalarîle zemân-ı tevliyetleründe bi'z-zât umûr-ı vakfı rü'yetleri müte'assir ve icrâ-yi şerâ'it-i muharrereme bi'n-nefs kıyâm ve dikkatleri müte'azzir olacağı emr-i bedîhî olup mütevellî taraflarından ümûr-ı vakfı ke-mâ yenbagî rü'yete kıyâm içün vakf-ı şerîf-i mezkûre bir kâ'im-mâkam nasb ve ta'yîn olunmak lâzım olmagla erbâb-ı isti'dâd ve istikâmet ve ashâb-ı diyânetden bir mücerrebü'l-etvâr ve kâr-güzâr kimesneyi yevmî on akçe vazîfe ile kâ'im-makâm nasb ve ta'yîn ideler ve Boğaziçinde Yeniköy civârında Kalender Bâgçesi sâhilinde müceddeden binâ eylediğim çeşme-i vâlâ ve suffe-i dil-ârânun mürûr-i ezmine ile ta'mîre muhtâc olan mahalleri taraf-ı vakfımdan ta'mîr ve termîm oluna ve ber-muktezâ-yi şer'-i kavîm evkafımın ta'mîr ve termîmi sâ'ir mesârif ve vazâ'ife takdîm oluna ve evkâf-ı mezkûreme devlet-i aliyye-i ebed-peyvend-i Osmâniyyede sadr-ı mu'allâ kadr-i fetvâya pâ-nihâde-ı izz ve i'tilâ olan meşâyih-i islâmiyye hazarâtı sarf-ı nigâh-ı himmet ve tevcîh-i lühâza-i nezâret buyurup himmet-i aliyyelerîle şerâ'it ve zavâbıtını rakam-zede-i safha-i beyân olduğı vech üzere taht-ı zâbıta idrâc buyuralar ve her re's-i senede Muharremü'l-harâmda nâzır-ı müşârün ileyh hazretlerinün emr-i âlîlerîle müfettişleri bulunan efendî dâ'îleri kütüb-hâneme gelüp mütevellî ve kâtib ve sâ'ir hafaza ve hademeyi cem' idüp müvâcehelerinde kütüb-i mevkûfeyi yegân yegân add ve şümâr ve her bir nüshayı mufassal ve meşrûh kayd olunduğı vech üzere defter-i kütübe tatbîka sarf-ı himmet ve iktidâr eyleyüp meremmet ve teclîde muhtâc olan mahfaza ve kıta'âtı galle-i vakfımdan iktizâsına göre ta'mîr ve tecdîd olunmasını mütvellî-i vakfa tenbîh ve te'kîd ideler ve bu hidmet ve sâ'ir umûr-ı nizâm-ı vakfı rü'yetleri mukâbelesinde müfettiş bulunan efendîlere be-her sene vakt-i merkûmda taraf-ı vakfdan kürk-bahâ olmak üzere dört bin sekizyüz akçe virile ve vakfımın ta'yîn-i hidemât ve ref' ve tevcîh-i cihâtı mütevellîlerün arz ve inhâsına menût ola ve mesârif-i merkûme ve vazâ'if-i mersûme edâ olundukdan sonra galle-i vakfımdan her ne fazla kalur ise der-kîse-i vakf olmak üzere yed-i mütevellîde hıfz olunup ledâ'l-hâce ve'l-iktizâ evkâfımun umûr-ı lâzime ve mühimmesine harc ve sarf oluna ve tahavvülât-ı asr ve tebeddülât-ı dehr ve ihtılâl-i hâl ve i'tilâl-i ahvâl ile vakf-ı maezbûrun îrâdına fütûr ve mahsûl ve gallâtına kusûr ârız olup iltizâm-ı şürût müte'azzir ve mürâ'ât-ı kuyûd müte'assir olur ise mâ hasal-ı vakfım eşref-ı şerâ'if-i kâffe-i arzîn ve akdes-i medâyin-i rûy-i zemîn olan Medine-i Münevvere fukarâsına sarf oluna ol dahî müte'azzir olur ise mutlakâ fukarâ-i müslimîne sarf oluna deyû ta'yîn-i mesârif ve zavâbit ve tebyîn-i vazâ'if ve şerâ'it idüp mârrü'z-zikr kütüb-i mevkûfe ve cemî'-i müsakkafât ve akarı[22]

(22) akârı-V, akârımı-R.

yedimden ihrâc ve dâ'ire-i mülkümden ib'âd birle fârigan an cemî'i'ş-şevâgılı'l-mâni'a tevfîz-i şer'î ve teslîm-i lâyıkî ile mütevellî-i merkûme tefvîz ve teslîm eylediğimde ol dahî ba'de'l-kabz ve't-tesellüm sâ'ir-i mütevellıyân-ı evkâf ve mütesarrifân-ı eslâf gibi tasarruf-ı tâmm ve ri'âyet-i şürût ve kuyûdunda sarf-ı nakdîne-i cidd ve ihtimâm eyledi deyû kitâb-ı merâma hâtem[23]-pîyrâ-yi ihtitâm olduklarında mütevellî-i mûmâ ileyh dahî vâkıf-ı müşârün ileyh lâ zâle müşâren bi'l-benânı ileyh hazretlerüni cemî'-i takrîr-i dil-pezîrlerinde vicâhen tahkîk ve şifâhen tasdîk eyleyüp emr-i vakf temâm ve kayd ve şart encâm bulmuş iken vâkıf-ı müşârün ileyh esbega'l-lâhü te'âlâ ni'amehü aleyh hazretleri vakf-ı menkûl ve akâr emrinde vâkı' ihtilâf akvâl-i e'imme-i kibâra vâkıf olmalarîle nakdîne-i kelâm-ı dürriyyü'n-nizâm vifâklarün semt-i şikâka sârif olup vakfdan rücû' ve bast-ı mukaddemât-ı husûmete şürû' buyurup vakf-ı menkûl ve akâr mefhar-i e'imme-i kibâr olan([25]b) imâm-ı a'zam ve hümâm-ı efham, sirâcü'l-mille ve'd-din, üstâdü'l-e'immeti'l-müctehidîn, sultân-ı serîr-i ictihâd, hüccetü'l-hakk alâ kâffeti'l-ibâd, metbû'ü'l-küberâ'i't-tâbi'în, makbûlü'l-uzamâ'i'l-mühtedin Ebû Hanîfe Numân bin Sâbiti'l-Kûfî âmelehü'l-lâhu bi-lutfihi'l-celî ve'l-hafî hazretlerinün mezheb-i hatîrlerinde şerâ'it-ı zevâl-i mülk bulunmadıkça sahîh lâkin gayr-ı lâzım ve sıhhat-ı lüzûmu gayr-ı müstelzem olduğına binâ'en zikrleri mürûr iden kütüb-i mevkûfe ve bikâ' ve akâr-ı mevsûfeyi ke'l-evvel mülküme istirdâd iderim deyû takrîr-i da'vâ ve tasvîr-i müdde'â buyurduklarında mütevellî-i sühan-sâz cevâb-ı bâ-savâba âgâz idüp egerçi hakîkat-ı hâl zikr olunan minvâl üzeredir lâkin vakf-ı akâr ve ana tâbi'a menkûlât-ı nâfi'a âlim-i rabbânî, hazret-i imâm Ebû Yûsuf el-imâmü's-sânî re'y-i rezîn ve mezheb-i isâbet-karînlerinde vâkıf, mücerred vakaftü dimekle, sahîh ve lâzım ve sıhhat-lüzûmu müstelzem olup ve fâzıl-ı samadânî hazret-i imâm-ı sâlis Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî re'y-i münîrlerinde vakf-ı akâr ve menkûl-i müte'âref zikr-ı te'bîd ve teslîm ilâ'l-mütevellî ileyh vakf-ı sahîh ve lâzım olmagla imâmeyn-i hümâmeyn-i mûmâ ileyhimânın kavilleri muhtâr-ı fühûl-ı izâm ve iftâ-kerde-i meşâyih-i islâm olduğından nâşî vakf-ı mezbûru girû redd ve teslîmden imtinâ' iderüm deyû nizâ'a mütesaddî ve nizâ'ları tarâfu'a mü'eddî olup işbu kitâb-ı sıhhat-nisâb reşehât-ı hâme-i fezâ'ili ile müreşşah ve tevkî'-i izmzâ'-i isâbet ihtivâlarîle müveşşah olan hâkim-i hâsim-i câmi'u'l-ulûm hâlâ sadr-ı âlî-kadr-ı Rûm hazretlerinün huzûr-i şerî'at-ı mahsûrlarında müterâfi'an ve her biri mübtegâsınca fasl ve hasme tâlibân olduklarında hâkim-i müşârün ileyh lâ zâleti'n-ni'amu mütevâliyeten aleyh hazretleri dahî bu bâbda te'emmül-i lâyık ve tefekkür-i fâ'ik ile tarafeynin hücec ve edillesine im'ân-ı vâfî ve itkân-ı kâfî buyurup temhîd-i kavâ'id-i hayrı evlâ ve teşyîd-i mebânî-i vakfı ahrâ görmekle âlimen bi'l-hilâf beyne'l-e'immeti'l-eşrâf ve mürâ'iyen bi-cemî'-i mâ lâ büdde minhü fi'l-hükmi bi'l-evkâf vakf-ı mezbûrun sıhhat ve lüzûmuna ve cevâz-ı şürûtuna hükm-i sahîh-i şer'î ve kazâ'-i sarîh-i mer'î itmegin min ba'di vakf-ı mezbûr

(23) hâtem-V, hâteme-R.

vakf-ı sahîh-i lâzım ve habs-i sarîh-i mütehattim olmagla nakz ve tahvîli muhâl ve fesh ve tebdîli adîmü'l-ihtimâl oldu imdî dergâh-ı hazret-i hakk ve cenâb-ı feyyâz-ı mutlakdan mütezarra' ve müsted'âdır ki bu vakf-ı rasînü'l-bünyânın ihkâm ve teşyîd ve ikbâ ve te'bîdine[24] sâ'î ve bu bâbda şerâ'it-i insâfa[25] mürâ'î olan zevât-ı mekârim-simâtı hulûl-i sa'âdet-i dâreyn ile makziyyü'l-merâm ve derecât-ı âliyeye vusûl ile şâd-kâm idüp el-iyâzü bi'l-lâhi te'âlâ havâlî-gird-i tagyîr ve tebdîli ve müte'arrız-ı naks ve tahvîli olanlar hazret-i kahhâr-ı zû'l-celâlün mazhar-ı gazab ve nikâli olup "fe-men bedellehü ba'de mâ semi'ahü fe-innemâ ismuhu alâ'llezîne yübeddilûneh, inne'l-lâha semî'un alîm[26]" va'îdine müstehakk ola, şeyyede'llâhü te'âlâ esâse mebânihi ve tavvele bi-cezîli tûli ömri bânihı ve ca'ala'llâhü teâlâ vesîleten ilâ'l-fevzi bi's-se'âdâti ve zuhran fî yevmi'l-haşri ve'l-arasâti bi Muhammadin ve âlihi ve ashâbihil'l- hüdâti aleyhi ve aleyhim şerâifü's-salavâti ve't-tehiyyât ve vaka'a't[27]-tahrîr ve'l-işhâd- fî gurre-i şehr-i Rebî'ü'l-âhir, li-senet sittin ve seb'în ve mi'etin ve elf, min hicreti men lehü'l-izzü ve'ş-şeref.

Şühûdü'l--hâl :
Ket-hudâ-yi hazret-i sadr-i âlî
Kâşif Mehmed Emîn Âgâ

Re'îsü'l-küttâb el-hâcc Mehmed
Recâyî Efendî

Ser-câvuşân-i dîvân-i âlî
Abdüllatîf Bey

Tezkere-i evvel İbrâhîm Vâhib Efendî
Tezkere-i sânî İbrâhîm Münîb Efendî

Mektûb-î hazret-i sadr-i âlî
Mehmed Emîn Elendî
ve gayrühüm.

---

(24) te'bîdine-R, te'yîdine-V.
(25) insâfa - bütün nüshalarda insâfı şeklindedir.
(26) Kur'an 2 (el-Bakara), 181.
(27) veka'a-V_1, düfi'a-VR.

" ERZURUM KONGRESİ" ÖNCESİNE AİT YENİ BELGELER

Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile Erzurum Valiliği, 9. Kolordu Kumandanlığı, Erzurum Belediyesi ve Erzurum Tarihini Araştırma Turizm ve Tanıtma Derneği'nin işbirliği ile, 23 Temmuz 1969 da üç günlük bir kutlama programı uygulanarak Erzurum'da "*Erzurum Kongresi'nin* 50. *Yıldönümü*", tören ve şenliklerle kutlandı. Erzurum Kongresinin 56 Murahhasından bugün hayatta kalan beş zâtın üçü: Sayın *Mehmed Cevat DURSUNOĞLU* (Hasankale) *) *Dr. Cemil ŞENCAN* (Şebinkarahisar) ve *Dr. Ali Nâci DUYDUK* (Giresun) başta olmak üzere, İstanbul ile Ankara'dan da "Şeref Misafiri" olarak Sayın *Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri FINDIKOĞLU*, *Prof. Dr. Ahmed CAFEROĞLU* (İstanbul Üniversitesinden), *Orgeneral Reşit PASİN* (Millî Savunma Bakanlığından), eski "ALBAYRAK" Gazetesi yazarlarından Erzurumlu şâir ve edib *Müştak Sıdkı DURSUNOĞLU* ile Erzurumlu Edebiyat Öğretmeni *Ârif Hikmet DİZDAROĞLU* (Türk Dil Kurumu'n dan) Erzurum'a gelmişlerdi. 23 Temmuz 1969 da açılıp, bir ay süren "ERZURUM FUARI"na davetli olarak da başta *Prof. Necmettin ERBAKAN* olmak üzere, Fuar Komitesi"nin birçok "Şeref Misafirleri" gelmişlerdi. Bu yüzden, Erzurum Kongresi'nin 50. Yıldönümü, güzel tören ve hâtıralarla kutlanarak anıldı.

Erzurum Kongresinin 50. Yıldönümü hâtırası olarak, PTT Genel Müdürlüğü 50 ve 60 kuruşluk iki türlü Posta Pulu çıkardı ve *İlk Gün*" damgaları Erzurum ile Fuardaki PTT Şubelerinde vuruldu. Erzurum Tarihini Araştırma, Turizm ve Tanıtma Derneği de, Maliye Bakanlığının müsaadeleriyle İstanbuldaki Darphane'd e 22 ayâr ve 17 gram (yarım beşibiryerde) ağırlığında 101 adet Altın ve 830 ayâr 1000 adet Gümüş ERZURUM KONGRESİ 50. YILDÖNÜMÜ HÂTIRASI" olarak Madalyalar ile ayrıca, oksitlenmiş bakır Erzurum Rozeti" yaptırdı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine bağlı Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü" ise, Sayın *Prof. Dr. B. Sıtkı BAYKAL*'ın yayına hazırladığı Türk İnkilâp Tarihi Arşivinde

*) Bu yazı yazıldıktan üç ay sonra, M. Cevat Dursunoğlu Bev. 11 Ocak 1970 gecesi Ankarda rahmete kavuşmuştur.

ve şahıslarda" bulunan "*Erzurum Kongresi ile ilgili Belgeler*"i, adı geçen Enstitünün yayını olarak Ankara'da bastırdı (1).

Atatürk Üniversitesi'nin 18 ay önceki kararı ile, biz de Edebiyat Fakültesine verilen bir vazifeyi üzerimize alarak, "*Millî Mücadelede Kuzeydoğu-Türkiye ve Erzurum Kongresi Belgeleri*"ni derliyerek tesbite başladık. Bu arada: a) 5 Kasım 1918 de Kars'ta kurulan ve yurdumuzda İlk "Müdafai Hukukı Milliyye Teşkilâtı" sayılan *İSLÂM MİLLÎ-ŞÛRÂSI*'na (Ermeni ve Gürcülere karşı koyarak Ordubad, Nahçıvan, Sürmeli/Iğdır, Kars, Oltu, Ahıska, Artvin, Batum ve Acara'daki yerli Türkleri korudu)(2), b) 12 *Şubat* 1919 da *Trabozon'da* kurulan *TRABZON MUHAFAZAİ HUKUKI MİLLİYE CEMİYETİ*(Batum'dan Ünye'ye kadarki Türk kıyılarında Pontos Cumhuriyeti kurmak için çalışan Rumlara karşı uğraşıyordu) (3) ile,c) 2 Aralık 1919 da Merkezi İstanbul'da kurulmuş bulunan ve oradan alınan salâhiyet belgesi ile 10 *Mart* 1919 da *Erzurum*'da resmen kurulan *VİLÂYÂTİ ŞARKIYYE MÜDAFAAİ HUKUKI MİLLİYYE CEMİYETİ ERZURUM ŞUBESİ* (Taşnakçı Ermenilerin, merkezi Erzurum olmak üzere, Sıvas'a kadarki Türk topraklarında bir "Ermenistan" kurma yolundaki çalışmalarına karşı koymak için kurulan) gibi Kuzeydoğu Bölgemizdeki üç millî-siyasî teşekküle âit belgeleri derleyip tesbit etmeye giriştik. Alınan sonuç, çok sevindirici oldu. *Kars, Trabzon ve Erzurum* teşkilâtımıza âit belgeler yanında, bu teşkilâtta çalışan gerçekten ülkücü ve fedakâr zâtların fotografları ile haltercümeleri de, Edebiyat Fakültesi Dekanlığının sürekli yazışmaları ve yardımları ile geniş bölgelerden bulunup elde edildi. Böylece, şimdiye kadar Sayın Cevat Dursunoğlu'nun 1946 da Ankarada basılan *Millî Mücadelede Erzurum*", Trabzonlu Mahmut Gologlu'nun 1968 de Ankara'da çıkan "*Erzurum Kongresi*" ve Prof. Bekir Sıtkı Baykal'ın 1969 da neşredilen "*Erzurum Kongresi ile ilgili Belgeler*" adlı üç eserde bulunmayan, "*Büyük Erzurum*

---

1) XIX+63 sahife tutan bu eserin basıldığı yer ve yılı üzerine yazılmadığı gibi, yayın numrosu da "11" olacakken dalgınlıkla "10" konmuştur. İçerisinde 47 belge sureti ve 10 belge fotografi vardır. Bunlardan biri Türk Tarih Kurumu Arşivinden (35.) beşi(34. 41. 44. 45. 47) Cevat Dursunlu'dan ve geri kalan 41 adedı de, TİT Enstitüsü Arşivinden alınmıştır.

2) "Kars Millî-Şûrâsı" (5 Kasım 1918-18 Ocak 1919) ve merkezi Kars'ta bulunup: Batum, Artvin, Oltu, Ardahan, Ahıska, Ahılkelek, Kars, Kâğızman, Sürmeli, (Iğdır-Tuzluca-Aralık), Nahçıvan ve Ordubad Sancaklarını da içine alan "Cenubigarbî Kafkas Hükûmeti" (18 Ocak 1919-13 Nisan 1919 üzerine yayın ve belgeler için, şu esere bakınız. "Kırzıoğlu, Millî Mücadele'de Kars, I. Kitap Belgeler» (5 Kasım 1918-23 Temmuz 1919 tarihleri arasındakiler), 1960 İstanbul, 1 harita, 1 madalya ve 1 gazete resmiyle 80 s.

3) "*Trabzon Muhafazai Hukukı Milliyye Cemiyeti*" ve belgeleri için şunlara bakanız:
a) Gümüşhaneli Kadirbeğzâde Zeki Bey'in 1946 da daktilo edilen ve 1918-1946 yıllarını anlatan "*Hâtırât*"ı (249 daktilo sahifesidir. Oğlu Avukat ve 1957-1960 Gümüşhane Milletvekili Sabahattin Kadirbeyoğlu elindeki bu nüshanın mikrofilmi tarafımızdan aldırılmış ve birçok yerleri aslından istinsah edilmiştir);
b) Dr. Tarık Z. Tunaya "*Türkiyede Siyasî Partiler*", 1952 İstanbul s. 506-509;
c) Mahmut Gologlu "*Erzurum Kongresi*" 1968 Ankara s. 17-73, 143-150, 152-164, 168-176.

Kongresi"(4) hazırlıklarına ait belgelerin asıllarından toplu bir kısmını da, Erzurum'un içinde bulduk. 50 yıldır saklı kalan ve hiçbir araştırıcının eline geçmeyen bu belgeler "*Vilâyâti Şarkiyye Müdafaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Erzurum Şubesi*" Reisi, rahmetli *Nâibzâde Mehmed Râif Hoca* (DİNÇ) Efendinin kütüphanesinde bulunmuş olup,kızkardeşinin oğlu Sayın Tâcir *Salâhattin İPÇİ* Beyin elindedır.

Rahmetli *Nâibzâde Mehmed Râif* Efendi 7 Nisan 1326 (20 Nisan 1911) tarihinde Gümüşhaneden alınan "misâfir,, nüfus tezkiresine göre, R. 1290 (1874) te Erzurum'da Muratpaşa Mahallesinde (dedelerinın lakabiyle anılan 'Nâibzade" Sokağı"ndaki) 67 numrolu evlerinde doğmuştur. Babası Ulemâdan *Mehmed Nuri Efendi*, anası *İffet Hanım*'dır. "San'atı ve sıfatı *Nüvvâb*'dan (Kaadî/Şer'î- Hâkimlerden). Uzun boylu, elâ gözlü, buğday benizli. Tek evli olup, askerlik sınıfı Redif'tir. Çok zeki ve çalışkan olan M. Râif Efendi, *Erzurum Rüşdiye Mektebi*'nden 23 Mayıs 1301 (4 Haziran 1885) tarihinde alınan "Şehâdetnâme"sinde Dördüncü Sınıftan mezun olduğunu gösteren 13 dersten, on üzerinden aldığı notların tutarı 124 ve derecesi Pekiyidir (Farsçadan 10 üç-yıldız, Arapçadan 10 iki-yıldız, Belâgatten 10 iki-yıldız ve Coğrafyadan 10 bir-yıldız; İnşa, Hendese, Tarih, Usuli-Defterî, Resim ve Divânî- Yazısından 10 ar, Hesaptan 9, İmlâdan 8 ve Rik'adan 7 almıştır).

Millî Mücadele yıllarımızda Erzurumda büyük hizmetler görerek Reis seçilen ve bütün Doğu İllerimiz aydınları ile halkı tarafından çok sayılıp sevilen ve *Hoca-Râif Efendi*" de denilen Erzurumlu bu büyük zâtın, sonraki tahsil ve memurluk hayatı dahi, pek mazbut ve örnek halde geçmiştir. Elimizdeki kendi elyasızı ile doldurulmuş resmî hâltercümesi cetveli" ile, Osmanlı Mebuslar Meclisinin İkinci ve Üçüncü Dönem İntihap hüviyet cüzdanlarındaki bilgilerin özeti şöyledir: "*Gümüşhane* Nâipliğinden sonra *İstanbul*a giderek geçici bir vazife alır, İttihad ve Terakki Fırkası'na üye yazılır. Az sonra *Erzurum*'a Nâip tayin edilir ve burada bir ara Vâliye Vekâlet eder. Bu sırada 22 Nisan 1913 te seçilen altı Erzurum *Mebusu* arasında, en çok reyi Hoca-Râif Efendi alır. Osmanlı Mebuslar Meclisinin İkinci Dönemi bitince, *Bitlis* Nâipliğine tayin edilir. Sonra 1914 te yine İttihad ve Terakki Fırkasınd an Erzurum Mebusu seçilir. Bu sırada kopan Birinci Cihan Savaşı sırasında 16 *Şubat* 1916 - 11 *Mart* 1918 arasında Erzurum, düşman elinde kalma felâketine uğrayınca, Hoca'nın buradaki âilesi de perişan olur. Erzurum'un kurtuluşu üzerine sılaya dönen Râif Efendi, baba evi ve arazisine yeniden sahıp olur. Mondros Mütarekesi üzerine Kars-Ardahan (ile Oltu) ve Batum (ile Artvin) Sancaklarımızdan ibaret *Elviyei-Selese*'den ordumuz geriye

4) *Vilâyâti Şarkıyye Müdafaai Hukukı Milliyye Cemiyeti*, bilindiği gibi, iki Kongre yapmıştır. Birincisi, 17-19 *Haziran Erzurum Vilâyeti Kongresi* olup, o zaman Erzurum'a bağlı bulunan *Bayazıt* (Ağrı İli), *Kiğı* (Bingöl), *Bayburd*, *Yusufeli* gibi Sancak ve Kazaların Mümessilleri de katılmıştır. *İkinci* veya "*Büyük Erzurum Kongresi*" ise, 23 *Temmuz*-7 *Ağustos* 1919 da yapılmıştır.

çekilip 1878 sınırı elimizde kalınca, yeniden Büyük Devletlerden yüzbulan Ermeniler, "*Büyük-Ermenistan*" hulyasını gerçekleştirmeye kalkışırlar.

Daha 1918 Şubat-Nisanı arasındaki Ermeni vahşetlerinin Doğu-Anadolu' da açtığı yaraların acısı, dinmeden Kafkasya'yı işgal eden İngilizlerin açıktan koruduğu Revan'daki *Ermeni Cumhuriyeti*"nin Sivas ile Diyarbakır bölgelerini de elegeçirip, Erzurum'u başkent etme niyetleri ve bu uğurdaki yayınları, bölgenin Türk aydınlarını karşı harekete geçirir. İşte bu sırada İstanbul'a giden M. Râif Efendi, 2 *Aralık* 1918 günü: Diyarbakırlı ve Eski Bağdad Vâlisi edib *Süleyman Nazif*, eski Beyrut Vâlisi *Müftizâde İsmail Hakkı*, *Pirinççizâde Feyzi*, *Zülfizâde Zülfi ve Câvid* (EKİN), Harputlu Eski Hicaz Vâlisi *Ahmed Nedim*, Erzincanlı *Sağıroğlu Sâbit* ve *Hâlet*, Vanlı eski Mebus *Münib*, Sıvaslı: Eski Mebus *Râsim* ve *Abdulmuttalib* (ÖKER) Beylerle birlikte, Erzurum Temsilcisi olarak da kendisinin katıldığı "*Vilâyâti Şarkıyye Müdafaai Hukukı Milliyye Cemiyeti*"ni resmen kurarlar ve *Ahmed Nedim Bey'i* Reis, *Süleyman Nazif Bey*'i de sözcü seçerler. Dört yıl süren Yedeksubaylıktan terhis edilen Erzurumlu Mehmed Cevat DURSUNOĞLU da, Aralık 1918 ortalarında İstanbul'da merkez binalarına sık sık giderek üyelerini tanıdığı bu Cemiyetin, gerektiğinde "*Erzurum Şubesi*"ni açmak üzere, resmî bir yetki belgesi alır.

İstanbuldaki Ermeni gazetelerinden Türk gazete ve ajanlarının aktardığı korkunç haberler üzerine, 10 Mart 1919 da Erzurum'da resmen kurulan *Vilâyâti Şarkıyye Müdafaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Şubesi* "nin başına ilk önce "*Hasankaleli Hazreti Hakkızâde Hacı Fehim Efendi*" seçildi. Fakat, bu zât, az sonra Reislik vazifesine devam edemiyeceğini bildirince, İstanbul Merkezi Kurucularından *M. Râif Hoca*, *Mart* 1919 ortasında *Erzurum Şubesi*'nin resmen ve filen *Reisi* seçilerek 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü *Büyük Erzurum Kongresi*'ni de bu sıfatla bir konuşma ile açtı ve 7 Ağustos 1919 da "*Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Erzurum Şubesi*" ile *Sivas*, *Erzincan*, *Siirt* ve *Van* Şubelerinin ve *Trabzon* Cemiyeti'nin yerine "*Şarkî Andadolu Müdâfaai Hukuk Cemiyeti*" resmen kuruluncaya kadar, bu Reislik işi devam etti. 7 Ağustos 1919 da Erzurum Kongresi kapanırken yapılan seçimde, yeni Cemiyetin *Hey'eti Temsiliyye*'sine "*Erzurum Murahhası*" olarak katıldı ve 30 Ağustosta M.Kemal Paşa ile birlikte, Sivas Kongresine katılmak üzere Erzurum'dan hareket etti.

Doğumundan, 1919 yılına kadarki haltercümesini verdiğimiz *Vilâyâti Şarkıyye Müdafaai Hukuk Cemiyeti*'nin İstanbul Merkezi Kurucularından ve Mart-Ağustos 1919 arasında da bu Cemiyetin "*Erzurum Şubesi Reisi*,, olan *Nâibzade Mehmed Râif Hoca Efendi*'nın kütüphanesinde, bu Cemiyete âit belgelerin bulunması, çok tabiidir. Koyu İttihadcı" tanındığından, Son Osmanlı Mebuslar Meclisi ile, Ankaradaki Birinci Dönem Büyük Millet Meclisine katılamıyan Râif Hoca, sırasıyle İkinci-Dönem'de *Erzurum*, Beşinci Dönemde *Zonguldak*, Yedinci ve Sekizinci Dönemlerde de *Erzurum Mebusu* olarak Meclise katıldı ve Mebusken 1949 da vefat etti.

Rahmetlinin İstanbulda Hekim olan oğlu Dr. Halim DİNÇ'in Kanlıcadan' 2 Temmuz 1969 tarihinde "Edebiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Selâhattin Olcay" Beye, babasının şahsına ait belgeler dolayısı ile yazdığı mektupta, babasının elindeki Millî Mücadele yılları ve Erzurum Kongresine ait belgelerden çoğunun kasden kaybedilmesi hâdisesi, şöyle anlatılıyor:

"*Hâfızam beni yanıltmıyorsa, Babamın bir vesile ile, çok mühim birtakım evrak ve mektubun, kendisi Ankara veya İstanbulda bulunduğu bir sırada, bu evrakın teslim edildiği bir zât tarafından — zannedersem bazı politik endişelerle- imha edildiğini söylediğini hâtırlıyorum. Geri kalan vesikaların, ne olduğunu bilmiyorum.*"

Biz, rahmetli Hoca Efendi'nin Erzurum'daki kütüphanesini elinde bulunduran Sayın *Salâhattin İpçi Bey*'den daha önceleri, "*geri kalan ve daha çok olması gereken belgelerin de, Dayınızda veya kütüphanesinde bulunması icap ettiğini; bunlar hakkında neler bildiğini* " sorduğumuzda, aynen şu cevabı almıştık: "*Rahmetli Dayım, ilk defa* 1923 *te BMM'ne seçilip Ankara'ya giderken, elindeki çok mühim vesikalar ile bazı evrakı, bu arada Erzurum Müdafaai Hukuk Cemiyeti ile Kongresine ait olanları da, Erzurum'da eski bir aile dostuna emanet bırakmış; sonradan bunları Ankara'ya aldıracağını söylemişti. Aradan iki yıl geçince* 1925 *te şehirde Şapka Hâdisesi oldu. İktidara yaranmak isteyen o yedi-emîn sahibi de, elindeki emanetleri, Erzurum'a gelen Müfettiş gibi kimselere mi verdi, imha mı etti? ne yaptıysa; "hepsi kaza ile yandı" diyerek, bunları Rahmetli Dayıma iade etmedi. Dayımın ölümünden* 20 *yıl kadar bir zaman geçti. Onun evdeki kütüphanesini, çarşıdaki yazıhaneme getirdim. İşte bu sefer* (1968 ilkbaharında) *bu yazma ve basma kitapları ayıklarken, aralarından çıkan zarflar ve gördüğünüz ALBAYRAK ile öteki Erzurum gazeteleri arasında, bu* 50 *kadar vesika da, herbiri bir kitap veya zarfın arasında konulmuş olarak, ortaya çıkdı.*»

Sayın Selâhattin İpçi Bey, ricamız üzerine bu 50 belgenin asıllarını bize emanet verdiler ve mikrofilmlerinin aldırılmasına müsaade ettiler. Biz de bunların filmlerini aldırıp, kâğıt ve yazı cinslerini tesbit ile boylarını da ölçerek, kendilerine aynen geri verdik. Şimdi elimizde suretleri ve fotokopileri var. M.Râif Dinç Kütüphanesinden çıkan ve yeğeni Selâhatittin İpçi Bey'in elinde bulunan bu belgelerden 22 adedi, Büyük Erzurum Kongresinden öncesine ait olup, "*Türkiye Cumhuriyetinin temeli sayılan Erzurum Kongresi*"nin hazırlanışını göstermekte olup sonderece değerlidir. Hiçbirisi— anlatılan sebeplerden kimse tarafından görülmediği için— neşredilmemiştir. Umarız ki, bunların neşir hakkını bize veren Sayın S. İpçi Bey, asıllarını da Fakültemiz "Araştırma Enstitüsü Arşivi"ne armağan etsinler.

Vilâyâti Şarkıyye Müdafaai Hukukı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi Reisi Mehmed Râif Dinç'in Kütüphanesindeki Erzurum Kongresi Öncesine âit 22 *Belge*" adı ile anacağımız bu vesikaların kronolojik sırası ile konularını kısaca arzedelim :

1) (İstanbul Merkezindeki) "*Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Ta'limâtı Dâhiliyyesidir*". Tarihsiz (Aralık 1918 olacak). Birinci hamur kâğıda siyah mürekkeple yazılmış iki sahife 24+11 satır. Altındaki beyzî resmî mühürde bulunan yazılar: "*Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeti* (kenarlarda) -1334 (1918) (Ortada)".

2) İstanbul Merkezinden "*Erzurum Müdâfaai Hukukı Milliyye Şubesi Riyâsetine*" gelen 4 *Mayıs* 335 (1919) tarihli ve "*Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeiyeti Reisi Esbak Hicâz Vâlisi*" yazısı altındaki mühür "*Ahmed Nedîm 1324*» (1908).

3) İstanbul Merkezinden "*Erzurum Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Riyâsetine*", "24 *Mayıs* 335" tarihli olup, "11 Haziran 335" te Erzurum'a ulaşmıştır. Aynı Reisin mührü. Âsâyîşe dikkat edilmesi.

4) "*Trabzon'da Muhâfazai Hukukı Milliyye Cemiyeti Kongre Hey'eti*" imzası ile "*Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Erzurum Şubesi*"ne 30 Mayıs 1335 te yazılan 186 kelimelik telgrafnâme, iki sahife.

5) Erzurum Cemiyet Şubesinden "3 *Haziran*" 335" tarihinde "*Sadâreti Uzmâya*" yazılan telgraf sureti, mürekkeple 9 satır (İzmir'in İşgalini protesto eden 18 Mayıs Mitingi telgrafından sonra bugün de "Millletin her dürlü fedâkârlığa hâzır bulunduğu"nu belirtiyor).

6) Erzurum Cemiyet Şubesinden "3 *Haziran* 335" tarihinde İstanbuldaki "*İngiltere Mümessili Siyasîsine, suretleri: Amerika, Fransa, İtalya Mümessili Siyâsilerine*" yazılan telgrafın sureti (İzmirin işgali ile Yunan mezâliminden yakınarak, bu işgalin durdurulup kaldırılmasına tavassut edilmesi hakkındda).

7) Erzurum Cemiyet Şubesinden, "*Makamı Sadâreti Uzmâya*" yazılan "4 *Haziran* 335" tarihli telgrafın sureti ("Sulh Konferasına Murahhaslarımızın davet edildiğine dâir gelen haberler üzerine, Vilâyetimiz Ahâlisinin" millî duygu ve dileklerinin arzı).

8) Erzurum Cemiyet Şubesinden, "*Makaamı Sadâreti Uzmayâ*" yazılan "7 *Haziran* 335" tarihli telgrafın sureti ("Riyâseti Sâmîlerinde Hey'eti Murahhasamız'ın Sulh Konferansı"na gitmeğe hazırlandığı haberi alındığından, Hemşehrilerimizin bu uğurdaki dileklerini arzederiz.).

9) Erzurum Cemiyet Şubesinden, "*Vilâyâtlere*" (24 Vâliliğe) yazılan "7 *Haziran* 335 " tarihli telgrafın sureti (Sulh Konferansına gidecek Murahhas Heyetimize Sadâretin: "Ermenistan Muhtariyeti ve Düveli Mu'azzamadan birinin himayesi gibi" hususları, aslâ kabul etmemeleri yolunda emir vermesini dilediğimizi duyurduk.).

10) Erzurum Cemiyet Şubesinden "*Diyarbekir Eşrâfına*: Cemilpaşazâde *Kaasım Bey*, Behrampaşazâde *Ârif Bey*, Cizreli *İzzet Efendi*, (Hasanpaşa Hanı ve Erdebil-Köşkü ile Ağulu-Köşkün sahibi, eski Belediye Reisi Hâcı-) *Ni-*

yazi Bey, (Erganili) *Abdülgani* (Fari Bulduk) *Bey*, Nakîb *Bekir Bey*, Muharremzâde *Muharrem Bey* (Ali Nüzhet Göksel'in babası), Mardinde *Abdülkadir Pasa*"ya yazılan "7 *Haziran* 335" tarihli telgraf sureti, 26 satır ("Vilâyâti Şarkıyyemizde müstakar bulunan Hukukı İslamiyye'nin ibtâliyle, Ermeni istilâsına bir mecrâ açılmağa başlanmış olduğu şu târihî" günlerde, "bütün Vilâyâtı Şarkıyye evlâdının yekdil ve yekemel olması, hayatî bir ihtiyaç mâhiyetini almıştır." Bu mes'uliyetli ve tarihî teklifi size duyuruyor ve cevabanızı bekliyoruz".)

11) Erzurum Cemiyet Şubesi Azâsından "*Süleyman Necâti*" (GÜNERİ) imzası ile "15 *Haziran* 335" te İstanbuldaki "*Merkezi Umumî'ye*" yazılan telgrafın sureti, "134 *Numro*"lu ("3 Haziran târih ve 122 numrolu Telgrafımıza lâhikadır").

12) İstanbul Merkezinden "*Ahmed Nedîm*" imzâsıyle "795 *Müsta'celdir*" işaretiyle "*Erzurum'da Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Reisi Râif Efendi Hazretlerine*" yazılan "17 *Haziran* 335" (Erzurum Vilâyet Kongresi günü) tarihli telgrafın aslı, 9 satır ("Karârınız musîbdir. Vilâyetlerimizin Osmânlı ve Müslüman kalmaları, ahassi âmâl ve esâs meslekimizdir. Cemiyetimizin hîni teşkilinde azâsından ve makaasidine vâkıf bulunduğumuzdan, Merkezi Umumî nâmına Zâti Fâzılâneleri, beyâni re'y buyurmaları. Tafsilât postadadır").

13) İstanbul Merkezinden "*Ahmed Nedîm*" mührüyle, "*Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Erzurum Şubesi Riyasetine*" yazılan "21 *Haziran* 335" tarihli ve 4 sahıfelik (22+23+25+9 satırlık) uzun bir tâlimât (Trabzonluların da katılması ile, bütün Şark Vilâyetleri Murahhasları ile Erzurum'da büyük bir Kongre yapılacağı, 16 Haziran tarihli Telgrafınızdan öğrenildi. Devletin sınırlardan içeri almaya başladığı yurdumuzdan kaçmış Ermenilerin, eski köylerine ve evlerine yerleşmelerine hiç engel olunmaması; onların geçen Savaş sırasında yaptığı mezâlim ve hiyanetlerin, keza yeni iftiralarının "delâili mükni'a ile" tesbit ve tekzibi).

14) İstanbul Merkezinden "*Ahmed Nedîm*" mühürlü ve "*Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Erzurum Şubesi Riyâsetine*" yazılan "21 *Haziran* 335" tarihli mükerrer bir tâlimât ("21 Haziran 335 târihinde postaya tevdi edilen tahriratın nüshai sâniyesidir").

15) İstanbul Merkezi zarfı (posta pulu ve damga izi yok, elden gönderilen yukarıki tâlimât konmuş olacak). Üzerindeki damga başlık : "*Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukuki Milliyye Cemiyeti -Aded*", arkasında beyzî Cemiyet Merkezi mührü basılmıs. Üzerinde "*Erzurum Müdâfaai Hukukı Milliyye Cemiyeti Reisi Fazîletlü Râif Efendi Hazretlerine*" yazısı var.

16) "*Gümüşhane Muhâfazai Hukukı Milliyye Reisi ve Murahhası Kadirbeğzâde Ahmed*" imzalı, "25 Haziran 35" tarihinde "*Erzurum'da Faziletlü Râif ve İzzetlü* ((Kazanasmazoğlu) *Kâzım* (Yurdalan) *Bey*"e yazılan 4 sahifelik

mektup (Trabzon'da rahatsız olarak yatıyorum. "Kâzım Bey'in telgrafını aldım" Her ikinizin teşebbüs ettiği işin muvaffak olacağına güvenim var "Bu dakikada her tarafdan gelen Murahhaslar, vazifesi neden ibaret olduğunu bilerekten geliyor, fikrindeyim..» «Erzurum, bu târihî günü yasamak içün, biraz da fedâkârlık" yapmalı, misafirlerin iyi ağırlanmasını sağlamalı. "Gönül, Kongre Binasının yâr ü ağyara karşu muntazam bir surette tefrişini ârzu eder").

17) (Erzurum Telgraf) "*Başmüdür Vekili Hâlet*" imzası ile "7 Temmuz 35" tarihinde "*Gaayet Müsta'celdir*" işâreti ve "128" sayı ile "*Memûrin*" (bütün telgraf Memurları) ve (Refik Hâlid KARAY'ın başında bulunduğu Posta-Telgraf Umum Müdürlüğünden ibaret *Müdiriyeti Umumiye'ye* yazılan batâl (büyük) kâğıt üzerindeki şifre telgraf (hepsi, kelime yerine rakam yazılı olup, yalnız 3. satırda: "Mustafa Kemâl Pasa Hazretleri'nin mıntakamıza vürûdiyle beraber" ve 21. satır sonunda "arzeylerim" ibâreleri yazı iledir).

18) "*Bayburd Müftîsi Fahreddin*" imzası ile mürekkeple mektup kâğıdına yazılı 2 sahife "fî (1-5) *Temmuz Sene* 335" tarihinde "*Fazîletlü Efendim Hazretleri*" başlığı ile Cemiyet Reisi *M.Râif Hoca*'ya yazılan mektup ("Mülk ü Milletin istikbâlini düşünmek ve çârei felâh ve necâti millîyi teemmül etmek üzere, Milletin yegâne istinâdgâhi maddîsi bulunan CEMİYETİMİZ'in KONGREİ UMÛMİYYESİ'nde ve ma'iyyeti âlînizde bulunmak ve hidmet etmek ve aynı zamânda şerefi âlînizle teşerrüf etmek üzere, Mümessil intihâb olundu isem de" denilerek, birtakım özürler sayılıyor; "Gerçi Binbaşı Cemâl tarafından evrâkın Trabzon'a gönderildiğine dâir bir Telgraf aldı isem de, hâlen bir semere zuhûr etmemesi" diye, yine Cemiyetle ilgili hususlara geçiliyor. Sonunda da: "arzi hurmet eder ve ellerinizden öperek, hatmi makaal eylerim, Efendim" denilip, kıyıcığında (derkenâr) ise, tersine yazılı olarak (Erzurum Kaadîsı Rize-Hemşnli) "Kaadî Hurşîd Efendi'nin ellerinden öperim" cümlesi bulunmaktadır).

19) (Büyük Kongreden bir hafta ve 4 gün önce, Cemiyetin Erzurum Şubesi'ndeki toplantılarda kararlaştırılan 7 mâddelik hususlar), mürekkeple, ikiye katlı esericedid kâğıdına 26 satır halinde "17 *Temmuz* 335" (Perşembe) ve 19 Temmuz günleri yazılan Cemiyet İdare Hey'etinin Karâr Sureti ("Pazartesi (21 Temmuz) gününe kadar (başlarındaki vâlilerin ve Hükûmet kuvvetlerinin engellenmesi yüzünden) Diyarbekir, Ma'muretilazîz Vilâyetlerinden (Erzurum Kongresine katılacak Murahhasların gönderilmesi yolundaki) muvâfakat cevâbı alınır ve ekseriyyet husûl bulursa, KONGRE güşâd edilecek. Ve cevab gelmediği takdirde, Perşembe (24 Temmuz 1919) gününe kadar tehiriyle; Perşembe günü behemehâl açılacaktır. DU'Â"yı müteâkıb KONGRE, bir Azâyi-Müsin tarafından GÜŞÂD EDİLDİ şeklinde açılacak ve Murahhaslardan başkasının çıkması ricâ edilecektir". Sonunda da, "Kongre'de her Vilâyetin ahvâli husûsiyyesi nazari itibâre alınarak, bir NİZAMNÂME yapılması" deniyor).

Bundan sonraki *M. Râif Dinç Belgeleri*'nden Kongrenin açılış konuşması ile (birisi Sivas Kongresine ait) ondan önceki 2 belgenin tam suretlerini aşağıya alıyoruz.

SIRA: 20 (Koyu mor mürekkeple filigranlı kâğıtta 4 satır) (Lâstikten başlık mührü yazısı)

"*Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti*"
"Aded :
213"

1) "Hâmili Vesika HİKMET MEHMED BEY'in, SIVAS'da in'ikad edecek olan ŞÛRÂYİ MİLLÎ'ye, İSTANBUL TIP FAKÜLTESİ TALEBE

2) MURAHHASI sıfatile iştirâk edebileceğini mübeyyin işbu İ'TİMÂDNÂME, mûmâ-ileyhe i'tâ kılındı. Fî 18 Temmuz Sene 35."

(Mühürdeki yazılar) "Dersa'âdet DÂRÜLFÜNÛNİ OSMANİ
TIB FAKÜLTESİ TALEBE CEMİYETİ"
3) "namına"
4) (İmza) "AHMED NECÂTİ".

SIRA: 21 (Mor mürekkeple, çizgili kâğıda dikey olarak 11 satır halinde yazılmış SIVAS VİLÂYETİ MÜMESSİLLERİ'nden 6 kişinin, ERZURUM ile TRABZON MURAHHASLARI arasında yapılan gizli görüşmelere kendilerinin alınmamasına şiddetle itiraz edildiğini gösteren ortak imzalı yazı)

1) ERZURUM MÜDÂFAAİ HUKUKI MİLLİYYE CEMİYETİ RİYÂSETİ CÂNİBİ ÂLÎSİNE

2) KONGRE'nin güşâdından akdem, Hey'eti Umûmiyyeye âid bazı husûsâtın müzâkeresi zımnında TRABZON MURAHHASLARI

3) meyânından bir DELEGE'nin sûreti mahsûsada davet ve müzâkerâta iştirâk ettirildiğine ittılâ'

4) hâsıl edilmişdir. Mukadderâtı Milletle alâkadâr bulunan mesâile SIVAS MÜMESSİLLERİ iştirâk ettirilmiyerek,

5) tarafgîrlik gibi bir hâl ihsâs ettirilmiş olmasından dolayı VİLÂYETİMİZ nâmına bir protestoya müsâraat eder;

6) ve ayni maksad ve gaayei vataniyye ile iktihâmi müşkilât ederek burada içtima eden SIVAS MÜMESSİLLERİ' nin ihlâs

7) ve hissîyâti vatanperverânelerini rencide edecek bu gibi ahvâle, ba'demâ meydân verilmemesini hâssaten ricâ ile te'yîdi

8) ta'zîmât eyleriz, Efendim. (Tarihi, 23 Temmuz 1919 olacak).

9) *Zara* Mümesilili *Sıvas* M. Divriği M. Suşehri M.

10) RECEB YUSUF ZİYÂ **HAYRULLAH** İSMÂİL HAKKI

Sıvas Mümessili MEHMED FAZLULLÂH

9) *Karahisarişarki* (Şebinkarahisar) Mümessili

10) Doktor

11) CEMİL

(Kongreye katılan ve 7 Ağustos 1919 günü tutulan zabıtta imzaları bulunan "SIVAS VİLÂYETİ MÜMESSİLLERİ' nden: *Amasya, Alucra, Koçhisar, Hafik Koyluhisar, Reşadiye ve Tokat* Mümessillerinin imzası yoktur. Bunlar ya protesto günü henüz Erzurum'a gelememişler veya protestoya katılmamışlardır(5). Kongre arifesinde Erzurum ile Trabzon Mümesssillerinin gizlice toplanarak görüşmeleri, Erzurum ile Trabzon Vilâyetlerindeki asker birliklerinin bağlı bulunduğu XV. KOLORDU nun Kumandanı KÂZIM KARABEKİR PAŞA'nın tavsiyesi ve öğütleriyle, "Üçüncü Ordu Müfettişliğinden Müsta'fî MUSTAFA KEMAL PAŞA»nın mutlaka KONGRE BAŞKANI seçilmesi yolundaki anlaşma üzerine olduğunu, Erzurumun yaşlıları ile, yukarıda anılan hayattaki Erzurum Kongresi Mümessillerinden 5 zât, söylemektedirler).

SIRA: 22 (23 Temmuz 1919 KONGREYİ AÇIŞ NUTKU)

(Rahmetli Mehmet Râif Dinç Hoca'nın kendi elyazısı ile, biri karalama, biri de temize geçirilmiş olarak, iki metin vardır. Bunlardan Karalama olan metin tamdır ve büyük esericedi kâğıdında 4 sahifeye 22+22+22+1=67 satır halinde kurşunkalemle yazılıdır. Temiz metin ise, yine kurşunkalemle pek çizme ve çıkarma yapılmadan düzgünce yazılmış olup, ancak Karalamadaki ilk iki sahifenin tebyizi sayılıp 24+13=37 satırdır. Biz, Karalama metnin sahife ve satırlarını aşağıya alırken, Temiz metindeki ilâveleri de iki ( ) arasında belirtiyoruz.

1. *Sahife* :

1) EFENDİLERİM,

2) Buradaki (Burada) toplanmamızın sebeb ve pek malûm olan gayei mukaddesesi hakkında bir-iki sözümün, fâtihai bahis ve müzâkere

3) olarak îrâdına müsâadei 'aliyyelerini ricâ ederim. Bir-iki yüz seneden beri olduğu (birtakım bahânelerle bir niçe eczâi mübâreki, envâi fecâatlerle çekilip koparıldığı)gibi, bundan dört

4) beş sene evvel de, hiçbir emeli taarruz ve tecâvüz beslemediği hâlde, cigergâhı olan *Pâytaht-ı-Saltanat*'a

5) ve Taht-i Saltanat'ın en kavî bir 'imâd ve istinâdgâhı ve bütün bizlerin ecdâdımızın

---

5) Gümüşhaneli Kadirbegzâde Zeki Bey'in "*Hâtırât*"ından *Tokat*, Mümessili "Kabadayı" lakaplı Rifat Bey'in Sivas Mümessili ile önceden geldiği anlaşılıyor.

6) hûni hamiyyet ve şehâdetiyle yoğrulmuş ve 'izâm-i lâzimu't-ta'zimlerinin ârâmgâhi ebedîsi bulunmuş olan *Vilâyâti*

7) *Şarkıyye*'sini, cismi Devletden koparıp ayırmağa teşebbüs (Şarkıyyesi, Devletten ayrılmak ve netîceten imhâsına yürünmek) gibi (cebirlerle)

8) nice tazyiklerle imhâsına kasdedilmekle, harbe sürüklenmiş olan *Hükûmeti Osmâniyye*, dört sene devam eden Harpte hakkı bekaa

9) ve hayâtını isbât etmiş; ve en hasmı cânı olan *Rusya Çarlığı*'nın harben, kemâli inhizâmının

10) şâhidi bulunmuş olduktan sonra, diğer Düveli Muhâribe'nin sâir cephelerde

11) âsâri galebesi görülmekle berâber,

12) bu Devletlerden bazılarının ricâli siyâsîlerinin, mu'allâ kürsîlerden

13) Devletleri (Hükûmetleri) nâmına îrâdi kelâmlarında: "*Biz, ne Türkleri Pâyitahtları'ndan, ne de zengin, mahsûldâr*

14) *Anadolu'dan mahrum etmek için harbe girdik. Ne de, Türk olan Trak'ya'yı onlardan alacağız.*

15) *Pâyitahtı İstanbul olarak bir Osmanlı İmparatorluğu'nun idâmesini*

16) *isteriz*" demeleri; ve bazılarının *Cumhur-Reisleri*'nin, bütün nevi-beşer (in sulh ü sükûn ve selâmeti)

17) için, insanî birtakım desâtiri ulviyye serd ü ilâniyle, ba'demâ hakkı adlin (hakk u adlin).

18) kuvvetle kahr ü zulme galibiyeti ve (nevi-beşer arasında) beyhûde kandökülmemesi temin edileceği yolundaki

19) prensipleri meyânında, *Devleti Aliyye*'nin (hakkı hâkimiyyet ve istiklâliyyet ve bekaa ve mevcudiyyetini tasdik) hakkı bekaa ve ekseriyyet teşkil eden anâsırımızın

20) ekseriyyetinin ekaliyyetlere (ve ekseriyyet teşkil eden anâsır hukukunun, ekalliyyet teşkil edenlere) çiğnettirilmiyeceği alenen beyân

21) ve temin edilmesi üzerine, birtakım şerâit tahtında

22) *Mütâreke* akdiyle, (biz Osmânlı Müslümânlar) silâhlarımızı indirmiş idik. Ancak, bu Mütârekemiz, bilâkayd ü şart hakkı istiklâl ve hâkimiyyetimizden vazgeçerek, tamâmen ve ebediyyen bir esâret zilletini kabul demek olmayıp; Sulh Konferansı masası başında velev ki mağlûben olsun--, oturacağımız bir sandalyemiz bulunacak ve o masa etrafında) ve, evet

2. *Sahife* :

1) kısmen bir mağlûb sandalyesinde otururak, ancak malûm olan birtakım kavâidi hukukı düveliyye (birtakım kavâidi beyneddüvel ve-l-mileliyye)

2) ve desâtiri âliyyei insâniyye(ler) dâiresinde, bu herc ü merci âlemin bertaraf edilmesi için söylene -

3) cek sözler meyânında, bizim de hakkımızı madâfaa yolunda sözlerimiz dinlenecek (dir) zan ve zehâbiyle,

4) âtiye muntazır bulunuyorduk (bulunmak, demek idi).

EFENDİLER, ma'ateessüf (ve sad hezâr teessüf) bu (fikir ve) zannımızda aldanmışız, (İş öyle değil), bizim hakkımızda düşünülen şey (değil hakkı kelâm, hattâ hakkı hayâtımızdan da mahrumiyyetle) idâm karârı; ve oturtulmak istenildiğimiz

5) sandalye, idâm sandalyesı; ve hakkımızda yapılacak iş (şey ise), giyotin ameliyyesi imiş! Andan sonraki (sonraya âit) tasavvur da. cismi

6) Devlet ve Millet ve vücûdı pâki Vatanımız parçalanarak (vücûdi pâki Devlet ve Millet ve cismi feyznâki Vatanımızı parçalıyarak), üzerinde istenildiği gibi

7) tecrübei teşkilât ameliyyei teşrihiyyeleriyle carîhalar açılarak, didik-didik edilmek için, icrâyi Hükûmet tahsili sevdâsında bulunan birtakım hunhâr (canavâr) ellere

8) teslim edilmek olduğunu, zikre hâcet yoktur zannederim.

9) Efendilerim (EFENDİLER), gün gibi âşikâr olan hukukumuza bu suretlerle (suretle) tecâvüzler vukuu ihtimâlini tasavvur (depriş)

10) eden biz *Vilâyâti Şarkıyye* evladları (nın) ki, aynı zamanda, bin üç yüz küsûr senelik Hilâfeti Celilei İslâmiyye

11) emâneti kübrâsını hâiz (ve hâmil) bulunan, altı yüz bu kadar sene *Saltanati Osmâniyye*'nin hârisi (sâdık) ve Devlet ü Milleti

12) necîbe kitlesinin (kitlei necîbesinin), bir cüz'i lâyenfekkiyiz. İşte, marûzi tecâvüz olan bu hukukı mukaddesemizin (hukukı millliyye ve Vatani mukaddesimizin)

13) Müdafâa vazifesini ifa için, kalplerimiz çarpmağa başlamış; ve taraf taraf her yerde bu bâbda

14) teşebbüsler vukua gelmeğe başlamış (her yerde, millî teşebbüsler vukua getirilmeğe ibtidâr edilmişti). Ve o esnâ(lar)da idi ki, âcizleri buradan *Dersaâdet*'e gitmiş bulunuyordum (Dersâadet'e azimet edip, ve)

15) oraya muvâsalatımda. yine bu Vatan evlâdi ekâbirinden (evlâdı mütefekkirîninden) bu gaayei âliye etrâfında toplanmış

16) bir takım zâtları [yukarıda adları anılan: Diyarbekirli, Harputlu, Sıvaslı, Erzincanlı, Vanlı aydınlardan V.Ş.M.H.M. Cemiyeti kurucuları] (birtakım hamiyetkâr zevâtı) buldum. Bu hususta (çalışmak için) Kavânîni Devleiti Aliyye'ye de tevfîk hareketle,

17) (Cemiyet için) bir *Nizâmnâmei Esas* kaleme alınarak, Hükûmeti Seniyye'ye arz ve 'alel-usûl-

18) [2 Aralık 1918 günü resmen] müsâadesi istihsâl edilerek, faaliyete başlanmıştı (başlandı). İşte (Şimdi), teşriflerinize

19) şerefyab olan bu *Vilâyet Merkezi*'nde (Erzurum'da), o Nizâmnâme mucebince bir *Şube* teşkil ederek, vazifei

20) kudsiyesine devâm üzre iken, korkulan tehlikelerin, cümlenizin nazari basîretinize gayri hafî olduğu vechile, günbegün serzedei zuhûr oluşu,

21) hele son zamanlarda *İzmir* hakkında [15 Mayıs 1919 dan itibaren], tasvirinden kalem âciz olacak bir surette fecîâne olarak mevkii tatbika

22) vaz'olan tasavvurâtın, ikinci mevkii tatbiki, bizim *Vilâyâti Şarkıyye*'miz olacağı, heman heman da muhakkak gibi bulunuşu;

3. *Sahife* :

1) buradaki rüfekayi mesâimle bendenize, *Nizâmnâmei Esâsî*'miz mucebince: bütün evlâdı,

2) Cemiyet Azâyi Tabiiyyesi'nden olan *Vilâyâti Şarkıyye* ahâlisinin yekdil ve yekâvâz olarak hareket etmesi

3) lâzımgelen dakikanın hulûlünü ihtâr etmekle; bizleri, işte şu okuyacağım *Telgrafnâme* müsveddesi mucebince [anılan "müsvvedde", 30 Mayıs 1919 günü Trabzon'a yazılan ve birlikte büyük bir kongre yapılmasını dileyen telgraftır ki, Sureti K.Karabekir "İstiklâl Harbimiz", 1960 Istanbul, s. 40 da vardır] düşünüp,

4) hareket etmeğe sevketmiş idi [birçok nokta işaretleri]. İşte bu Telgrâfnâme'nin keşîdesi [30 Mayıs 1919] gününe musâdif

5) olarak, *Trabzonlu Kardeşlerimiz*'in de aynî ânda ve aynı suretle düşünpüklerine dâir, bir *Telgrafnâmei teklifleri*'ne mazhar olduk ki, bu hüsni tesâdüfü

6) Mutasarrıfü-l-Kulûb olan Cenâbi-Zülcelâl'in, kulûbi Mü'mini bir ânda,

7) bir emri hayri Müslimînin tefekküre sevk ve mazhariyyeti tecellâsı

8) kabîlinden olarak telâkki; ve derhâl

9) tekliflerini kabul eyledik ki, Telgrafnâmeleri'ni okuyorum [yukarıda 4. sırada anılan 30 Mayıs 1335 tarihli Telgraf]. (6)

10) İşte bu Telgrafnâme üzerine, derhâl tarafımızdan da Vilâyâti mütecâvire mürâcaatlar

11) edilerek, peyderpey alınan cevâbi muvâfakat üzerine, evvelce *Dersaâdet Merkezi*'ne [11. Sıradaki belgede anılan 3 Haziran 335 günlü ve 122 sayı ile].

12) çektiğimiz Telgrafnâmemize Zeyl olarak, işte şu [11. sıradaki] Telgraf'ı keşide (ettik) [birçok noktalar].

---

6) Telgrafın asıl metni işaret ettiğimiz 4 sayılı belgededir. Gümüşhaneli Zeki Bey'in "*Hâtırât*"ında (daktilo nüsha s. 9-10) ve buradan alınınan Mahmud Gologlu"nun "*Erzurum Kongresi*" kitabındaki (s. 175) metin, asıl değil özettir ve "10 *Temmuz*" tarihine de asıl belgede işaret yoktur.

13) ve şu cevâbı aldık [yukarıda 12. sıradaki 17 Haziran 335 günlü Telgraf ile, 13. ve 14. sırada anılan 21 Haziran 1919 tarihli üçer-dörder hahifelik tâlimât yazısı].

İşte EFENDİLERİM,

Âcizleriyle rüfekayi mesâim olan *bura Şubesi Hey'eti İdaresi* kardaşlarınızın

14) şu teşebbüsleri neticesinde, siz zevâti kirâmın burada, bu gaayei mukaddesei milliyemiz

15) etrâfında toplanmış olduğunu görmekle,

16) cümleten karîrü'l-'ayn [gözüaydın, sevinmiş] olduğumuzu; ve tekrâr alettekrâr, evvelen Cenâb-i Hakk'a ve sâniyen sizlere karşı

17) teşekkürlerle arz. Ve bu hususda, Hey'eti celîlelelerince,

18) mevzuu müzâkere olabilecek mesâilin hutûti esâsiyye (sine) dâir, gerek *Dersaâdet* [Cemiyet Merkezi]

19) *Hey'eti*'nden mevrûd ve gerek *bura Hey'eti İdârei Müteşebbise* birâderleriniz tarafından mustahzar Raporların [bu raporlar da bulunamadı]

20) bilkırâe, Hey'eti celîlelerince istimâ buyurulmasını ricâ; ba'dehu Hey'eti celîlenizin müzâkeresini idâre etmek

21) üzere, bir *Re'is*'in intihâbını teklîf ile, cümlenizi selâmlıyarak ve Âdili-Mutlak

22) olan Cenâbı-Hakk'dan, hukuk ve mukaddesâti milliyemizin muhâfazası uğrundaki sa'y

4. *Sahife* :

1) ü gayretlerimizde mahzari muvaffakıyyâti Rabbâniyye olmamız tazarru'âtını da hâtimesi makaal eylerim Efendilerim (7).

★★★

"*Vilâyâti Şarkıyye Müdâfaai Hukukı Mitliyye Cemiyyeti Erzurum Şubesi Reisi*" Eski Erzurum Mebusu Nâibzâde *Mehmed Râif Hoca Efendi* tarafından 23 Temmuz 1919 da "*Erzurum Kongresi'nin Açış Nutku*" olarak söylenen bu tarihî konuşmadan sonra, "Üçüncü Ordu Müfettişliğinden Müsta'fî *Mustafa Kemâl Paşa*", Erzurum Kongresi'ne *Reis* seçilmiş ve "NUTUK"ta anlatılan bir konuşmadan sonra, 16 gün süren Kongreyi idareye başlamıştır.

---

7) Burada arapça şu "*Hak üstündür ona üstün gelinmez!*» meâlindeki Hadisi Şerif yazılmış ve sonra üzeri çizilmiştir.

ارضروم مدافعهٔ حقوق ملیه جمعیتی ریاستی جانب عالیسنه

قونفرهنك كشادندن اقدم هیئت عمومیه یه عائد بعض خصوصاتی مذاكره سی ضمننده طرزلرینی مرخصلری
مبانی منتخب بر دولتك صورت مخصوصه ده دعوت و مذاكراته اشتراك ایتدیرلدیكنه اطلاع
حاصل ایدلمشدر. مقدرات معتله علاقه دار بولنان مسائل سیاسیه ممثللری اشتراك ایتدیرلمه‌لرك
طرفیكرلك كبی بر حال احساس ایتدیرلمسه اولمسندن طولایی ولایتزنامه بروتوستویه مسارعت ایدر
و عینی مقصد و غایهٔ وطنیه ایله اقتحام مشكلات ایدیلرك بو راه اجتماع ایچون سیاسیه ممثللرینك اخلاص
و حسیات وطنپرورانه‌لری نتیجه‌سی ایچون بو كبی احواله بعدما میدان ویرلمامق خصوصنه رجا ایله تأیید
معظمات ایدرز افندم

[illegible]

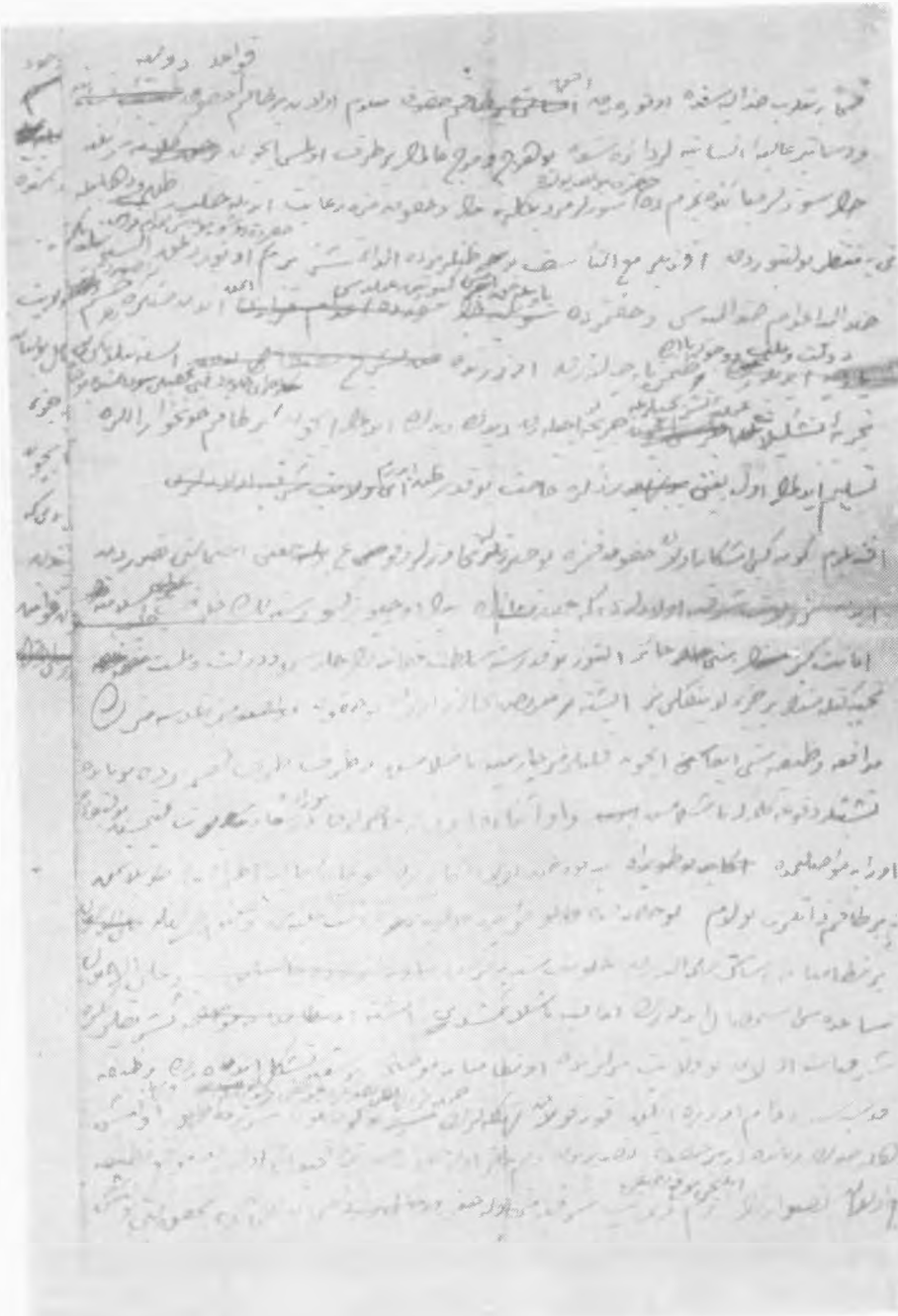

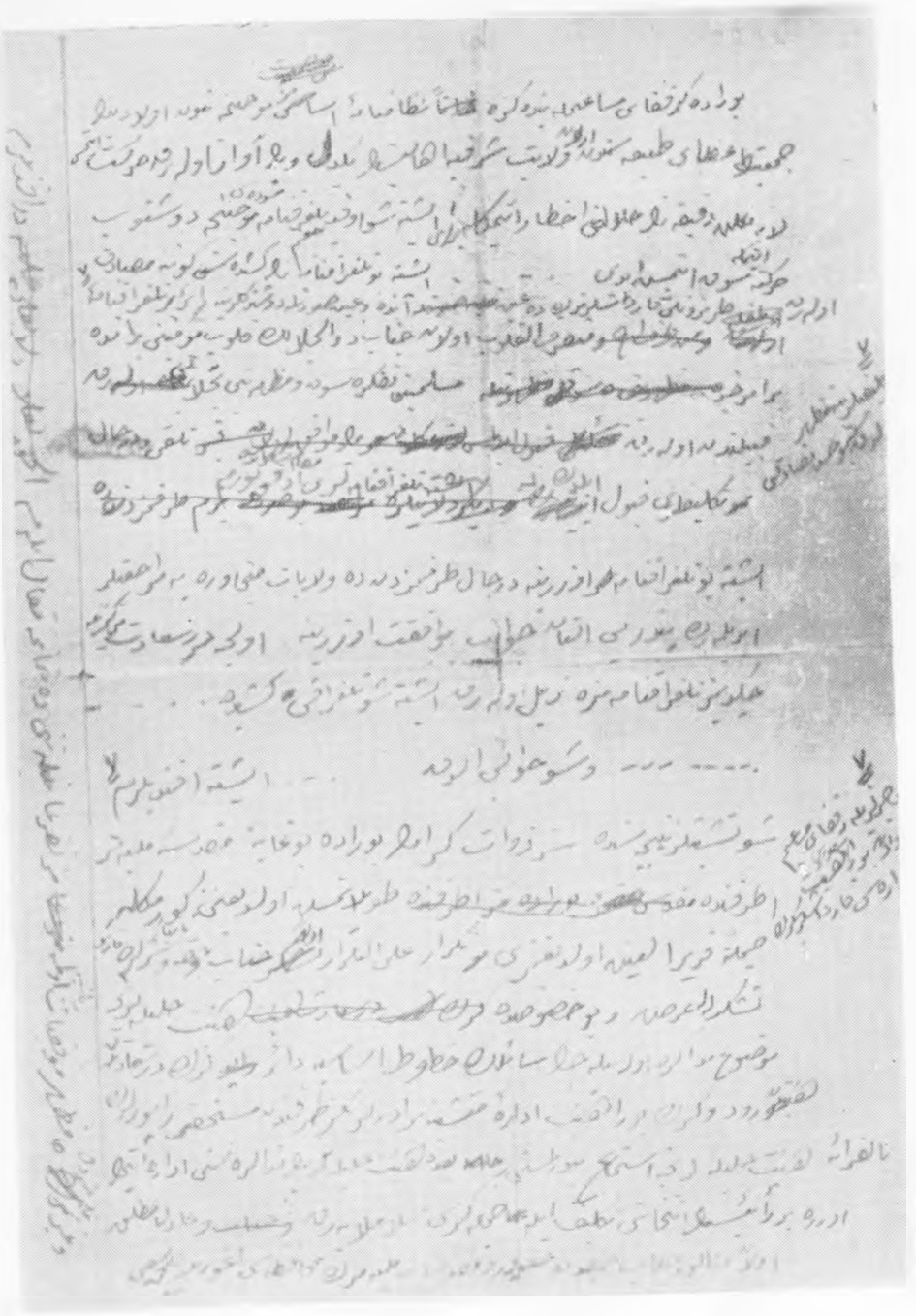

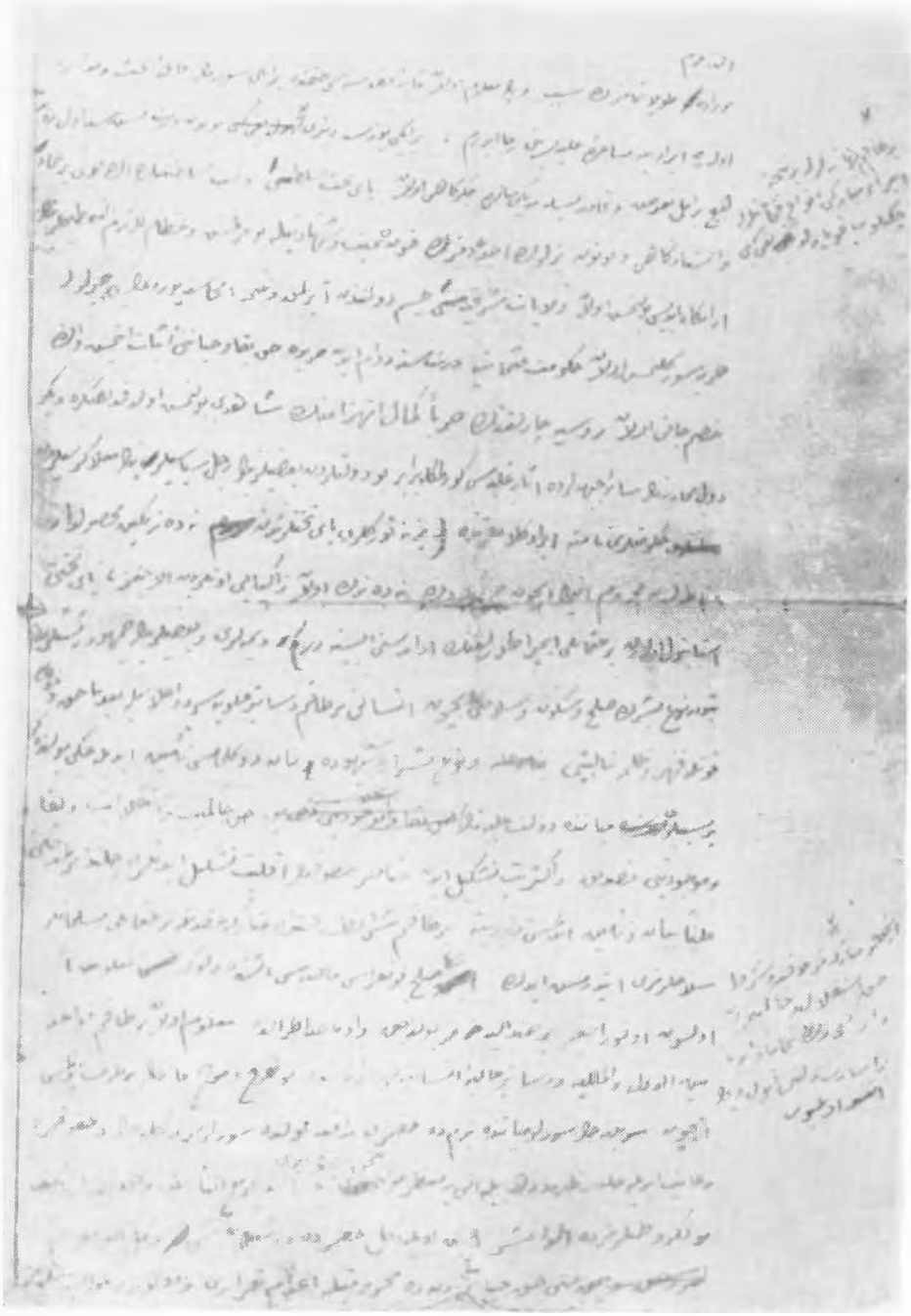

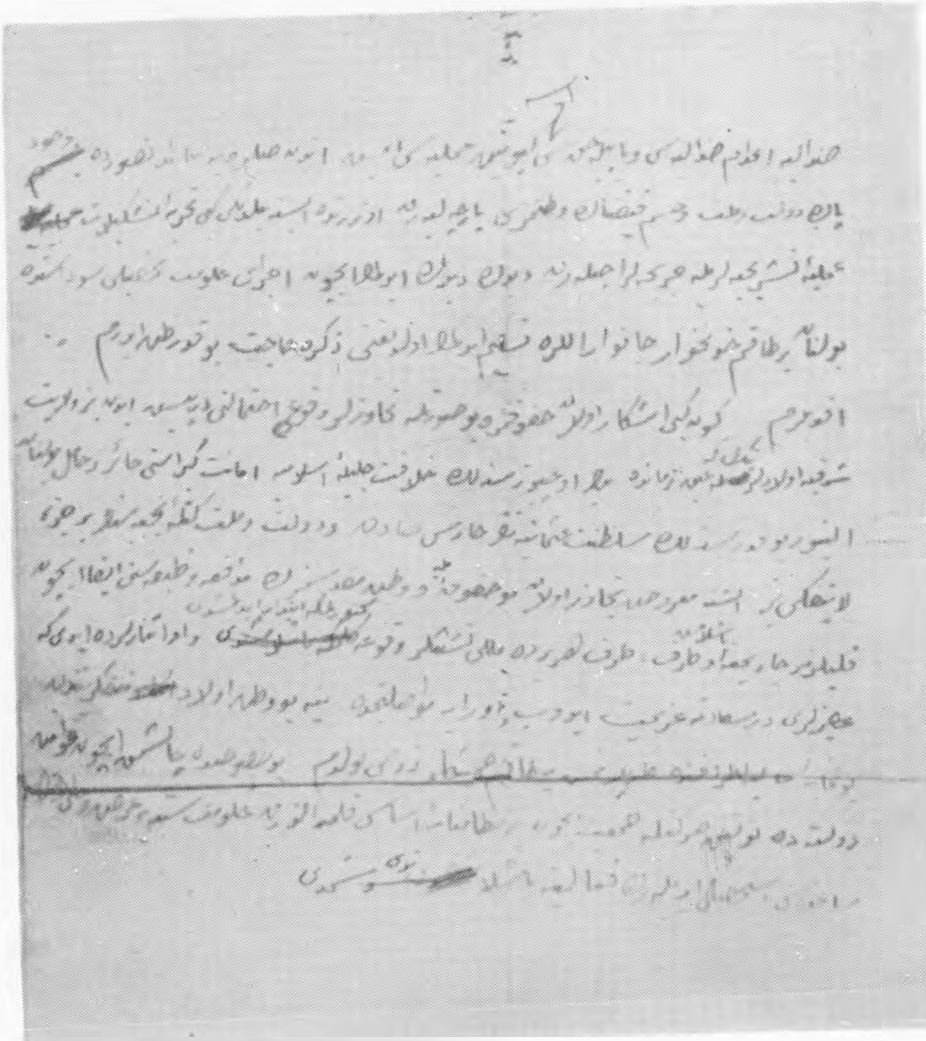

ÇİN'DEN BATIYA ve HİNDİSTAN'A GİDEN CHANG CH'İEN, FA-HSİEN SUNG YUN ve HSÜAN TSANG

Enver KONUKÇU

M.Ö. III. asır'da Asya Hunları Orta Asya'da tarih sahnesine çıktılar ve üstünlüklerini kabul ettirdiler. Bu yükseliş ve yayılış devrinde kuvvetli rakipleri Yüe-çi'leri Lao Shang Shan-yü zamanında kesin yenilgeye uğratarak, yurtlarını terke mecbur ettiler. Yüe-çi'ler(1) Wu-sun maniasını da geçerek Türkistan'da Isığ Göl havalisine geldiler. Burada oturan Sai-wang'ların yerini aldılar. Kısa bir zaman sonra Wu-sun'ların tazyiki ile karşılaştılar. Sogdiana'ya göç ettiler ve güneye sarkarak Baktria'ya M. Ö. 125 yılına doğru ilerlediler. Bu tarihten itibaren Yüe-çi'lerin tarihi önemli bir safhaya girmektedir. Bu günkü Afganistan, Kuzey-batı Hindistan, Tacikistan arazisi üzerinde Kuşan'lar (2) adıyla tekrar tarih sahnesine çıktılar.

Yüe-çi'lerin Sogdiana'ya girişleri sırasında Çin imparatoru Wu-ti (M. Ö. 140-86) Hsiung-nu (Hun) ' lara karşı kuvvetli müttefikler bulmak zorunda idi. Olsa olsa böyle bir ittifaka Yüe-çi'ler cesaret edebilirdi. Fakat bunlar da şimdi Çin'lilerin bilmedikleri batı taraflarına çekilmişlerdi. Aradan da nerede ise yarım asra yakın zaman geçmişti. Wu-ti Yüe-çi'lerin aranılıp bulunması ve ittifak yapılması için M.Ö. 138'de sefaret heyeti göndermeyi kararlaştırdı. Chang Ch'ien'i bu sefaret heyetinin başına geçirdi.

CHANG CH'İEN :

Chang Ch'ien aynı yıl içinde maiyetine verilen Kan-fu isimli biri ve yüz atlı ile, sözde ülkeyi çok iyi bilen Hsiung-nu'lu kılavuz olduğu halde

---

1- Yüe-çi'lerin batıya göçleri Prof. Ögel'in "Eski Orta Asya Kabileleri hakkında araştırmalar. Yüe-çi'ler"inde incelenmiştir. Bk. AÜDTCFD XV, 1-3 (1957) s. 247-278

2- Kuşan tarihine dair tarihî bir tetkik henüz yapılmamıştır. Bununla beraber şu eserleri zikredebiliriz.: B.N. MUKHERJEE, The Kushana Geneology, Calcutta, 1967; Dr. B. CHATTOPPADHAY, The Scythian and Parthian Inavaders. CHİ'de I, XXII. bölüm s. 582 v.d; M. ROSENFİELD, The Dynastic Arts of the Kushans, Berkeley ve Los Angeles. 1967; B.G GAFUROV, İstorii Tacikskago Naroda'nın, "The State of the Great Kushans" bölümü. Moskova 1955; B. N. PURİ, India under the Kushanas

batı istikametinde yola koyuldu. Elinde Wu-ti'nin ittifakname taslağı vardı. Bu taslağı'da, Yüe-çi kralının kavmi ile beraber eski yurduna,- Kansu'ya dönmesi ve müşterek düşman Hsiung-nu'lara karşı birleşilmesi teklif ediliyordu. Chang Ch'ien en batıdaki nöbet kulelerini geçti. Yabancı toprağa ayak basar basmaz Hsiung-nu'larla karşılaştı. (3) Çin yıllığı Shih-chi (4) bundan sonraki hadiseleri şu şekilde kaydediyor: "Elçilik heyetinin bu gizli seyahati sırasında Hsiung-nu'lardan bazıları onları yakalayıp, sorgu suale çekmek üzere Shan-yü'ye götürdüler . Shan-yü (onları nezaret altına aldırarak) alıykoydu. (Ayrıca Çin elçilik heyetine de) şöyle dedi; Yüe-çi'ler benim kuzeyimdedirler. Han (yani Çin imparatorluğu) onlara elçi göndermeği neden arzu ediyor? Eğer ben elçi göndermek istersem bana (memleketinizin içinden transit geçebilmesi için elçime) müsaade eder mi ? "

Hsiung-nu'lar Chang-Ch'ien'i kendi adetlerine göre bir hayli hırpaladılar. Uzun müddet esir olarak tuttular. O hiç telaşa düşmeyerek, durumu soğukkanlılıkla gizledi. Hsiung-nu'lularla konuşmalarında Çin'e hiç dönmek niyetinde olmadığını söyledi. Hatta onlardan bir kadınla evlendi. İzdivacından bir çok çoçukları oldu. Ve bir gün tam emniyet sağladığı esnada Hsiung-nu'lardan kaçmayı başardı. Batı ülkelerine doğru yol aldı. Uzun ve yorucu seyahati sonunda Ta-yüan'a (5) geldi. Bu şehir ahalisi ve kralı, Çin imparatorunun sahip olduğu serveti ve azameti duymuşlardı. Daha önceleri imparatorla temasa geçmek mümkün olamamıştı. Chang Ch'ien'in gelişine bu yüzden pek sevindiler. Ona her türlü kolaylığı gösterdiler. Ta-yüan'daki ikameti sırasında kendi memleketinde olmayan "kan terleyen atları" gördü. Seyyahımız Çin'e dönüşünde, Ta-yüan'dan ve bu atlardan (6) imparatora bahsetmiştir. Nitekim sonraki tarihlerde bu atlar Çinliler tarafından satın alınmış ve ordu'da kullanılmıştır. Chang Ch'ien Ta-yüan'dan K'ang- chü'-ye (7), Yüe-çi'lerin Ta-hsia'da oturduklarını haber alınca, buraya geldi. Çin imparatorunun arzu ettiği ittifakı yapabilmek için ilk fırsatta Yüe-çi kralı ile görüştü. Fakat Çin imparatorunun arzu ettiği şekilde olmadı. Chang Ch'ien'-in belirttiğine göre Yüe-çi'ler kralı'nın artık "Hu (Hsiung-nu)'lardan intikam

---

3- L.Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, s. 51

4- Shih-chi'nin 123, I a'daki notların dilimize olan tercümesi için bakınız: Prof. B.Ögel, Eski Orta Asya kabileleri hakkında araştırmalar, AÜTCFD, XV, s. 276, İngilizce tercümesi; E. ZURCHER, The Yüeh-chih and Kanishka in the Chinese Sources. (Prof. A.L. Basham'ın yayınladığı "Papers on the Date of Kanishka"'nın içindedir. s. 358-361).

5- Bu günkü Fergana'dır. Güneyindeki arazide Yüe-çi'ler oturuyordu Bk. Prof. W. Eberhard, Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti, T M, VII-VIII s. 144-145

6- Çin kaynaklarındaki at cinsleri için Prof. bk. Eberhard, Çin Kaynaklarına göre Orta Asya'daki at cinsleri ve beygir yetiştirme hakkında malûmat. Ülkü, 91, s. 161-172

7- Bazen K'ang-kuo diye de yazılır. Sogdiana'nın büyük merkezlerindendir. Şimdiki Semerkand. Prof. Eberhard'ın yukarıda geçen "Çin Kaynaklarına göre". makalesi AÜTCFD, VII, s. 147. T'ang-shu'daki kayıtlar için bk: Chavannes, Documents... s. 132 v.d.

almak hissi kalmamıştı". Seyyahımız bir netice olamadan Çin'e dönmek zorunda kaldı. Nan dağları yoluyla Çin'e gitmeden önce Ch'iang'lar memleketinden geçtikten sonra, kötü şans eseri tekrar Hsiung-nu'ların eline esir düştü. Bu defa da Hsiung-nu ülkesinde beliren iç karışıklıklardan faydalanarak kurtulmayı başardı. Eski karısını da beraberinde Çin'e getirdi. İmparator, Chang -Ch'ien'i huzuruna kabul ederek, yolculuk hikâyesini, Yüe-çi'ler kralıyla olan görüşmelerini dinledi. Bu zorlu ve tehlikeli seyahatine karşılık Ta-fu'luğa yükseltildi.

Chang Chi'en'in bu seyahati Yüe-çi'lerle istenilen ittifakın yapılamamasına rağmen, birçok bakımlardan faydalı olmuştur. Zira daha önce ancak Çinli tüccarların pek doğru olmayan raporları, bu suretle Chang Ch'ien'in verdiği bilgilerle sarih bir hale geldi. Bundan böyle Çin'e yabancı malların hangi ülkelerden geldiği ve kendi mallarının da nerelere kadar gittiği doğru bir şekilde öğrenilmiş oldu. Çin bu zamandan itibaren Hsiung-nu'lara karşı muvaffakiyetler kazandığı gibi Orta Asya siyaseti de daha faal bir hale geldi.

Chang Chi'en'in hayatı ve seyahat notlarını ihtiva eden bölümler Shih-chi ve Han-shu'da bulunmaktadır. Bu kaynaklardan tercüme edilen kısımlarla ilgili tetkiklerin başlıcaları şunlardır :

F.HİRTH; The Story of Chang K'ien, China's Pionner in Western Asia, JAOS (1917) s. 89-152. WYLİE; Western Regions, JAI (1881) s. 27 v.d. BROSSET; JA (1828) s. 418 ve (1829) s. 34 v.d. N. Iakinf BİÇURİN; Sobranie Svedenij o Narodach, Obitavsich v Srednej Azii ve Drevnie Vremena, Moskova- Leningrad. II, s. 264. L. WİEGER; Texte Historiques, 1. s. 408. De GROOT; Die Westlande, s. 9. v.d.

FA-HSİEN: Budizm Çin'e ilk Han devrinde girmiş olup, sonraki yüzyılda halk kütleleri tarafından kabul edilmiştir. T'o-pa'lar zamanında Çin'de resmî devlet dini haline gelmiştir. Bu suretle, dinin çıkış yeri olan Hindistan kutsal bir ülke mevkiine yükseldi. Çin ve Hindistan arasındaki mesafenin uzaklığı, tabiî arızalar ve üstelik düşman halkların varlığı bu ülkeye gitmeyi engelliyordu. Fakat bazı cüretkâr kimselerin bu tehlikelere göğüs gererek yola çıktıkları görülüyor. Bunların başında ilk budist hacısı olarak niteleyeceğimiz Fa-hsien gelir. Esas ismi Kung idi. 339' da başkent Ch'ang-an'dan (8) büyük seyahatine başladı. Çin Seddinin güneyindeki Tung-huan (9) 'a geldi. Tarım nehri boyunca yol alarak Wu-ki (Wu-i veya Karaşar)'ye vardı. Budizm'e ait eserlerin daha çok olduğu Yu-tien(10) Fa-hsien'in il-

8- Şansi'nin büyük şehirlerinden şimdiki Sian

9- Buranın önemli budist ülkelerinden olduğu son yüzyıl içinde keşfedilen vesikalardan anlaşılıyor. Aurel Stein'in "On ancient Central Asian Tracks, London. 1933" adlı eserinde bu konuda geniş bilgi vardır.

10- Hotan. T'ang yıllığının kayıtları için bk. Chavannes, Documents, s. 125-128

gisini çeken şehir oldu. Burada bir kaç yıl kaldı. Kie-sha (11) üzerinde Hindi kuş dağlarını aşarak kutsal ülke Hindistan'a geldi. Burada bir çok budist mabetlerini dolaştı. Çin'e dönmek için Seylan adasına geçti. 414 yılında memleketi Çin'e dönmüş oldu. Fa-hsien Çin'den başlayan, Hindistan ve Seylan'a kadar olan seyahat hatıralarını Fo-kou-chi'de(12) yazdı. Bu Çin'ce eseri Samuel Beal(13), J. Legge(14) ve H. Giles(15) ayrı ayrı yayınlamışlardır.

SUNG YUN: T'o-pa'ların bir parçası olan Kuzey Wei'lerin imparatoriçesi Tai Hau (515-528) zamanında Çin, gittikçe yayılan budizme sahne olmuştu. Bu imparatoriçe ülkesi dışındaki budist dünyası ile ilgilenmekten geri kalmadı. Tai Hau, Hindistan'dan budizm'e ait eserlerin toplanması işi ile 518'de Sung Yun'u vazifelendirdi. Bu Çin'li budist hacısı aynı yıl içinde başkent Lo-yang'dan seyahatine başladı. Taklamakan Çölü'nün güneyinden, batıya giden ana yolu takip etti. Han-mo'dan 878 li batıya giderek ilk büyük durak Hotan'a geldi. Chü-kiu-po'ya vardığında seyahatinin ikinci yılıydı. Budist hacısı Sung Yun burasını tasvir ederken halkının dağlarda oturduğunu, giyimleri ve dillerinin Hotan'lılarınkine benzediğine işaret eder(16). Han-pan-to'-ya da uğrayarak batı istikametinde altı gün gitti. Tsun-ling dağlarını zorlukla geçti. Kiueh-yu geride bırakıldıktan sonra, soğuk olduğunu zikrettiği Puh-ho-i dağlarında yoluna devam etti. Bu bölgenin güney taraflarında da büyük karlı (17) dağların varlığından bizi haberdar ediyor.

Sung Yun Çin takviminin ilk onuncu yılının onuncu ayında Ye-ta (18)'ların memleketine geldi. Onun bu halk için verdiği bilgiler,sonradan Bizans, Ermeni, İslâm müverrihlerininki gibi önemli sayılır. 420 yılında Ye-ta'ların hükümdarı Mihirakula (19) ile görüştü. Döndüğünde geçtiği Karaşar ve Hotan'dan

---

11- Kaşgâr. Hotan ve Kuça'dan gelen yolların birleştiği verdir.

12- "Budist memleketlerine dair raporlar" manasına gelir.

13- Buddhist Records of the Western World. London, 1884 (ikince defa; 1906)

14- A Record of Buddhistic Kingdoms; Being an Account by the Chinese Monk Fa-Hien of his Travels in India and Ceylon (A.D. 399-414).

15- Travels, or Record of the Buddhistic Kingdoms, 1956.

16- Bu şehir Hotandan Kaşgâr'a giden yol üzerindedir. Hotan'a uzaklığı 1000 li'dir. Bk. Prof. Eberhard a. g. m. T M VII-VIII.

17- Po-ho'da deniliyor. Bu günkü Wahan'dır. Pamir, Badahşan, Huttal ve Uddiyana ile komşudur. 727 yılında yine bir budist hacısı olan Hui-ch'ao buradan geçmişti.

18- Eftalit veya Akhunlardır. Bunlara dair Çin kaynaklarındaki malzemeyi "Études sur l'Asie Central,d'après les historiens Chinois "isimli makalesinde E. Specht zikretmiştir. (J. A. 1883) Diğer tetkikler ise şunlardır; F. ALTHEİM, Geschichte der Hunnen, II, Berlin, 1969, Drouin; Mémoires sur les Huns-Ephthalites. Le Muséon XIV. GHİRSHMAN; Les Chionites -Hephthalites, Kahire. 1948, Upendra THAKUR; The Hunas in India, Varanasi, 1967.

19- Toraman'dan sonra Ye-ta hükümdarlığını yapmıştır. Saltanat seneleri hadiseleri için bk; THAKUR, The Hunas in India. V. bölüm s. 132-186. Yine aynı yazar Mihirakula, the Hunas. Journal Indian History (1967); Prof NARAİN. Later Indo-Scythians s. 254-258. Sung Yun'dan sonra Mihirakula'dan Gollas ismi ile bahseden batılı yazar Cosmos Indikopleustes'dir. Bk. A. Stein, Topographia Christiana of Kosmos I A, XXXIV (1905) s. 80-81.

başka Buhara'nın da Ye-ta'lara bağlı olduğunu söylemektedir. Afganistan'daki Kandehar'da oturan kralın T'ê-le "tegin" ünvanını taşıdığını ayrıca kaydetmektedir. Hindistan'a ve budizm'e ait bir çok bilgi ve kutsal kitaplarla 521 yılında Çin'e dönerek bu önemli seyahatini bitirmiş oldu. Sung Yun'un seyahat hatıraları Samuel Beal (20) ve bir kısmını da E. Chavannes (21) yayınladılar.

HSÜAN TSANG :

Seyyahlardan, İbn Battuta ve Marco Polo hariç tutulursa, altı yedi asır önce Hsüan Tsang'ın seyahat notları Orta Asya tarihi için fevkâlede önemli sayılır. Bu meşhur Çin'li budist hacısı 629-645 yılları arasında Türkistan'ı, Maveraünnehr'i, Hindistanı gezdi (22). Onun bu mühim seyahati talebesi Huei -li tarafından kaleme alınmış ve Yen-Ts'ung'da 688 yılına kadar devam ettirmiştir (23). Eser on bölümdür. İlk beş bölüm seyahatinin Çin'e dönüşünü ihtiva eder. St. Julien fransızca, Samuel Beal ise İngilizce tercümesini yapmışlardır. Hsüan Tsang'ın bizzat kendisi tarafından yazılan "Si-yu-ki"si vardır. Orta Asya tarihi ve coğrafyası bakımından mühimdir. (24).

Hsüan Tsang'ın yukarıda zikrettiğimiz Huei-li'nin yazdığı biyografisini X. asırda Uygurca'ya Singku Seli Tutung çevirmiştir. 1932 yılına kadar ilim âlemince meçhul tercüme, Avrupalı ve Çinli şahısların elinde parçalar halinde geçmiş ve Pekin Milli Kütüphanesine getirilmişti. Alman türkologlarından A. von Gabain vasıtasıyla ilim âlemine tanıtılmıştır. Turfan şehrinde bulunan diğer parçaları ise Fransa'da Guimet Müzesi'ne gönderilmiştir (25).

Hsüan Tsang'ın seyahat notları ve hayatına dair tetkik ve neşirlere gelince; Biyografisi; Stanislas Julien, Historie de la vie de Hiouen-Tchang, Paris 1853. Samuel Beal, Life of Hiuen-tsiang, London 1911. Seyahatnamesi: Stanislas Jülien, Si-yu-ki, Mémoires sur les contrées Occidentales, Paris 1858. Samuel Beal, Buddhist Records of the Western World. London 1884; iki cilttir. Son olarak Japonya'da Kyoto Üniversitesi (26) tarafından neşredilmiştir. Hsüan Tsang'la ilgili diğer tetkik ise E. Chavannes (27), D'Eckstein (28), Nazmiye

20- Buddhist fecords of Western World I. cildin giriş kısmı. XV-XVII ve XXXIV-VI ikinci neşri; Travels of Fah-hian and Sung-yun, Buddhist Pilgrims, from China to India (400 A. D and 518 A.D)

21- Voyages de Song Yun dans l'Uddiyana et le Gandhara, Bulletin de l'école Française Extrême Orient 1903.

22- Seyahatına dair bilgileri özet olarak inde aşağıda zikredilecektir

23- Chavannes, Documents..., s. 193; A.von Gabain, Hüen Tsangs tercüme-i hali'nin Uygurca tercümesi T M, V (1935) s. 332

24- Bk. St. Julien; Memoires..... ve S. Beal Buddhist Records....

25- Daha etraflı malûmat A. van Gabain 'in not 23'deki makalesi.

26- Hsüan Chwang, Record of Western Conuntries.

27- Documents...., s. 193-197'de "Extraits de la vie et de mémoires de Hiouen Tsangs"

28- Memoires sur les Contrées J A (1857) s. 475-552.

Togan (29), Watters (30), B.D. Mirchandani (31)' ye aittir.

Hsüan Tsang'ın Türkistan, Maveraünnehr ve Hindistan Seyahati :

Hsüan Tsang 629'da Çin başkenti Çang-an'dan hareket etti ve Kansu'ya geldi. Meşhur Yü-men geçidini geçti. Çin Seddi'nin uzandığı bu sahalar umumiyetle Göktürk-Çin hududunu teşkil ediyordu. Tung-huan'ın batısındaki Hu-la (Bulungur) nehri kenarındaki Ju-min-huan yoluyla, I-wu (Hami)'ya vardı. I-wu'lar budisttiler. Seyyahımız burada bir manastırda misafir kaldı. I-wu'dan sonra yine çölün kuzeyini takip etti. Yolu Kao-ch'ang krallığının başkenti Ho-ço (Turfan) 'dan geçiyordu. Şehrin hükümdarı, büyük memurları, rahipleri ve ahalisi tarafından karşılandı. Hükümdarın devamlı ısrarlarını kıramıyarak bir ay Ho-ço'da kaldı. Bu zaman zarfında Budizm'e ait konferanslar verdi. Söylediğine göre hükümdar ve ihtiyar annesi onu dinlemeye geliyordu. Seyyah buradan ayrılırken kral, yanına bir çok muhafızlar ve ayrıca geçeceği yol üzerindeki krallara ve hanlara, kendisini tanıtan ve tavsiye eden mektuplar verdi. Bir tanesi de Göktürk hakanı T'ong Yabgu' (612-630) ya yazılmıştı. Turfan'dan sonra ilk geldiği şehir Karaşar'dı. Hsüan Tsang Karaşar'lıların iyi giyindiklerini ve ziraatla uğraştıklarını zikrediyor. Bundan sonra Kuça'ya vardı. Burada da ziraat yapılıyor ve meyva yetiştiriliyordu. Ahalisi zarif ve gayet güzel musikî âletleri çalıyordu. Buda'ya ait bir çok manastırları ve bunlarda da ayini idare eden beş bine yakın rahip vardı. Kuça'da gezintileri esnasında geçtiği bir caddede, her iki tarafında Buda'nın heykelleri sıralanmıştı. İki ay kaldıktan sonra Kuça'dan ayrılarak Aksu istikametine yöneldi. Onu uğurlıyanlar arasında bizzat Kuça kralı da vardı. Yolda seyyahımız tehlike ile karşılaştı. Göktürk'lere mensup iki bin civarında at hırsızları, bastıkları bir kervandan elde ettikleri erzak ve malları taksim edememe yüzünden birbirlerine girmişlerdi. Ki bu sırada Hsüan Tsang onları görmüştü. 600 li'lik bir çöl geçilerek Aksu krallığı topraklarına ayak bastı. Kuzey-batı'da Bedel Geçidi aşılırken on bir arkadaşı ve bir çok at kaza sonunda kaybedildi. Dağlık arazi terkedildikten sonra, çevresi 14-15 li olan Thsing-ci (Isığ Göl) gölüne geldi. Bu gölün kuzey-batı sahilini takip ederek Suyab (Tokmak) ile Talas Nehri arasındaki bir yerde Batı Göktürk hakanı T'ong Yabgu ile karşılaştı. Hsüan Tsang bu hususta şunları yazıyor (32) :

"Bu barbarların atları fevkalâde çoktur. Han yeşil bir elbise giymişti saçları tam olarak görülüyordu. Yalnız on kademe uzunluğunda ipekten bir şerit alnının etrafını birkaç defa sardıktan sonara arkaya doğru sarkmıştı.

29- "Peygamber'in zamanında Şarkî ve garbî Türkistan'ı ziyaret eden Çinli budist rahibi Hüen Çang'ın bu ülkelerin siyasî ve dinî hayatına ait kayıtları" için, bk. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV (1964) Kısım 1-2 s. 21-57.

30- On Yuang Chwang's Travels in India, 629-645 A.D, RAS serisinden, 1904-1905. Hindistan'da aynı eser tekrar neşredildi. Bk; On Yuan Chwang's Travels in India (ed. T.W. RHYS DAVİDS- S.W. BUSHELL), N. Delhi, 1961. 357 s. + 1 Harita.

31- On Hiuen Tsang's Travels in Baluchistao J I H 45 (1967) s. 309-356 ve ayrıca Sind and the White Huns and indentefecations of Hiuen Tsang's Sintu Kingdoms, Asiatic Society of Bombay (JRAS) 39/40 (1964-1965) s. 61-94.

32- Nazmiye Togan a.g.m. s. 31

Beraberinde ikiyüz kadar subay vardı. Bunlar ellerinde uzun mızraklar ve bayraklar, nizamî yaylar taşıyorlardı. Bunlar o kadar kalabalıktı ki uzandıkları saha gözle görülmezdi." Yine sözlerine devam ederek, T'ong Yabgu ile geçen konuşmayı naklediyor.

"Üstad, bir kaç zaman için benimle yaşamak istermisin. İki üç gün sonra tekrar geleceğim. Benim büyük subaylarımdan biri olan Ta-mo-cihi (Tamgacı) ile beraber benim karargâhıma gidip beklersiniz. Ben onu size rehberlik etmek ve huzur, istirahatınızı yerine getirsin diye vazifelendirdim."

Hsüan Tsang T'ong Yabgu'yu üç gün karargâhta bekledi. Han'da bu müddet sonunda geri döndü. Sonra onu huzuruna kabul etti. Verilen ziyafette Hsüan Tsang gayet itibar gördü. Bir çok defalar konuştu. T'ong Yabgu'ya Budizm hakkında bilgi verdi. Hindistan'a gitmek arzusun söylediğinde, T'ong Yabgu seyyahımızın yanlarında kalmasını istedi. 630 senesinde T'ong Yabgu Hsüan Tsang'ı bizzat Talas istikametine uğurladı. Binyul, Akşehir, Taşkent, Buhara, Semerkant ve Keş'den Toharistan'a gitti. Tirmiz, Şu-men (Duşenbe), Huttelan'dan, bir zamanlar Kuşan ve Akhun'ların önemli merkezlerinden Kunduz'a (33) vardı. Bu havali T'ong Yabgu'nun oğlu Tardu Şad tarafından idare ediliyordu. Aynı zamanda Hsüan Tsang'ın buraya gelirken uğradığı Qoço kralının kardeşi ile evli idi. Tardu Şad ve Kunduz'un ileri gelen din adamlarıyla görüştü. İndus vadisine doğru yol aldı. Hindistan'ın bir çok önemli budist mabetlerini gördükten sonra Çin'e dönmek için hazırlandı. Kaşgar'a giderken tasvir ettiği halklar ve yerler enterasandır. Hi-mo-ta-lo'yu(34) tasvir ederken "Bu Toharistan'ın bir kısmıdır. Bunların örf ve adetleri Göktürk'lerinki ile (35) birdir. Yalnız evli kadınların elbiseleri farklıdır. Baş örtüsü üç kademe yüksekliğinde bir ağaç boynuz üzerinde bağlanır",. diyor.

Hsüan Tsang Pamir plâtosunu geçerek Kaşgar'a geldi. Çin'e giden güney ana yolunu takip ederek on dört yıllık seyahati sonunda, 645'de memleketine dönmüş oldu.

33- Bu civarda Bağlan'a bağlı Surkh Kotal, Kuşanların bir çok abidelerle süsledikleri mevkidir. Fransız Arkeoloji Enstitüsünün yaptığı kazılar bölgenin tarihi bakımından değerini ortaya koymuştur. Bk. J. HACKIN Nouvelles Recherhes Archeologiques a Begram. MDAFA XI, Paris 1954. R. GHİRSHMAN, Bégram, Recherches Archeologique et Historique sur les Kouchans, Kahire 1946. SCHULUMBERGER-, Le Tempe de Surkh-Kotal J A (1952)-54-55. Ahmed Ali Kühzad, Surh Kotal, Kabil, 1323. "Encûmen-i Tarih-i Afganistan" neşri.

34- İslâm yazarlarının yanlış olarak Haytal diye adlandırdıkları Eftalitlerin yaşadığı ülkenin ismidir. Afganistan'daki Kökçe nehrinin sağ kol üzerindeki Yeftal'dir. Marquart ve Prof. Togan'a göre kelime Ebtal'ın sanskritleşmiş şeklidir. Hi-ma:kar, ta-lo: aşağı demektir. Düzgün bir mana verildiğinde "Karlı dağın eteklerinde oturan kavim" manasına gelir.

(35- Nazmiye Togan, a.g.m, s. 52

ERZURUM ŞEHRİ'NİN OSMANLI FETHİNİ MÜTEAKİP YENİDEN İMARI, İSKÂNI VE İLK SAKİNLERİ

Dündar AYDIN

A- TARİHÇE (1)

Doğudan gelen İran saldırılarına karşı, Roma'lılar tarafından, 415-422 yılları arasında kurulan ve imparator Teheodosius II'nin adına izafeten Thedosiopolis adı verilen, Bizans (Doğu Roma), Sasanî (İran), müslüman - arap ve sonra tekrar Bizans hâkimiyetine geçen Erzurum, kuruluşundan itibaren bölgenin müstahkem şehirlerinden biri olarak önem kazanmıştır.

Eski çağlardan beri meskûn olan ovadaki Erzen (Karaz) şehrinin, 1049 yılında Selçuklu Türkleri tarafından tahrip ve yakılmasıyla buranın kurtulabilen halkı Theodosiopolis şehrine sığındı. Bu tarihten ve bilhassa Türk idaresine geçmesinden sonra Theodosiopolis, Erzen, Erzen-i Rum, daha sonra Erzurum diye adlandırıldı.

Erzurum, doğu Anadolu'da Türklerin en son fethettiği yerlerden biridir. Diğer bir ifade ile, doğu Anadolu'nun Türkler tarafından fethi, ancak Erzurum'un fethi ile tamamlanmıştır denilebilir.

Gerek 1049 yılından sonra bölgeye yapılan sayısız akınlar ve gerekse 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da Türklerin karşısına çıkan mukavemet kırılmıştı. Bununla beraber, doğu Anadolu ile birlikte diğer yerlerin kesin olarak Türk hâkimiyetine geçmesi için daha birçok askerî harekâta mecburiyet vardı. Nitekim, Sultan Melikşah'ın 1076 ve 1078/79 yıllarındaki Gürcistan seferine rağmen, doğu Anadolu'nun fethi tamamlanamamış, Erzurum ve civarı 1080 yılına kadar Bizans genarallerinden aslen gürcü olan Grigor Bakuryan idaresinde kalmıştı. Melikşah'ın bu sebeple Gürcistan'a sevketmek zorunda kaldığı Emîr Ahmed komutasındaki Türkmen kuvvetleri 1080 yılında Kars, Oltu ve Erzurum'u fethettiler. Fetihten sonra bölgesiyle birlikte Erzurum, Selçuklu sultanı tarafından, komutanlarından Ebu'l Kasım'ın idaresine verilmesiyle burası, "Saltuk- Oğulları Emirliği"nin merkezi olmuştu.

1- Tafsilat için bk. BEYGU, Abdurrahim Şerif, Erzurum Tarihi anıtları kitâbeleri, İstanbul 1936 s. 9 vd. ; Yinanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul 1944; Darkot, Besim, Yınanç, Mükrimin Halil, Erzurum, İA (1947); Spuler, B,, İran Moğulları, Ankara 1957, İndeks'e bakınız; Konyalı, İ. H., Abidleri ve kitâbeleriyle Erzurum, İSTANBUL 1960 s. 9 vd., Kafesoğlu, İbrahim, Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953 S. 113 vd.

1201 yılına kadar devam eden bu emirlik zamanında Erzurum bir Türk-müslüman şehri vasfını kazanmıştır. Bu tarihde Anadolu Selçuklu sultanı Rükn ed-din Süleyman Şah, Saltuklu Emirliği'ni ortadan kaldırarak burasını kardeşi Mugis'ed-din Tuğrul Şah'a tevcih etti. Bu suretle, bir Selçuklu şehzadesi idaresinde Erzurum'da yeni bir emirlik kurulmuş oldu. Fakat bu emirlik te uzun müddet devam edemedi. Mugis ed-din Tuğrul Şah'ın oğlu Rükn ed-din Cihan Şah, 1230 yılında Selçuklu sultanı Alâ ed-din Keykubad tarafından bu emirlikden mahrum edilince, Erzurum bu sultanlığın bir eyâlet merkezi haline getirildi.

Tiflis ve Tebriz'den Trabzon'a ve orta ve güney Anadolu'ya giden ticaret yollarının üzerinde bir ticaret merkezi olan Erzurum, türk fethinden 1242 yılına kadar, her türlü istilâdan uzak kalmış ve böylece XII. ve XIII. yüzyıl boyunca çok zengin ve mâmur olmuş ve Anadolunun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir.

Fakat Erzurum, 1242 yılında Moğol ordusu tarafından tahrib ve yağma edilerek, ahalisinin bir kısmı esir, bir kısmı da öldürüldü. Bu tarihden bir müddet sonra Anadolu Selçuklu sultanlığı Moğal hâkimiyetini kabul edince burası, Selçuklu'lar tarafından yeniden iskân edildi. Ve Anadolu Selçuklu sultanlığının 1308'de ortadan kalkmasına kadar onların idaresinde kaldı. Moğol -Anadolu Selçuklu Sultanlığı antlaşmasına rağmen Erzurum, yol üzerinde olması dolayısiyle, çeşitli sebeplerle Anadolu'ya gelen Moğol ordularının uğrağı olduğu için daima zarar gördü. Fakat, burası 1308'den sonra, İlhanlı (Moğol) vâlileri tarafından idare edilen vilâyetlerden birinin merkezi olarak, tekrar önem kazanmaya başladı. Bununla beraber 1335 yılında, İlhanî'lerin yıkılışını takibeden iç mücadele ile Erzurum talihsiz devirlerinden birine giriyordu. Buna paralel olarak bu tarihden itibaren nüfusu da gittikçe azalmaya başlayacaktır. Bu azalmanın en önemli sebeblerinden biri de İlhanî'lerin batı topraklarında hâkimiyet tesisi ile uğraşan Ak ve Kara-Koyunlu Türkmen aşiretlerinin rekâbetidir. Nitekim bu sebeble 1336-1337 yıllarında Erzurum'un büyük bir kısmı harabolmuştu.

Bu iki aşiret henüz bir devlet kuramadıklarından İlhanlılardan sonra Erzurum, sırasıyla, Diyarbakır'da hüküm süren Togaylı'ların, İlhanlı'ların bir kolu olan Çobanlı'ların, Irak'a hâkim olan Celâyirli'lerin nüfuzu altına girdi. Daha sonra burası, Orta Anadolu ve Sivas'ta hüküm süren Eratna'lıların ve onların Erzincan vâlisi bulunan Emir Mutahharten'in eline geçmiştir. 1385 yıllarında Erzurum'a Kara-Koyunlu'lar hâkim oldu ise de burası, 1387 yılında Timur tarafından zapt ve yağma edildi. Timur daha sonra 1400 ve 1402 yıllarında iki defa Erzurum'a geldi. Ve o,Ankara Meydan Muharabesi'nden sonra geri dönerken, Erzurum'u, tekrar Erzincan emiri Mutah harten'e verdi. Bu emirin ölümü üzerine de Timur buraya Yusuf Ali isimli bir Türkmen'i tayin etti. Timur'un Erzurum'u terkinden bir kaç sene sonra İspanyol seyyahı Ruy Gonzales Klaviyo burayı ziyaret etti. Bu seyyah, bu sırada Erzurum'un kuleli surlar ile çevrili olduğunu ve bir iç kalesi bulunduğunu, şehrin pek kalabalık olmadığını, bu arada şehirde

az miktarda Ermeni bulunduğunu yazar.

Timur'un ölümünden sonra tekrar başlıyan Kara ve Ak-Koyunlu mücadelesi Erzurum'da yeniden tahribata yol açtı. Ve bu hal, 1468 de Ak-Koyunlu padişahı Uzun Hasan'ın Erzurum'u alışına kadar devam etti. Takriben 34 yıl Ak-Koyunlu idaresinde kalan Erzurum, Şii-Safevî devletini kurarak, Ak-Koyunlu hanedanına son veren, Şah İsmail tarafından 1502 yılında ele geçirildi.

1434 Kara ve Ak-Koyunlu savaşlarından sonra herhalde, daha uzun müddet askeri vasfını muhafaza eden Erzurum'un, 1480-1490 tarihlerinden sonra ortaya çıkan Kızılbaş kargaşalığında (2) ve nihayet Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in, 1514 de, İran seferine çıkarken, almış olduğu şiî, diğer bir ifade ile Kızılbaş aleyhtarı tutum üzerine(3), şiî'lerin çekilmesiyle, ıssız kalacak şekilde boşaltıldığı anlaşılıyor. Nitekim Akkoyunlu beyzâdelerinden biri olduğunu sandığımız Osman(4) isimli birinin yazdığı eserde (5). Erzurum'un bu muharebeler neticesinde "sazlık" hale geldiği ifâde edilmektedir

B- ERZURUM'UN OSMANLI İDARESİNE GEÇİŞİ

Yavuz Sultan Selim Çaldıran'da Şah İsmail'i hezimete uğrattıktan sonra Erzurum civarına gelince, Bayburd ve Kiği kal'eleri fethedilmişti. Bu kal'elerin alınışında büyük yararlılığı görülen Bıyıklı Mehmed Paşa, Karahisar, Canik ve Trabzon sancaklarının da ilâvesiyle Bayburd-Erzincan Beğlerbeğiliği'ne tayin edildi. Bıyıklı Mehmed Paşa, Şah İsmail'in beylerinden ve bölgenin umumî vâlisi durumunda olan Nur Ali Halife'yi Erzincan'da ortadan kaldırdıktan sonra muhasara ettiği Kemah Kal'esi, padişahın da gelmesi üzerine, Mayıs 1515 de alındı (6). Bu kale'nin fethinden sonra, Kemah, Erzincan, Kelkit, Bayburd ve Tercan'ın kat'i olarak Osmanlı idaresine geçtiği, buralardaki her türlü arazi ile gelir kaynaklarının, Osmanlı tahrir kaidesine göre (7), tahririne (yazımına) başlanmasından ve bu tahriri tesbit eden Mufassal Defterden anlaşılmaktadır(8). Bu defter, bu bölgedeki, mülk, dirlik ve gelir kaynaklarının, 922-924/1516-1518 tarihleri arasındaki dağıtımını göstermektedir. Bu tarihler arasında, pek çoğu "virane" olarak gösterilen Tercan Kazası'nın köyleri haritada tesbit edildiği zaman, bölgedeki Osmanlı doğu sınırının, o zaman bir köy olan Aşkale'nin hemen doğusundan geçtiği görülmektedir(9). Bu duruma göre, yeni tetkiklerin aksine Erzu-

2- Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri (BATD) 205 s. 1 ve 19

3- Bk. Tekindağ, M.C. Şahabettin, Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi, Tarih Dergisi, sayı XXII (Mart 1967) s. 49-78

4- Eserinde kendisini zaim olarak tanıtan bu Osman'ın, Ak-Koyunlu Beylerinden Ferruhşad Bey (bunun için bk. Tekindağ, adı geçen makale) oğlu Mehmet Bey (zeameti için b.k. 1530 tarihli BATD 154 s. 287) in oğlu ve Bayburt zaimlerinden Osman (bk. 1568 tarihli BÂTD 468 s. 133) olduğunu sanıyoruz.

5- Tevarih-i Cedid-i Mir'at-ı Cihan, Düzenleyen Atsız, İstanbul 1961 s. 15 vd.

6- Bk. Tfs. Tekindağ, Ayn. Mkl.

7- Bu hususta Tfs. için Bk. Uzunçarşılı, İsmali Hakkı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1948 s. 104 ve 225 vd.

8- BATD 60, Osmanlı tahrirlerinde Mufassal Defterler için bk. Halil İnalcık, Sûret-i defter-i Sancak-ı Arvanid, Ankara 1954 Giriş.

9- BATD 60 s. 1-3 vd.

rum'un 1514 de Çaldıran dönüşü fethedilmediği anlaşılmaktadır (10). Erzurum şehrinin bu sırada kimin elinde olduğunu kaynaklardan kesin olarak tesbit edemiyoruz. Ancak, Yavuz Sultan Selim'in, Çaldıran'dan dönerken Sevindik Han'a gönderdiği fetihnâmede, ondan Erzurum, Çoban Köprüsü ve Şüregel'e zâhire göndermesini istediği (11) göz önüne alınacak olursa buraların doğrudan doğruya veya dolayısı ile Sevindik Han'a tâbi olduğu neticesine varılabilir. Sevindik Han'ın, muhtemelen, bir müddet sonra, Şah İsmail'e meyletmesi üzerine, esasen Avnik Kal'esi hariç, İran kuvvetlerinin bulunmadığı anlaşılan(12) Ovası ile birlikte Erzurum ve Çoban köprüsüne kadar Pasin ovasının kuzeyindeki dağlık bölge ile Tekman'ın Osmanlılar tarafından ilhak edildiğini tahmin ediyoruz. Bu ilhak işinin, Diyarbekir Beğlerbeği Bıyıklı Mehmed Paşa'nın, İran Kuvvetlerini, Mardin de, 1517 Mayıs'ında, kat'i ve nihai yenilgeye uğratmasından sonra olduğunu sanıyoruz (13). Nitekim 12 C. âhır 926/30Mayıs1520 de bitirilen Karaman-Rum tahrir defterinde (14) ovası ile birlikte Erzurum, Girekösek, Köşk köyü ve Çoban köprüsü kuzeyindeki Geçik (Keçi kalesi) Osmanlı sınırları içinde görülmektedir (15). Diğer taraftan bu defterde Erzurum nahiyesinin "Haric ez defter" (16) olarak gösterilmesi, buranın 922-924/1516/1518 tahririnden sonra, Osmanlı idaresine geçtiğini ve bu iki tahrir arasında defteri arşivlerimizde mevcut olmıyan diğer bir tahririnin yapıldığını göstermektedir. Bütün bu kayıtlardan Erzurum'un ovası ile birlikte 1518-1519 yılları içinde Osmanlı toraklarına katıldığı anlaşılmaktadır (17).

C- ERZURUM'UN OSMANLI İDARÎ TEŞKİLÂTINA BAĞLANMASI VE NETİCESİZ KALAN İSKÂN TEŞEBBÜSÜ

926/1520 tahririnde Erzurum, "nefs-i Erzurum nahiyesi" olarak, Rum Beylerbeğiliğine tâbi olan Bayburd Sancağı'nın Şogayn Kazası' na bağlanmıştır. Bu kazanın o zaman diğer nahiyeleri Erzurum-abad, Cinis, Çermeli, Serçeme, Ovacık, Geçik, Karaş-Kulı ve Tekman'dan ibaretti (18). Şogayn'ın kaza merkezliğinin ne kadar devam ettiğini bilemiyoruz. Ancak, 940/1533 yılında

10- Bk. Not 1 (Spuler hariç).

11- Feridun Bey, Münşeat'üs Selâtin, İstanbul1274 I. s. 393-394; Krş. Kırzıoğlu, Fahrettin, Kars Tarihi, I. İstanbul 1953 s. 507 vd.

12- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 5674

13- Savaşın tafsilati için bk. Nejat Göyünç, Diyarbekir Beylerbeyliğinin ilk idari teşkilâtı, Tarih Dergisi, XXIII (Mart 1969) s. 24 vd.

14- BATD 387 vr. 178/b; Rum Eyaleti için bk. Tayyib Gökbilgin, XV ve XVI. asırda Eyâlet-i Rum, Vakıflar Dergisi VI (1965) s. 51-61; Bu defterin, Konyalı'nın zannettiği gibi (Ayn. eser s. 58) "929/1521 yılında" değil, daha önce tamamlandığı ortaya çıkmaktadır.

15- BATD 387 vr. 436/a v.d;

16- Evvelki tahrirde kayıttan hariç kalan yerler ile yeni fethedilen yerlerin yeni deftere kaydında "hariç ez defter" tabiri kullanılırdı. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1948 s. 97-102/3, 105 ve 110

17- Fahrettin Kırzıoğlu'nun (Kars Tarihi s. 515) Erzurum'un 1524 yılında fethedildiği görüşünün bir esasa dayanmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

18- BATD 387 aynı yer.

Mevlâna Ahmed-ed-din isminde birinin Erzurum kadısı bulunması (19), kaza merkezinin daha sonra Şogayn' dan Erzurum'a nakledildiğini göstermektedir. Ancak, Erzurum şehri sınırda olduğundan kızılbaş ve gürcü baskınları neticesinde, 1480-1490 yıllarından beri, halkı dağılıp, dükkânları, hamamları, kervansarayları, değirmenleri ve evleri boş ve harap halde olduğundan (19a), buranın gelişmesi için epey zamana ve köklü tedbirlere ihtiyaç vardı.

Nitekim, 926/1520 tahririnde Erzurum boş ve harab ve on iki mahalle olarak gösterilmiştir. Bu mahallelerden üçü kale kapılarının, Tebriz, Erzincan ve Gez kapıları adı ile anılmakta, diğer dokuz mahalle ise, her biri birer zaviyenin, Melik Saltuk, Ahi Pir Mahmud, Haydarî-Hâne, Edhem Şeyh, Hasan Basri, Ziyad-Oğlu, Hasan Şeyh, Baba-Kulu, ve Kılıç-Oğlu, adını taşımaktadır. Bu mahallelerin vergi hasılâtı 15.000 akçe olarak gösterildikten sonra yanına Erzurum, "hâlî ve harab olduğu için, timara verilmediği, ancak padişah haslarına kayd edildiği" belirtilmiştir (20). Şehrin, hâlî ve harab gösterilmesi, burada, kimsenin oturmadığı manasına gelmez. Erzurum'da, on beş bin akçelik bir vergi hasılâtı gösterildiğine göre, geçici de olsa şehirde bir miktar insanın oturduğu anlaşılır. Nitekim 947/1540 tahrir defterinde, aynı grup vergi hasılâtı 16.350 akçe ve 21 hane olarak gösterilmekte ve bu 21 hanenin 16 sı "çift vergisi" vermektedir. Bu tahrirde hasılat 1.350 akçe artmış ise de, 16 hanenin, herbirinin 50 akçe olarak verdiği, 800 akçe "Çift Vergisi" ile 1.000 akçe olan «Resm-i Tapu»nun 1.350 akçeden daha fazla olduğu daha aşağıda bu vergi hasılâtının dökümünde, görülecektir(21). Buna göre, 1520 tarihinde de burada, çift vergisi veren bir miktar ailenin bulunduğu tahmin edilebilir.

Yukarıda adı geçen mahallelere ismini veren zaviyelerin, o tarihde olmasa bile, bir müddet sonra, şeyhleri idaresinde faaliyette olduğunu sanıyoruz. Osmanlıların devam ettirdiği iskân politikasının icabı olarak, padişahların, yeni fethedilen boş ve harab köyler ile şehirlerin iskânını ve şenlenmesini kolaylaştırmak için, buralarda kuvvetli şeyhler idaresinde zaviyeler kurulmasını teşvik ettikleri ve hattâ bu türlü şeyhlerden vergi almadıkları bilinmektedir (22)

Yavuz Sultan Selim'in, Erzurum'u imâr ve iskân için bir faaliyette bulunup bulunmadığını bilemiyoruz. Kanunî Sultan Süleyman'ın ise ilk padişahlar gibi şehrin iskânına sebeb olacak zaviye şeyhlerine bazı muâfiyetler tanıdığı muhakkak idi. Nitekim yukarıda görüldüğü gibi, şehirde dokuz zaviyenin bulunması ve kaza merkezinin 1533 den önce, Erzurum'a nakledilmesi, şehrin, bu tarihten önce, kısmen iskân edildiğini göstermektedir. Diğer tarafdan, 1540 tarihli diğer bir Arazi ve Vergi Tahrir Defterinde, "bölge nin, elli altmış yıl hâli ve harab kaldıktan sonra, Kanunî zamanında şenlenmeye yüz tuttuğu" belirtilmektedir (23). Bu faaliyetlere rağmen, İran

19- Beygu, Ayn. eser s. 170. tarihli 19/a-bk. 1540 BATD. 205 s. 1 ve 10; Osman, adı geçen eser,s. 15 vd.; Ayrıca bk. aşağıda not 26

20- BATD. 387 vr. 436/a vd.

21- BATD 205 s. 15-18 (Bu tarihteki vergi hasılâtı ve dökümü aşağıda gösterilecektir)

22- Bk. Barkan, Prof. Ö. Lütfi, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve Temlikler I., istilâ devirlerinin kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, Vakıflar Dergisi, Sayı II (1942) s. 279-386.

23- BATD 199 s. 6; Bu defterde, Zaviye, Cam'i ve medreselerin vakıfları padişahın emri ile verildiği her vakfın altında belirtilmiştir.

ve Gürcü Beyleriyle Osmanlılar arasındaki hasmana durumun devamı (24) ve bunlarla hududun Deve-Boynu ile Gürcü Boğazı gibi şehrin hemen yakınından geçmesi, halkın hemen hudutta bulunan Erzurum şehrine gelip yerleşmesine başlıca engel teşkil ediyordu. Buna, şehrin kal'esinin harap durumda olması sebebi ile, muhafazasına askerî kuvvetlerin konulamamasını da ilâve edebiliriz. Böylece, şehrin köklü iskânı için sarfedilen gayretler, bu engeller ortadan kalkıncaya kadar neticesiz kalmıştır.

D- ERZURUM KAL'ESİNİN TAMİRİ VE ŞEHİRDE İMAR FAALİYETLERİ

Erzurum Kalesinin, Osmanlı idaresine geçtiği sırada, deftere kaydedilmemiş olması, burasının harap halde olduğunu ve içinde asker bulunmadığını gösterir. Osmanlı idaresinde yirmi seneden fazla harap kalan Erzurum Kal'esi'nin, ilk defa tamiri, Kanunî Sultan Süleyman'nın, Irakeyn (İran) Seferi'ne giderken, 5 Eylül 1534 günü, Erzurum ve civarındaki evliyaların mezaralarını ziyaretinden (25) ve bilhassa burayı bizzat görmesinden sonra, düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, devrin en önemli kaynakalarından biri olan Bostan Çelebi, «Erzurum ki zaman-ı kadîmde ulu şehir ve muhkem hisar imiş hâliya kızılbaş-ı melâinin zulmünden harab olup, nazar-ı iltifat-ı padişahî ile manzûr olup tâmirine ferman olundu»(26) demektedir. Bununla beraber, kal'enin bu sefer sırasında tâmir edildiği hakkında herhangi bir vesika ve kayda rastlayamadık. Bundan da, bölge sancakbeğlerinin bu sefere iştirak etmeleri sebebi ile(27), kal'enin tâmirinin sefer sonuna bırakıldığı anlaşılıyor.

Irakeyn Seferi sonunda Osmanlı-İran hududu Kağızman ve Tahir geçidine kadar götürüldü(28). Aynı zamanda, bölgeye yeni bir düzen vermek isteyen Kanunî, bin kadar adamı ile birlikte İran'dan iltica eden Dulkadırlu Mehmed Han'a Kemah ve Bayburd sancaklarını vermişti (941/1534). Bir sene sonra, bu seferden dönülürken de Mehmed Han, Kemah ve Bayburd sancakları «Paşa sancağı» olmak üzere, yeni ihdas edilen Erzurum Beğlerbeğiliği'ne getirildi(29). Bu beğlerbeğliğin esas çekirdeğini ve «Paşa Sancağı»nı Kemah ve Bayburd Sancağı teşkil etmesine, bu sebeble beğlerbeği Mehmed Han'ın Bayburd'da oturmasına ve hatta Erzurum'un ayrı bir Sancak almasına rağmen, beğlerbeğliğe Erzurum ismi verilmişti. Erzurum'a bu derece önem verilmesi, buranın, evvelce, emîrlik ve eyâlet merkezliği yapmış olması ile izâh edilebilir. Ve hatta Erzurum'un yeni şenlenmekte olması sebebi ile, beğlerbeğilerin geçici olarak Bayburd'da oturdukları anlaşılmaktadır. Nitekim ilk beğlerbeği Mehmed Han devrinde tâmirine başlanan kalesine hisar-eri ve gönüllüler yazıldıktan ve bunların, ikinci beğlerbeği Ferhad Paşa devrinde buraya yerleşmesinden (bk. not 19/a) sonra, aşağıda görüleceği gibi, 3-4 sene içinde beğlerbeğilerde Erzurum'da oturmaya başlıyacaklardır.

24- İran ile hasmana durum Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 1521 de ölümüne (Bk. Göyünç. Nejat, adı geçer mkl .s. 32) kadar devam etmiş, onun ölümünden sonra İran'ın bazı sulh teşebbüsleri oldu ise de (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 4256) bundan bir netice alınamamış bilâkis gerginlik daha da artmıştır. Bk. Hammer, Trc. M. Ata, Devlet-i Osmaniye Tarihi C.V. İstanbul 1330 s,48 vd. ve 143.

25- Bk. Irakeyn Seferi Ruznâmesi, Hammer, V. s. 330

26- Bostan Çelebi, Tarih-i Sultan Süleyman, TTK Ktb. Yzml. Nr. 18 vr. 142/a

27- Lütfi Paşa, Tevarih-i Âl-i Osman, İstanbul 1341 s. 347.

28- BATD- 190 s. 4 vd.

29- Celâl-Zâde, Tabakat, Süleymaniye Ktb.Fatih Ktbl. Nr. 2422 vr. 238/b vd; Krş.Bostan,vr.158/a

Yeni kurulan Erzurum Beğlerbeğiliği'nin bir sancağı olarak Erzurum da, Dünbüllü aşireti beğlerinden Dünbüllü Hacı Bey'e verilmişti(30). Hacı Bey'in 1535 yılında, aşireti ile Erzurum ve ovasına yerleştiğini sanıyoruz. Ancak Hacı Bey, çok geçmeden 944/1537-1538 yılında, başka bir sancağa tayin edilmiştir(31). Ondan sonra buraya başka bir sancakbeği tayin edilmemiş, Erzurum sancağı bir müddet alaybeylik halinde idare edilmiştir(32). Bu durum da çok sürmemiş, 1548 den sonra beğlerbeğilerin devamlı Erzurum'da oturmaya başlamaları üzerine, burası «Paşa Sancağı»na ilâve edilerek Erzurum, beğlerbeğliğin merkezi haline getirilmiştir.

Böylece, Erzurum'un imar ve iskânını önleyen sebeblerin çoğu ortadan kalkmakla kalmamış, üstelik, bu işleri kolaylaştıracak, aşiret sahibi beylerin bölgeye tayin edilmesiyle, müsait ortam da yaratılmıştı. Bu son durumu gözönünde tutan Kanunî, her halde, Erzurum'un imarve iskânını çabuklaştırmak için, esasen devletin malı sayılan, şehrin harap ve terkedilmiş mülklerini, tapu karşılığında ellerinde bol para ve adamları bulunan bölgenin ileri gelenlerine, satılmasını emretmiştir (33).

Devletin bu imar ve iskân politikasına parelel olarak, ilk beğlerbeği Mehmed Han, bir taraftan gürcülerle yaptığı savaşlarla onlarla olan sınırı daha ilerilere götürürken (34), diğer taraftan, Erzurum'un içinde mülkler satın almakta idi; Harab bir hamam, bir kervansaray, bir saray, bir bozahane, bir bezirhane, iki yüz yetmiş yedi dükkân, yirmi değirmen zemini ile bir çiftlik bunlararasında olup, bunları o, devlete sekiz bin akçe ödemek süretiyle tapuya almıştır(35). Mehmed Han, bunlardan on değirmen ile yüz elli dükkânı mamur ve işler hale getirmiştir(36). Onun, defterde belirtilmemesine rağmen, Mumhâne ve Boyahaneyi de işler hale getirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim,1520 tahririnde zikredilmeyen bu işletmelerin aşağıda gösterilen vergi hasılâtları dikkati çekmektedir. Mehmed Han'dan sonra beğlerbeği olan Ferhad Paşa'nın da aynı usul ile yani tapu ile Erzurum'da çok sayıda emlâk satın alındığı görülmektedir; Mekeç-oğlu kervansarayı diye meşhur bir köhne kervansaray, Erzincan kapısı mahallesi'nde Gurmana (?) diye meşhur bir kervansaray zemini, Köhne-Saray yakınında bir, Yakutiye kervansarayı yakınında iki olmak üzere, üç bezirhane, Kara-kilise diye meşhur köhne kilise, Kân kapısında bir, Alaca-kilise yakınında bir, Sultaniye medresesi yanında bir, Rum-kapısı yanında iki, Mirza Mehmed mescidi mahallesinde bir olmak üzere altı harabe hamam, Mirza Mehmed mescidi

30- BATD 183 s. 58; Matrakçı Nasuh; Tarih-i Sultan Süleyman İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktb. Nr. 379 vr. 119/a vd.

31- BATD 190 s. 69; BATD 197 s. 2

32- Gerek arşiv kayıtlarında gerekse litaretürde, Dünbüllü Hacı Bey'den sonra Erzurum Sancağı'na başka bir sancakbeği'nin tayin edildiğine raslıyamadık. Alaybeylik için Bk. Topkapı Sayrayı Müzesi Arşivi, E. 12.321 (Mühimme Defteri) vr. 138/a

33- BATD 205 s. 18-19.

34- BATD 183; BATD 190; BATD 197; Krş. Tabakat, Ayn. yr.; Peçevî, I. s. 191

35- BATD 183 ve 190, muhtelif sahifeler.

36- BATD 205 s. 19

yanındaki kule yakınında bir köhne kârgir ev, Erzincan kapısında kârgir bir ahır ile Kırk-değirmenler diye anılan değirmenlerden iki değirmen onun bilinen mülkleridir. (37). Ferhad Paşa da şüphesiz bu mülkleri mâmur ve işler hale getirmek için almıştır. Fakat onun bunlardan ne kadarını mâmur ve işler hale getirdiği açıklanmamıştır. Beğlerbeğilerden başka diğer ileri gelenlerden Şarkî-Karahisar Alaybeyi Mehmed veled-i Abdullah ile Erzurum Kal'esi dizdarı Hamza veled-i Hızır'ın da Erzurum'da "ber vech-i kadimlik" birer çiftlikleri bulunuyordu (38).

Bu bilgileri, Erzurum Sancağı'nın, Ferhad Paşa devrinde, yapılan Arazi ve Vergi tahririnden öğreniyoruz. Bu tahrir, Erzurum Beğlerbeyiliği Timarları Kethüdası Hacı Mirza bin Mehmed tarafından yürütülmüş ve Gurre-i R. evvel 947/6 Temmuz 1540 tarihinde bitirilerek, "Mufassal Defter" halinde tanzim edilmiştir (39). Bu defterden, bu tarihde Erzurum Sancağının, Nefs-i Erzurum, Karaz, Geçik, Tekman, Karaş-Kuli, Cinis, Şoğayn, Serçeme, Çermeli ve Ovacık olmak üzere on nahiyeden, buna karşılık Erzurum şehrinin ise 27 mahalleden ibaret olduğunu anlıyoruz. Diğer taraftan, defterin mahalleler kısmında yapılan bir açıklamada, Erzurum'da henüz vergi veren halk toplanmadığından,(şehrin) eski mahalleleri (bu) yeni deftere kaydedilmek suretiyle halkın, gelip kale içinde ve varoşlarda oturduktan sonra, bunların, defterin başında açıklanan kanun-nâme hükümlerine göre, hukukları korunacağı ve vergilerinin havass-ı hümâyûn eminleri tarafından alınacağı" emredilmiştir (40).

Yukarıda belirtildiği gibi Erzurum, bu defterde, eskinden beri mevcut olan 27 mahalle olarak gösterilmiştir. Bunlar: 1- Kale içinde, Kân-kapısı, 2- Mirza Mehmed mescidi, 3- Kırk çeşme, 4- Sergerdan-depesi, 5- Erzincan-kapısı, 6- Ahi Ayvad (?), 7- Tabbağan, 8- Yakutiye, 9- Kara-kilise, 10- Tebriz-kapısı, 11- Haydar-Hâne, 12- Cami-i kebir, 13- Mekeç-oğlu, 14- Hasan-Şeyh zaviyesi, 15- Kale dışında, Melik Saltuk zaviyesi, 16- Ethem-Şeyh, 17- Şeyh-Süle (Bula?) 18- Alaca -kilise, 19- Mansure (?) 20- Sülûk (41), 21- Baba-Kulu zaviyesi, 22- Kalem-oğlu zaviyesi, 23- Hasan-Basri zaviyesi, 24- Kılıç-Derviş zaviyesi, 25- Abbas- Derviş zaviyesi, 26- Mehdî-zaviyesi,

---

37- BATD 205 s 18-19
38- Ayn. Def. s. 19
39- BADT 205 s. 1
40- Ayn. Dft. s. 1 ve 19;
41- -17 ve 19 uncu mahalleler Konyalı (Ayn eser s. 63)tarafından Şeyh Bula ve Mensure olarak okunmuştur. Midhat Sertoğlu (XVI. Yüzyılda Erzurum, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 8 (Mayıs 1968) s. 78-80) ise 17. mahelleyi Konyalı. gibi, fakat 19. ve 20 mahalleyi Sungur ve Selik (metinde SLVK şeklindedir) olarak okumuştur

27- Ak-Şeyh zaviyesi mahalleleridir(42). Bu mahallelerden Erzincan-kapısı, Tebriz-kapısı, Haydar-Hane, Hasan-Basri zaviyesi, Baba-Kulu zaviyesi, Kılıç-Derviş zaviyesi mahalleleri 1520 tarihinde de mevcut idi. Ancak, Gez-kapısı, Ziyad-oğlu ve Ahi Pir Mahmud mahalleleri 1520 tarihinde mevcut olduğu halde (43), bu yeni tahrirde gösterilmemiştir. Yukarıda görüleceği üzere bu 27 mahalleden on ikisinin zaviye, ikisinin şeyh ve üçünün cami, mecscid ve medrese adları ile anılması dikkati çekmektedir. Bu durum, şehrin eski karakteri yanında, o devirde Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü iskân politikasından ileri geldiği yukarıda açıklanmıştır.

Adı geçen 27 mahallenin vergi hasılatı 16.350 akçe olarak gösterilmiştir. Bu hasılât, mahalleler civarında çiftlik ve zeminlerde yetiştirilen mahsul ile bunlara bağlı vergiler idi. Bu vergilerin yapılan dökümü şöyledir: 16 çift (50 şer akçeden) 800 akçe, Hınta (Buğday) 1.500 kile (kilesi 5 akçeden) 7.500 akçe, Şaîr (Arpa) 800 kile (3'den) 2.400 akçe, ... (okunamadı) 300 kile (3'den) 900 akçe, Sekerek 20 kile (5'den) 100 akçe, Nohut 10 kile (5 'den) 50 akçe, Mercimek 5 kile (5'den) 25 akçe, Bakla 5 kile (5'den) 25 akçe, Resm-i bostan 550 akçe, Resm-i kovan 500 akçe, Resm-i tapu 1.000 akçe, Resm-i deşt-i bânî (kır bekçisi vergisi) 300 akçe, Bad-ı Hava (Cinayet, evlenme ve hayvan zararı cerimesi v.s.) 2.200 akçe olmak üzere 16.350 akçe tutuyordu (44). Bu hasılât, yukarıda görüldüğü gibi, 1520 yıllarındaki hasılâttan 1.350 akçe fazladır. Şehrin aşâğıda görülen diğer vergi gelirlerinin padişah haslarına kayıd edildiğini sanıyoruz (45). Bunlar, sanayi ve ticarete ait vergilerden Mumhâne ve bir nevi belediye vergisi (kabban, ihtisap ve ihsariye: Tartı, pazar vergisi ve esnaftan alınan cezalar) olarak 2.000 akçe, damga vergisi 5.000 akçe, Boyahâne vergisi olarak 5.000 akçe ve Erzurum Kalesi muhafızlarından ölenlerin veya azledilenlerin kalan maaşları olarak 8.000 akçe olmak üzere cem'an 20.000 akçe tutuyordu (46). Bu duruma göre Erzurum şehrinin toplam vergi geliri 36.350 akçeyi buluyordu (47).

Şehrin bu gelişmesine paralel olarak 1543 ten sonra tekrar ortaya çıkan Gürcü ve İran tehlikesine karşı, beğlerbeğilerin de Erzurum'da oturmaları emredilmiştir. Ancak Beğlerbeği Ali Paşa' nın "bu diyarlar yeni şenlenmiştir (halkın) ziraatleri ancak kendilerine yeter, çok fazla kışlık yer olduğu için halkın ziyade huzursuz olacağı"nı bildirmesi üzerine, evvelki emir kısmen

42-BATD 205 s. 15-18

43- bk. Not 20

44- BATD 205 s. 18

45- Bu mahalleler hasılâtının nereye hasıl kaydedildiği belirtilmediği için, biz bunun 1520 de olduğu gibi, padişah haslarına ait olduğunu sanıyoruz..

46- BATD 205 s. 20; BATD 197 s. 2

47- Bu tarihlerde beğlerbeğinin oturduğu Bayburd'un durumu ise şöyle idi: 926/1520 tahririne göre burada 9 mahalle ,572 hane 368 bekâr bulunuyordu. Buna karşılık şehirden damga vergisi olarak 24.300 akçe, ihtisab olarak 7.000 akçe, boyahâne vergisi olarak da 32.000 akçe alınıyordu. Toplam olarak şehrin vergi geliri 63.300 akçeyi buluyordu (BATD 378 vr. 416/b). 1530 tarihinde ise, bu durum değişmemiştir (BATD 154 s. 1).

tâdil edilerek kendisine "bundan sonra dağları ve yolları kar tutuncaya ve yolları kapayıncaya kadar Erzincan'a gitmemesi, baharda ise, kar alacalanıp, yollar açılmadan acele Erzurum'a gelip oturması ve bunun her yıl böylece devam etmesi, memleket muhafazası ve halkın refahı için gerekli olduğu" bildirilmiştir. "Ancak Kullar Ağası ile kullar ve Erzurum Alaybeyi'nin daima Erzurum şehrinde yazlamaları ve kışlamaları" emredilmiştir(48). Bu durumun, İran harplerinin ön plâna geldiği, 1548 yılına kadar devam ettiği, fakat bu tarihten sonra artık beğlerbeğilerin de yaz kış Erzurum'da oturduğunu sanıyoruz. Diğer taraftan, bu harpler sebebi ile ,Erzurum Kal'esi'ndeki azep ve mustahfız sayısı artırılmış, 1540 yılında olduğu gibi, bu yeni gelen kullar, hisar-eri ve azeblerin paraları ile sahipsiz yerlerden arsa almalarına ve kal'e içinde evler yapmalarına müsaâde edilmiştir(49).

Beğlerbeğilerin Erzurum'da oturmalarından sonra, buraya daha fazla önem verildiği ve bizzat Kanunî Sultan Süleyman'ın, şehrin temizliği ile ilgilendiği, "südde-i saadetimde şöyle duyuldu ki Erzurum Kal'esi içine bazı kimseler süprüntü döküp, ekseri yerleri mezbele-hâne olup, bu sebebden şehrin içi ve kal'enin etrafı pis olup zarardan hali değil imiş, buyurdum ki anun gibi süprüntü ve mezbeleleri taşıttırıp şehirden harice ilettirip gereği gibi (sebeb olanları) tekrar uyarıp bundan sonra şehir içine bir ferde süprüntü ve mezbele kodurmayıp (şehri) temiz tutturasın. İnat edenleri sindiresin" diye, beğlerbeği Ayas Paşa'ya gönderilen fermandan anlaşılmaktadır (50).

Böylece temizliğe varıncaya kadar bütün şartların yaratılması ile şehir sür'atle gelişmiş ve buraya yeni halk kitleleri gelip yerleşmeye başlamıştır.

D- ŞEHRİN İLK SAKİNLERİ VE TAHMİNİ NÜFUSU

1520 yılında, Erzurum'da çok az sayıda da olsa, kimlerin oturduğunu bilemiyoruz. Buna karşılık, 1540 tarihinde, şehrin bir kısım sakinlerinin isimlerini tesbit edebiliyoruz. Bu seneye ait tahrir defterinde, Erzurum'un mevcut 27 mahallesinden sadece 5 inin vergi veren sakinleri gösterilmiştir. Ancak, biz, bu ve diğer bir tapu defterine istinaden, Erzurum'un daha birçok mahallesinde vergiden muaf kimselerin oturduğunu tahmin ediyoruz. Hangi mahallelerin meskûn olabileceği aşağıda yeri gelince gösterilecektir. Bu hususta, İbrahim Hakkı Konyalı eksik ve yanlış bilgi ver-

48- Erzumum Beylerbeği Ali Paşa'ya, 17 Zilhicce 951/1 Mart 1545 tarihli hüküm. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 12.321 (Mühimme Defteri) vr. 138./a

49- 15-21 C. evvel 957 1-7 Haziran 1550 tarihli Ruus kayıtları BA.KPT (Kepeci Tasnifi) 209 s.56 ve 60

50- BA. Ali Emiri Tasnifi, Kanunî Süleyman Nr. 170 Tarih: Evail-i R. âhır 963 Şubat 1556

miş (51), "XVI. asırda Erzurum" adlı makalesinde Mithat Sertoğlu (52) ise, mahallelerin isimleri ile bunlardan beş mahallede 21 şahsın oturduğunu yazmakla yetinmiştir. Defterde meskûn olarak gösterilen, 5 mahalleden Kân-kapısı, Mirza Mehmed mescidi ve Cami-i kebîr mahallelerinde sipahi-zâdeler, Kırk-çeşme mahallesinde ise seyyidlerle beraber bir sipahi-zâde, Tebriz-kapısı mahallesinde ise ziynet-keşler (53) oturuyordu. Bu mahallelerde oturanların isimlerini şöyle tesbit ediyoruz: Kân-kapısı mahallesinde hepsi sipâhi-zâde, Ali veled-i Hasan, Fethullah veled-i Ali, Hasan birader-i Fethullah, Emrullah veled-i Ali, Dede veled-i İskender olarak beş, Mirza Mehmed mescidi mahallesinde yine hepsi sipahi-zâde, İbrahim veled-i Musa, Budak veled-i Hüseyin, Musa veled-i Abdullah, Şeyh Gâyip veled-i İvaz, olarak dört, Kırk-çeşme mahallesinde sipahi-zâdelerden, Minlâ (Molla) Saidî veled-i Minlâ Nimed (?), seyyidlerden, Seyyid- Kulu veled-i Seyyid Musa(?), Seyyid Bünyad veled-i Seyyid Dede, Seyyid Murad veled-i Seyyid Mehmed olmak üzere dört, Tebriz-kapısı mahallesinde hepsi "ziynet-keş" ve Koyun-Abdal'ın oğulları olan Sinan Dervış, Derviş Ahmed, Derviş Mahmud, Derviş Hüseyin ve Derviş Hasan olmak üzere beş, Cami-i kebîr mahallesinde hepsi sipahi-zâde, Musa veled-i Hamza, Saidî (Seydî ?) birader-i Musa, Abdi birader-i Musa olmak üzere üç şahıs kaydedilmiştir (54). Böylece, meskûn olarak görülen 5 mahallede, 13 ü sipahi-zâde, 5 i ziynet-keş, 3 ü seyyid olmak üzere, ceman 21 şahsın vergi verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Erzurum'un bütün mahallelerinin sonuna bunların verdikleri verginin toplamı yazıldıktan sonra, bu verginin, daha yukarıda açıkladığımız, dökümü yapılmıştır. Bu dökümde 16 "çift resmi" verildiği görülmektedir. Bundan, 16 ailenin ziraatle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Her halde Koyun-Abdal'ın bir nevi san'at ile uğraşan beş oğlu "çift vergisi" vermiyorlardı.

1540 tarihli iki defteri iyi incelemedikleri anlaşılan İbrahim Hakkı Konyalı ile Midhat Sertoğlu'nun belirttikleri gibi, bu tarihde Erzurum, 21 aileden ibaret değil idi. Nitekim, Hasan-Basri zaviyesi şeyhi Davud veled-i Hasan, Ebu İshak Kazrûnî zaviyesi şeyhi Seyyid Şeyh Han (Can) veled-i Seyyid Kasım, Kılıç-Dervış zaviyesi şeyhi Bayram Şeyh, Abbas-Şeyh zaviyesi şeyhi Derviş Seydi Ali, Mehdi Şeyh zavıyesi şeyhi Derviş Han (veya Can) Ahmed veled-i Ahi Meh-

---

51- Aynı. Eser. s. 63; Konyalı'nın bu eserinin dış tenkidi Şerafettin Turan tarafından (Erzurum'la ilgili yeni yayınlar, Atatürk Üniversitesi Yıllığı, (1962) Ankara 1963 s. 197-204) yapılmıştır. Bunun gibi, iç tenkidinin yapılması için, sadece bu makalenin konusu ile ilgili kısımlarında yüzlerce hata ve eksikliklerin olması sebebi ile, ayrıca bir makale yazmak gerekir. Bu sebeble, Konyalı'nın adı geçen eseri, ilgili de olsa zaruret olmadıkca kaynak olarak gösterilmemiştir. Esasen yazarın kullanmış olduğu vesikalar tarafımızdan görülerek notlarda gösterilmiştir.

52- bk. Not 41

53- Bu kelimeyi Konyalı (Ayn. Eser. Ayn. yer.) "zenbil-keş" olarak okumuştur.

54- BATD 205 s. 15-18

med (55) olmak üzere 5 şeyh ile, 1540 tarihli Erzurum vakıf defterine göre Erzurum'da faaliyette olan Sultan Melik Saltuk zaviyesinin 6, Seyyid Abdurrahman Cebelî zaviyesinin 1, Haydar-Hâne zaviyesinin 3, bu zaviyenin "Muallim-Hâne"sinin 2 (muallim ve halife), Cami-î kebîr'in 12, Hand-Hatun medresesinin 8, Yakutiye medresesinin 8, Ahmediye medresesinin 3, olmak üzere cem'an isimlerini tesbit edemediğimiz, 42 vazifelisi (Şeyh, imam, hatip, mütevelli v.s.)nin (56) de Erzurum'da oturdukları muhakkak idi. Bu sayıya, aynı defterde, ne kadar vazifelisinin bulunduğu yazılmıyan Ak-Şeyh zaviyesi ile Erzurum'da mevcut yukarıda gösterilen üç medresede okuduğu belirtilen talebeleri de ilâve etmek gerekir.

Diğer taraftan şehir dahilinde "ber vech-i kadimlik ve ber muceb-i hüccet-i şerriye" ile çiftlik ve zeminlere tasarruf edenlerden Veli bin İsmail evlâdından Mevlânâ Pir Ali (57) ve Mevlanâ Hüsam ve Mevlâna Habib adlarındaki şahısların da Erzurum'da oturmaları gerekir. Çünkü bu şahısların Erzurum'da, kal'e dışında, 120 kilelik yerleri, yine kal'e dışında, Ak-Şeyh ve Ethem-Şeyh zaviyeleri yakınında bir değirmen zemini, Dede Tamı adı ile meşhur Kasım bin Müfid Şah zemini (bu zemin Kasım bin Müfit Şah tarafından Veli bin İsmail evlâdına vakfedilmiştir), yine şehirde 4 kilelik yoncalık zemini, üç dükkân zemini ve 5 aded Veli bin İsmail Hanları zeminleri vardır. Bu şahısların ayrıca Nefs-i Erzurum Nahiyesi'ne bağlı Kara-Hanege Köyü-'-nde de bir çiftlikleri bulunuyordu (58). Yine 1540 tarihli Erzurum tevcihat defterinde, yukarıda adı geçen Molla Hüsam'ın oğlu İbrahim'in Karaş-Kulı Nahiyesi'ne bağlı Tuzcu-Kendi diğer adı ile Müşk-Venk Köyü'nün malikâne hissesine sahip olduğu görülmektedir (59). Bu üç şahıstan başka, Erzurum Kal'esi dizdarı Hamza veled-i Hızır ile Mehmed veled-i Tur-Ali, Kasım veled-i Ahmed, Şir-Merd veled-i Abdullah ve Hızır veled-i Hasan (60)'ın da Erzurum da çiftlik ve zeminleri bulunuyordu (61). Bu sonuncuların Erzurum Kal'esi mustahfızlarından veya gönüllülerinden olduğunu ve şehirde oturduklarını sanıyoruz.

Yukarıda ayrı ayrı tesbit edilen şahıslar ile vazifelileri, dizdar ve kal'e kethüdası hariç, toplıyacak olursak, 1540 tarihinde Erzurum'da en aşağı 76 hanenin bulunduğu anlaşılır. Her haneyi, takriben, 5 kişi kabul edecek olursak, şehrin, kal'ede oturan mustahfız, azeb ve gönüllüler haricinde, nüfusunun 380 olduğu meydana çıkar. Bu sayıya Erzurum Kal'esi'ndeki hi-

55- Ayn. deft. s. 22-24 ve 30

56- BATD 199 s. 5 vd.

57- Bu şahsın mezarının Tuzcu-Kendi Köyü'nde olduğunu söyleyen A. Şerif Beygu (Ayn. eser. s. 171) Pir Ali'yi dedesi Molla Veli ile aynı şahıs zannetmiştir.

58- BATD 205 s. 24 ve 30

59- BATD 197 s. 67 ; Krş. Beygu, Ayn. yer.

60- Hızır veled-i Hasan'ın zeminlerinden biri Ak-Şeyh zaviyesi yanında, diğeri ise, Erzurum Kal'esi Kethüdası Mustafa'nın, yerini bilemediğimiz, yoncalığı yanında gösterilmektedir BATD 205s. 109

61- Ayn. dft. Ayn. yer.

sar-eri, azeb ve gönüllüleri de ilâve etmek suretiyle şehrin nüfusunu aşağı-yukarı tesbit edebiliriz. Ne yazık ki, şimdiye kadar tasnif edilen arşiv vesikaları arasında, Erzurum Kal'esinin Kullar Ağası, Gönüllüler Ağası, Dizdarı, kal'e ve kullar kethüdaları haricinde , muhafızlarının miktarını toplu bir halde gösteren bir vesikaya rastlıyamadık (62). Her ne kadar, İbrahim Hakkı Konyalı (63), Başbakanlık Arşivi'ndeki 197 numaralı Tapu Defteri'ne istinaden, 1540 tarihinde, Erzurum Kal'esi'nde bir kethüda idaresinde 364 asker olduğunu söylüyorsa da, onun bahsettiği defterde (s.1), kethüda, Erzurum Defter Kethüdası olup, 364 askerin de 251 'i timarlı sipahi, 113'ü ise cebelüyan-ı ekrad olup, bu timar sahiblerinin şehirde değil köylerde oturdukları bilinmektedir (64). 1548, 1552 ve 1554 yıllarındaki İran harpleri sebebi ile Erzurum Kal'esi'ndeki asker sayısı artırılmış, bu arada, buraya "yeni-çeri"ler de yerleştirilmiştir (65). Fakat, İran ile yapılan 1555 "Amasya Antlaşması"ndan sonra, Erzurum Kal'esi'ndeki bir kısım asker hudud kal'elerine sevkedilmiştir (66). Biz, 1556 tarihli bir vesikadan Erzurum Kal'esi'nde en azından, her biri onar nefer olmak üzere elli bölük kullar yani azeb ve mustahfız olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. (67). Gerçekten, 1563 tarihli diğer bir vesikadan da, her biri üçer oda (her oda ortalama onar azeb)dan teşekkül eden beş "riyaset"te en azından 150 azeb bulunduğu anlaşılmaktadır. (68). Diğer taraftan bu hudut kal'esinin mustahfız sayısının ise, 400'den aşağı olamıyacağı, Kemah, Erzincan, Bayburd ve İspir kal'elerinin mustahfız ve azeb sayılarını(69 dikkate alarak tahmin edebiliriz. Böylece Erzurum Kal'esi'nde 500 'den fazla mustahfız ve azebden müteşekkil kulların bulunduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda hisar-eri ve mustahfızlarla birlikte gönüllülerin de kal'e içinde evler yaptırmakta olduğunu söylemiştik. Bu tarihlerde Erzurum Kal'esindeki gönüllülerin mevcudu hakkında hiçbir vesikaya rastlıyamadık. Ancak sayıları değişmiyen bu teşkilâtın başında "Gönüllüler Ağası" bulunduğunu biliyoruz. Herhalde bunların sayıları da 300'den aşağı değil idi.

62- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki, binlerce vesikadan ibaret olan, "kal'eler tasnifi" taran dıktan sonra Erzurum Kal'esinin ilk devirlerindeki asker sayısı bulunabilir.

63- Ayn. Eser, s. 62

64- Sipahilerin ayrı ayrı hangi köylerde oturduğu hk. bk. Ayn. Dft. s. 6 vdd.; Ekrad Cebelülerinin oturdukları köyler için bk. BATD 205 s. 108 vdd.

65- Tabakat, vr. 351/a

66- Bunlardan 200 ünün Ardahan'a gönderildiği hk. bk. BAKPT 219 s. 183

67- Erzurum'da 49. Bölük'de Hüseyin (BAKPT 215.s. 62); Diğer bir vesikada Erzrum Kulları'nın 800 nefer olduğu (BA MD 4 s. 49, 18 Receb 967/4 Nisan 1960) belirtiliyorsa da, bunların bir kısmının Oltu, Ardahan ve Hasankale'sinde oturdukları görülmektedir.

68- BAKPT. 218 s. 6

69- 926/1520 yılında, Kemah Kal'esi'nde, 416 mustahfız 298 azeb olarak, 714 muhafız (BATD 387 vr. 297/a), Bayburd Kal'esinde, 298 mustahfız 99 azeb olarak, 397 muhafız (Ayn. Dft. v416/a), İsipir Kal'esi'nde ise, sadece-mustahfız olarak 128 muhafız (Ayn dft. vr. 428/b) bulunuyordu. 1568 yılında ise, Kemah'da, 164 muhtahfız (17 bölük) 72 azeb (3 riyaset) olarak, 236 muhafız (BATD 468 s. 472 vdd.), Erzincan'da, 92 mustahfız (7 bölük) 22 azeb olarak, 114 muhafız (Ayn. Dft. s. 394 vdd.) Bayburd'da, 133 muhtahfız 451 azeb olarak, 186 muhafız (Ayn. Dft. s. 230 vdd.)bulunuyordu.

O devirde, mustahfız ve azeblerin evlenememelerine karşılık, gönüllülerin evlenebildiklerini(70) hesaba katarak ve Erzurum gönüllülerinden en az üçte ikisinin evli ve ailelerinin de Erzurum'da oturduklarını düşünerek, şehirde aileleri ile birlikte 1.100 gönüllü, 500' den fazla mustahfız ve azebden ibaret kullar olmak üzere, 1.600 den fazla asker ve asker ailesi oturduğunu tahmin ediyoruz. Bu rakama yukarıda tahmini olarak tesbit ettiğimiz 380 sivil halkı, beğlerbeği ve kullarını, beğlerbeğilik merkez teşkilâtında çalışan personeli, kadı ile kadılık personelini, havass-ı hümayun (padişah hasları) emini ile yardımcılarını, mumhâne ve boyahâne gibi işletmelerde çalışan işçileri ve nihayet medreselerde okuyan talebeleri de ilâve etmek gerekir. Netice olarak diyebiliriz ki 1540-1555 yıllarında, Erzurum şehrinin nüfusu 2.000 ilâ 3.000 arasındadır. Nitekim, yukarıda görüldüğü gibi, bu tarihlerde, Erzurum'da, ova halkının da ihtiyaçlarını karşılayan, en azından 150 dükkânın faal durumda olması bunu doğrulamaktadır.

1540 yılında, bölgede yürürlükte olan Uzun Hasan Kanunu(71) yerine, halkın isteği ile, Rum(Osmanlı) Kanunu'nun tatbikata konulmasından(72) sonra, yeni halk kitlelerinin şehre gelmesi üzerine, Erzurum'un daha da kalabalıklaştığı ve bu müddet içinde, Osmanlı fethinden beri, ancak 1540 tarihinde ova köylerinde meskûn olan fakat şehirde görülmeyen Ermenilerin de tekrar şehre gelip yerleştikleri, XVI. asrın sonlarına doğru yapılan tahrirden anlaşılmaktadır (73).

70- bk. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapu Kulu Ocakları, Ankara 1943 İndeksine bk.

71- Bunun için bk. Barkan, Ö.L., Osmanlı Devrinde Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar, Tarih Vesikaları (1941) 91-105 ve 184-197; bu dergide yayınlanan kanun nâmeler, Ö. L. Barkan tarafından "XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Kanunlar, (İst 1943)" adlı eserinde de neşr olunmuştur.

72- BATD 205 Giriş ve Erzurum Kanun-nâmesi s. 4-13; Nşr. Barkan, Kanunlar, s. 63 vd.

73- Krş. BATD 387 göst. yerl.; BATD 205; Ankara Tapu Kadastro Genel Md. Kuyud-u Kadime Arşivi TD 41 ve Midhat Sertoğlu Ayn. Mkl.

ÇORUH VADİSİNİN İSKÂN ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. M. Tevfik Tarkan

Diğer bölgelerde olduğu gibi memleketimizin Doğu Karadeniz kıyıları ile Doğu Anadolu bölgesi arasında yer alan geniş bölümünün coğrafyasına ait araştırmaların sayısı dikkati çekecek derecede azdır. Bu azlığın nedenlerinin başında, araştırma yapmanın zorluğu yer alır. Memleketimizin coğrafî konumu, hüküm süren iklim şartları ile oldukça zengin bitki örtüsünün varlığı, Anadolu'nun tarih öncesi ve sonrası devrelerde vaki olan iskânı gerektiriyorsa da bu iskânın tetkiki, araştırıcılar için bir hayli karışık ve sayısız meseleleri ortaya çıkarmaktadır. Kaldı ki, Anadolu'nun kuzeydoğu bölümünde yer alan araştırma alanımızda ise bu sayısız meselelerin çözümlenmesi daha da zorlaşmakta ve sayısız problemleri yaratmaktadır.

Bilindiği gibi yer yüzünde iskân olayı çok çeşitli şekillerde görünür. Kır yerleşmelerinde tek evden toplu evli köye kadar giden bu çeşitli iskân şekilleri, genellikle iki esas tipe irca edilebilir.

1- Dağınık İskân

2- Toplu İskân

Dağınık iskânda evler çok zaman eklentileriyle birlikte münferit olarak arazi üzerine serpilmiş olarak bulunur. Bazen bir ailenin yakın fertlerinin meydana getirdiği 2-3 evlik meskenler bir arada bulunabilir. Toplu yerleşmede ise haneler bir cami, bir kahvehane veya bir çeşme etrafında toplanmış bulunur ve köyler arasında oldukça uzun mesafeler vardır.

Dağınık ve toplu iskânın arasında çeşitli adlar altında pek çok intikal şekilleri tesbit edilebilir. Ancak bu geçiş şekilleri çok zaman dağınık veya toplu iskânın birine yaklaştırılabilir ve hakim özelliğine göre bunlardan birine veya diğerine sokulabilir.

Fakat araştırma konumuzu teşkil eden Çoruh vadisinde dikkatimizi çeken bir iskân tipi ne dağınık ve ne de toplu iskânın hiç birine sokulamaz, fakat bir ikisinden de bazı karakterler aldığı tesbit edilebilir. Çoruh vadisinin orta bölümünün doğusunda, yani memleketimizin kuzey doğu kenarında dikkatimizi çeken bu geçiş iskân tipine "Parçalı İskân" adını vermek kabildir. Şimdilik bu tip iskânın tarif ve izahına girmeden iskâna etki gösteren genel faktörlerin ışığında araştırma alanımızı gözden geçirmek faydalı olur.

1- Su

İskân olayında meskenlerin bir araya toplanması ve tek tek dağılması üzerine etki yapan en önemli faktör sudur. Filhakika susuz bir iskân olayı asla düşünülemez. Eğer iskânın vukubulduğu yerde bol su mevcut ise, evlerin bir kaynak etrafında toplanmasına sebep yoktur. Burada meskenler eklentileriyle birlikte birbirinden uzakta ve münferit olarak yer alır. Aslında suyun bol veya kıt oluşu, o bölgenin iklim ve arazinin oluşumu ve tabiatiyle yakından ilgilidir. Bol yağışlı ve düzgün yağış rejimli sahalarda su kıtlığı çekilemez. Burada evler dağılır ve dağınık iskân meydana gelir. Memleketimizin Doğu Karadeniz kıyılarıyla bu kıyılara komşu Çoruh vadisinin aşağı kısmında bu nedenle meskenler dağınıktır.

Gayri muntazam yağış rejimi ve su kaynakları mahdut sahalarda da iskân, toplanmağa müsaittir. Buralarda meskenler su başlarına toplanır. Memleketimizin Orta ve Doğu Anadolu bölgesinde iskân bu özelliği karakterize eder. Ayrıca konumuzu teşkil eden Çoruh vadisinin yukarı kısmında da bu tip bir yerleşme kendini göstererek iskân toplu bir özellik kazanır.

2- Yüzey Şekilleri :

Genellikle bir bölgedeki iskân tipine etki gösteren nedenlerden yukarda izah ettiğimiz su, iklim kadar önemli etkenlerden biri de yüzey şekilleridir. Bu sebepten diyebiliriz ki: Dağlık, arızalı sahalar genellikle daha çok dağınık yerleşme, ova ve yüksek düzlükler ise toplu yerleşmenin ortaya çıkmasına sebep olurlar.

Bilindiği gibi dağlık sahalar geçim kaynakları nisbeten az, ekime yararlı topraklar mahdut ve çok dağınıktır. Bu nedenle dağlık sahalarda meskenler tarlaların bir köşesine veya ortasına yapılır ve böylece evler birbirinden uzak tarlalar gibi dağılmıştır. Memleketimizin Doğu Karadeniz bölümünün kıyı şeridi bu nedenle dağınık iskânın karakterini gösterir.

Ova ve yüksek düzlüklerde ise su ve iklim faktörlerinin elverişsiz göründüğü sahalarda daha ziyade toplu iskâna rastlanır.

3- Tarihi Nedenler :

Bilindiği gibi harp ve işgal, iskânın tipine etki yapacağı gibi meskenin şekline de müessir olur. Bu sebepten tarihten önceki ve sonraki devirlerde tarihi nedenlerle iskân, genellikle toplu yerleşme tipine daha uygun bir tip kazanır. Korunmak için toplanmak şarttır.

Araştırma konumuzu teşkil eden Çoruh vadisi bu bakımdan büyük hareket ve olaylara sahne olmuştur.

Doğu Karadeniz bölümünün iskân tarihi eski bir maziye sahiptir. Bu hususta yazılmış eserler (1), (2), (3), bölgede eski devirlere kadar uzanan bir iskânın mevcut bulunduğunu ortaya koymaktadır.

1- Ar. M. Urartu kılavuzu. Belleten VII Cilt, 1544. S. 20-25.

2- Grousset R: Historie de L'armenie les Origines . Paris 1947. s. 50.

3- Adontz. H: Histoire de L'armenie Les Origines. Paris. 1946. S. 173-178

Bölgenin bilinen en eski sakinleri Schmöckel'e göre (4), ve sonradan Vary (5) nin de belirttiği gibi M.E. XV. asırda Azzi ve Hayassa'lardır. M.E. VIII. asırda ise Urartu'lar bu bölgeye gelerek kendilerine bağlı Khulkki beyliğini kurdular. Bu nedenle Doğu Karadeniz kıyılarıyle iç kısmına bu gün bile yabancı literatürde bu beyliğin ismine izafeten Kolşik adı verilmektedir.

M.E. VII yüzyılda atlı göçebe hayatı süren Sakaların Kimmerleri Kafkasyadan geriye sürerek Çoruh boylarına yerleştirdiklerini görmekteyiz (6). Daha sonraları kral Daryus komutasındaki İranlılar Çoruh vadisinin işgal ettikleri bölgede idari teşkilât kurdukları tesbit edilmektedir (7).

M.E. VI. ve V. asırlarda Grekler Karadeniz kıyılarına sızarak burada Pontus devletini kurdular. Pontus devleti M.E. 50 yıllarında da Roma imparatorluğu tarafından ortadan kaldırıldı.

Pontus devletini ortadan kaldıran Roma imparatorluğuna karşı doğudun gelen kavimlerin hücumu, bu devletin ülke üzerindeki hakimiyetini süratle sarsmaktadır. Nitekim M.S. 400 yıllarında Sasani devleti Çoruh üzerinden Karadenize inerek bölgedeki Roma hakimiyetine son verdi ve 6. asra gelinceye kadar bölgeyi hakimiyeti altına aldı. Nihayet M.S. 530 yıllarında Bizans İmparatoru Justinyanus Sasani devletinin hakimiyetine son verdi. Bölgedeki Bizans hakimiyeti 1075 yılına, yani Selçukluların gelişlerine kadar devam etti. Selçuklu komutanı Alpaslan ve oğlu Sultan Melikşah sadece bu ülkeyi toprakları arasına katmakla kalmadı, aynı zamanda bazı Türk beylerini getirerek buraya yerleştirdi.

Çoruh boylarında kısa süren Selçuklu hakimiyeti bir müddet sonra yerini Bagratlıların tazyiki ile Kıpçak Kuman'lara bırakıyor ve bölgede Ardahan, Artvin'de Bagratlı kırallığı kuruluyordu. (8). 1240 yılında ise Selçuklu suvarileri hristiyan Bagratlı/Gürcü-Kıpçak ordusunu yokederek bölgeye tekrar hakim oldu. (9). Fakat daha sonraları Bizans İmparatorluğu Çoruh boylarına inerek bölgeyi hakimiyeti altına aldı 1461 yılında Osmanlı İmparatorluğu bölgeye gelişi ile eyalet, sancak ve sancağa bağlı kazalar şeklinde idarî teşkilât kurdu.

Görülüyor ki, Çoruh vadisi 15. asra gelinceye kadar çok çeşitli etnik grupların uğrak ve yaşama alanı olmuş ve her gelen topluluk bölgede iz bırakarak tarihin karanlıklarına karışmıştır.

4- Sosyal ve Ekonomik Nedenler:

Sosyal ve Ekonomik faktörlerin de iskân olayında yani toplu ve dağınık iskânda önemli etkisi vardır. Toprak mülkiyeti rejimi bu sahada en önemli fak-

---

4- Schmöckel. H: Keilschrif forschung alte Geschichte Vorder asien leiden. 1957.s. 132-159.
5- Vary. H.: M.E.II. bin yılda Hititlerin zamanında Kuzeydoğu Anadolu da Azzi-Hayassa devleti. Milletin sesi Gazetesi 6 Tefrika.
6- Günaltay Ş.: İran Tarihi. Ankara 1948. s. 108, 112-113
7- Ksenofon: Anabasis. IV. Kitap 5. II. S. 13-14
8- Brosset M:. Historie de la Georgia. I. s. 362
9- Togan Z. V.: :Umumi Türk Tarihine giriş. İst. 1946 I. alt. s. 191-192.

tördür. Filhakika büyük toprak mülkiyeti rejiminin cari olduğu sahalarda yerleşmeler genellikle topludur. Çoruh vadisinde ve bilhassa Aşağı Çoruh vadisi gibi, ekime elverişli arazinin çok kıt ve dağınık olduğu sahada ise iskân dağınıktır.

Bir bölgedeki iskân tipine etki gösteren bu genel faktörlerin ışığı altında araştırma konumuzu teşkil eden Çoruh vadisinin kısa yerel tetkik ve tasvirini yapmak bu bölümü tanıtmak bakımından önemlidir.

Doğu Karadeniz bölümü, memleketimizin kuzey doğusunda yer alan ve Karadeniz kıyı şeridi ile Çoruh vadisinden meydana gelmiş birbirinden farklı kısımlardan teşekkül etmiştir. Kıyı çizgisinden itibaren güneye doğru yükselen kıyı dağları, Rize dağları adını alarak Trabzon-Gümüşane hattından itibaren doğuda tek bir sıradağ halinde uzanır ve böylece hududumuzdan çıkar. Bu dağ sistemi kısa akarsular tarafından enine olarak parçalanmış, yüksek yamaçlar arasında derin vadiler meydana getirmiştir. Kıyıda görülen üst kretase volkanik fasiesin jeolojik unsurlarını teşkil eden granit ve dioritin ortaya getirdiği yüzey şekilleri, aşınması zor yüksek eğimli vadi yamaçları ile bu vadileri birbirinden ayıran sert şekilli sırtlardır. Çoruh vadisi ise kuzeyden aynı dağların granit, granidiorit ve kuarzlı dioritin ortaya çıkardığı daha sert, eğimi keskin ve bunların yanında daha az akarsu şebekesinin yer aldığı dik eğimli vadi şekilleri ile bunların yanında daha az akarsu şebekesinin yeraldığı dik eğimli vadi şekilleri ile yüksek sırtlardan meydana gelmiştir. Vadi tabanında çok dar kuarterner dolma tabakaları tektonik senklinalin üzerine depo edilmiştir. Vadinin her iki yamacında Eosenin volkonik fasiesi yer alır. Bu oluşumun kuzeyde yer alan ve yukarda belirttiğimiz granit, granodiorit gibi volkanik serinin diğer tarafında daha çok lias malûm oluşumu dikkati çeker.

Görülüyor ki kıyı şeridinin dağlık ve bol akarsularla parçalanmış, fakat vadiler arasında genç sırtlarla ve jeolojik yeknasaklık gibi şartların karşısında bölümün iç kıyısında yer alan Çoruh vadisinde yüzey şekilleri ve jeolojik formasyon daha değişik bir oluşum gösterir.

Bölümün kıyı şeridi ile iç kısmında iklim bakımından ayrılık, yüzey şekillerine nazaran daha da dikkati çekecek bir farklılık kazanır. Filhakika kıyı şeridinde hüküm sürmekte olan ve her mevsimi yağışlı, ılık deniz iklimi iç kısımlarda yeriniaz ve muayyen aylar içinde yağış alan ve deniz iklimi ile kara iklimi arasında geçiş karakterindeki iklim tipine terketmiştir.

Bölümün iki kısmında müşahede edilen yüzey şekli ile iklim ayrılıkları, doğal bitki örtüsü bahis konusu olduğu takdirde daha önemli bir anlam kazanır. Gerçekten Rize dağlarının denize bakan yüzey yamaçlarında kıyıdan başlıyarak 2200-2400 m. ye kadar aralıksız olarak devam eden yayvan, karışık yapraklı ve Konifer orman örtüsü, aynı dağların Çoruh vadisine bakan güney yamacında yerini kurakçıl bitkilere terketmektedir.

Doğu Karadeniz bölümünün kıyı şeridi ile iç kısmında kısaca belirtmeğe çalıştığımız fizikî ve coğrafî farklılık, bu sahalarda yaşayan insan toplulukları-

na sosyo-ekonomik bakımdan bariz etkiler gösterir, ki bu etkilerin başında da nüfus dağılışı ve iskân olayı gelir. Filhakika kır nüfusunun Türkiyede ortalama değerinin % 66.1 nin yanında. Doğu Karadeniz bölümünde % 87.1 e ve nihayet Çoruh havzasında ise % 94.8 e yükselmesi büyük bir anlam taşır. Bu anlam ile son yıllardaki şehirleşme hareketine karşı Çoruh vadisinin son derece ilgisizlik gösterdiği sonucuna varılır. Bunun sonucu olarak eskiden beri köy ve küçük kasaba karakteri henüz bir gelişmeye sahne olmamıştır. Bu sebepten vadi nüfusunun çok büyük bır bölümünü içine alan kır iskânı üzerinde durmak, bunun nedenlerini araştırmak, bölge kalkınmasında en önemli bir başlangıç olacaktır.

Türkiyede kır iskânın üst hududu bölgeden bölgeye büyük değişiklik göstermekle beraber bunun ortalama değeri 2200 m. cıvarındadır. Çoruh vadisinde yaptığımız bir araştırmada (10) bu hududun 2500 m. ye kadar yükseldiğini tesbit etmiş bulunuyoruz. Aynı araştırmada tesbit edilen muhtelif yükseklik kademeleri ile nüfus dağılışı aşağıya çıkarılmıştır. (1960),.

Yükseklik Kademeleri	O yükseklikte yaşayan nüfus Miktarı	Oranı
100-500 metre	56170	% 18.6
500-1000 «	64406	% 21.3
1000-1500 «	87852	% 29.1
1500-2000 «	67108	% 22.2
2000-2500 «	26215	% 8.7
2500- + «	537	% 0.1

Bu tabloya göre Çoruh vadisinde kesif yerleşme alanları % 29.1 oranı ile 1000-1500 metrelik yükseklik kademesinde yer alır. Türkiyedekı muayyen yükseklik kademesindeki yaşayan nüfusla bu tablonun karşılaştırılmasında büyük çelişmelerin bulunduğu hemen dikkati çeker. (11).

1- Türkiyede nüfusun % 41.50 si 0-500 m. ler arasında yaşarken, Çoruh havzasında ancak % 18.6 arasında nüfus yaşar.

2- Türkiyede birinci kademeden itibaren yükseldikçe nüfusun azalmasına karşılık, Çoruh havzasında azami nüfus oranı, 1000-1500 m. arasındaki üçüncü kademede bulunur.

3- Türkiyede 0-1500 metreler yani üç kademe içinde bütün nüfusun % 91,10 u yaşarken ve 1500 m. den sonra büyük bir düşüklük görünürken, Çoruh havzasında 1500-2500 ler arasındaki iki kademede havza nüfusunun % 30.9 gibi büyük bir bölümü yaşar.

Bu karşılastırma, Çoruh vadisinde nüfusun ayrı karakterini ortaya koymakta ve nüfusun iskânı olayı da yukarda belirttiğimiz yerleşme faktörlerinin ışığı

10- Tarkan T:. Orta ve Asağı Çoruh Havzası. Basılmamış Doçentlik tezi.
11- Tanoğlu A. Türkıyede nüfusun dağılışı: Cog. Ens. Der Sa. 10.

altında değişik yapısını göstermektedir. Bu yapı kır yerleşmelerini etkilediği gibi iskân tiplerinin hiç birine sokulamayan ayrı bir tipin ortaya çıkmasına da sebep olmaktadır. Ayrıca, mesken şekli ve yapı malzemesine de büyük ölçüde tesir gösterir.

Genellikle Karadeniz bölgesinin kıyı şeridinde kendini gösteren dağınık iskân, etkisini Çoruh vadisinin aşağı bölümünde göstererek burada iskânın dağılmasına sebep olur. Yani iskânın kıyı şeridinde dağınık olmasını hazırlıyan nedenler, Aşağı Çoruh vadisinde de ufak çapta değişikliklerle tesirini devam ettirmektedir. Bu sebeple aşağı vadide kıyıdaki gibi köy, tek aileye ait bir veya iki meskenle, bunun eklentisi ve meskene ait bahçe, tarla, hatta bazen küçük bir koruluktan ibarettir ki buna mahallen köy adı verilir. Bu meskenle eklentisi, Aşağı Çoruhta en küçük iskân üniteleridir.

Aşağı Çoruhtan, Orta Çoruh vadisine geçildikçe, genellikle Artvin enleminden itibaren vadinin ve vadi yamaçlarının yerleşmeye elverişli sahalarında iskân, aşağı vadisindeki özelliğini kaybetmeğe ve buralarda daha ziyade Doğu Anadolu bölgesinde rastlanan toplu iskân tipine yaklaşma temayülü sezilir. Zira, burada iskânı etkileyen faktörler az çok değişikliğe uğramıştır. İklim, su, ulaşım, relief gibi faktörler kuzeye nazaran iskânı daha çok toplulaştırmağa zorladığı gibi,sosyal koşullar da bu değişikliği destekler mahiyettedir. Burada iklim daha sertleşmiş, su azlığı meskenleri birbirine daha yaklaştırmış, yüzey şekilleri de daha elverişli şartlar göstererek bir kaç evin bir araya toplanmasına yardım etmiştir. Ancak yukarda belirtilen dağınık iskândan, Doğu Anadoluda görülen toplu iskâna geçiş ani olmayıp, tedricidir. Bu iki ana tip arasında, mahallen de parçalı adı verilen "Parçalı İskân" en karakteristik bir yerleşme tipini göstermektedir.

Parçalı iskânda, toplu ve dağınık iskânın bazı karakterlerini bulmak mümkündür. Filhakika dağınık iskânda görülen dağınıklık, burada mahalleler arasında, toplu iskânda bulunan topluluk ta bir mahalle içindeki meskenlerde mevcuttur. Şu halde mahalleler arasındaki dağınıklıkla Karadeniz bölgesi kıyı şeridini, bir mahalle içindeki meskenlerin birbirine yakınlığı da Doğu Anadolu bölgesindeki toplu iskânı canlandırır.

Parçalı iskân Orta Çoruh vadisinde adeta kır iskânın alt hududunu meydana getirir. Çünkü burada klâsik anlamda köyün meydana gelmediği, köy tabirinin ise tamamen suni yani idarî olduğu neticesine varılabilir. Bu şartlar altında her hangi bir mahalle içinde kaç tane ev ve eklentisinin mevcut bulunacağı ve bir köyün mahalleleri arasındaki mesafenin ne olabileceği hususunda kesin bir kaide yoktur. Orta Çoruh havzasında mahallelerin hudutları ile mesken miktarı, mahalleyi meydana getiren haneler ile onların içinde yaşayan ailelerin sosyo-ekonomik yapıları bunu tayin eder. Fakat öyle görünüyor ki, parçalı iskânda mahalleler, çok yerde bir ailenin uzun yıllar içinde genişleyerek teşekkül ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Yani bu mahalleler daha ziyade ailelerin üremesi ile meydana gelmiş iskân üniteleridir.

Genellikle parçalı iskânın ve mahallelerin tesekkülünde toprak mülkiyetinin az da olsa bir takım etkileri görünmektedir. Filhakika, bilhassa Orta Çoruh'un doğu kısmında Ardanuç ve Şavşat'ın ormanlık sahalarında ormanın kıyısında tek ev ile başlıyan iskân çekirdeğinin zamanla ormanı imha ederek tarla açılması ve çekirdeğin genişlemesi sonucu olarak mahalleler teşekkül etmiştir.

Muhtelif nedenlerle tesekkül eden bir köyün mahalleleri arasındaki gelişme aynı tempoyu göstermemektedir. Bir mahallenin gelişmesi bazı yerel sebeplerle süratli, diğer mahallenin gelişmesi de daha ağır olabilir. Ancak, idari merkez olan mahallenin gelişmesi daha süratli olur.. Burada çok defa dükkân, okul ve cami gibi sosyal tesislerin inşası da bahis konusudur. Bu tesislerin bulunduğu mahalle de köyün gerçek idari merkezi durumunu kazanmaktadır. Bu merkezden sonra köyün diğer mahallelerinde de büyüklükleri ve içinde yaşayan insanların ekonomik durumlarına bağlı olarak bir takım ilkel dükkânlar yer alabilir ve böylece mahalle yavaş yavaş bir köy olma imkânına kavuşur.

Parçalı iskânda mahallelerdeki insanlar arasında dayanışma ve işbirliği daha fazla inkışaf etmiştir. Bazı işlerde mahalle beraberliği ve birlikte çalışma arzusu doğmuştur. Bilhassa su ve yol gibi müşterek problemler, bütün mahalle halkının elbirliği ile halledilmektedir.

Orta Çoruh vadisinde parçalı iskân daha ziyade Orta Çoruh'un doğusunda Ardanuç, Şavşat ve Olur'da kendini göstermektedir, ve bu iskânın en belirli örneğini Şavşat'a bağlı Veli köy'de bulmak mümkündür.

Veliköy, Şavşat'tan 17 Km. kuzey doğuda ve Mirya suyu üzerinde kurulmuş bir bucak merkezidir. Sovyet Rusya hududuna 48 km. mesafede ve denizden 1100 m. yüksekliktedir. 1965 sayımına göre 1234 nüfusludur ve bu nüfus 170 hane ve 5 mahalle halinde yaşar. Mirya suyunun açtığı geniş vadi, ekime ve dikime müsait olmakla beraber, topraktan elde edilen ürün ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. Hayvancılık, bucakta ana geçim kaynağı halinde görünmekle beraber çok ilkel bir şekilde yapılır. Ortalama olarak hane başına 15 sığır ve 25 koyun isabet eder. Hayvan ürünleri Şavşat'a getirilerek satılır. Dağların ormanlarla kaplı bulunuşu Veliköy'de ormandan geçimini sağlıyan nüfusun miktarını arttırmıştır. Bu sebeple bucakta bir orman işletme şefliği teşkilâtı kurulmuş bulunmaktadır.

Yukarda da belirttiğimiz gibi Veliköy'ü teşkil eden beş mahalleden en büyüğü Ortaköy, bucak merkezinin bulunduğu idari merkezdir. Burada 5 sınıflı bir ilkokul, bir orman işletme şefliği, bir minareli cami, iki adet kahvehane, ve onların dışında, ilkel giyecek malzemeleri satan tahtadan yapılmış 4 dükkân mevcuttur. Bucak idare binası etrafına nazaran yüksek bir tepe üzerinde iki katlı olarak kurulmuş olup, tepenin etrafında ilkokul, orman idaresi, kahvehane ve dükkânlar bulunmaktadır. Ortaköy'de mesken düzeninde dikkati çeken en önemli husus, evlerin, yukarda belirtilen iş yerleri

bitiminden itibaren başlamasıdır. Yani mesken olarak kullanılan binalar Ortaköy'de işyerleri, okul ve bucak idare binasının meydana getirdiği bir meydanlıktan sonra başlıyarak Ortaköy-Şavşat yolu üzerinde ve yol boyu inşa edilmiş bulunmaktadır. Ortaköy 43 hane ve 307 nüfustan ibarettir. Veliköy'ün diğer mahalleleri, bucak merkezi Ortaköy'den 1.5-2 km. uzakta ve adeta bir tesbihin daneleri gibi Mirya deresine sıralanmış bulunmaktadır. Bu mahallelerde evler, Doğu Anadolu bölgesinde görülen toplu iskânın özelliğini taşıyan köylerde olduğu gibi, birbirine bitişik olmayıp, hanelerin yanında eklentisi ve peğ adı verilen gübre deposu ile bir birinden ayrılmış bulunmaktadır. Bu evlerden ahır ve samanlık dikkati çekecek derecede büyük tutulmuştur. Bu mahallelerde iş yerleri mevcut değildir.

Ardanuç, Şavşat ve Olur'un kuzey kısmında görülen iskân, doğu ve güneye doğru gidildikçe artık yok olmaktadır. Doğuda Ardahan'a doğru, örneğin Çamlıca, Hanlıköy, Kara ağaç, köylerinde olduğu gibi mahalleler arasındaki mesafe azalıyor, hatta mahalleler gittikçe daha da sıklaşarak tek mahalle veya köyden ibaret toplu iskân haline geliyor.

Toplanma Ardanuç'un güneyinde daha da belirlidir. Horasan dağına doğru köylerin mahalleleri arasındaki mesafe azalıyor. Örneğin Tosunlu köyü 501 nüfus ve 87 haneden (1965) teşekkül eden bir köy olmasına rağmen aralarında 100-500 metrelik mesafe olmak suretiyle beş mahalleden teşekkül etmektedir.

Parçalı iskânda, mahalleyi teşkil eden evler çok yerde aralarında peglerin yer almasına rağmen buralardan bahçe olarak faydalanılmamaktadır. Daha ziyade bahçe ve tarlalar, meskenlerin dışında bulunmaktadır.

Tunçdilek'e göre (12) bu türlü iskânın memleketimizde sadece Doğu Karadeniz bölümündeki iskâna elverişli vadilerin içinde toplanmış olduğu zannedilmemelididir. Bu bölüm dışında Doğu Anadoluda (Güngüç bucağı), Akdeniz bölgesinde Dimril-Bodrum ve nihayet Marmara bölgesinin kuzey doğu bölümünde yer aldıkları bir gerçektir.

Orta Çoruh vadisinin bihassa iskâna elverişli doğu kesiminde görülen ve yukarda bütün ayrıntılarıyla izahına çalışılan parçalı iskân, Ardahan'a ve güneyde Oltu ilçesine batıda da Yusufeli'ne yaklaşıldıkça yavaş yavaş ortadan kalkarak, Doğu Anadolu bölgesinde görülen gerçek toplu iskâna geçilir.

Bu bölge iskânında görülen toplu yerleşme daha çok küme köy karakterindedir. Burada bir köy merkezinin etrafında, daire veya daireye yakın bir şekilde haneler bir araya toplanmış, adeta evler bir biri üzerine yığılarak köyü meydana getirmiştir. Evler birbirlerine son derece girift olduğundan, köyün iç kısmına girmek dahi güçtür.

Bu yöredeki toplu yerleşme hadisesini ve bunun tabiî bir sonucu olan küme ve yol tipi köyü, coğrafî ortamın yarattığı bir netice olarak kabul etmek gerekir (13).

12- Tunçdilek N.: Türkiye iskân coğrafyası. İst. 1967. s. 115.

13- İnandık, H. : Adapazarı ovası ve civarında nüfus ve yerleşme. Coğ. Der. s. 7 İst. 1956 s.

Yukarı çoruh vadisinden itibaren başlıyan bu yörede görülen toplu iskân daha çok Erzurum-Tortum-Yusufeli yolunun güzergâhındaki köylerde olduğu gibi yol tipi ve derelerin meydana getirdiği birikinti konileri üzerinde teşekkül etmiş dere ağzı küme köyleri tipindedir.

Türkiyenin Kuzeydoğu bölümünde yer alan ve araştırma konumuzu teşkil eden Çoruh havzasında kuzeyde görülen dağınık iskân, güney kısmındaki küme köyler halindeki toplu iskân arasında Orta vadide parçalı iskân, iklim ve diğer coğrafî faktörlerde görülen intikal tipleri gibi bir geçiş özelliğini taşımaktadır. Bu geçiş özelliği aynı vadi içindeki meskenlerde de dikkati çekecek derecede barizdir. Aşağı Çoruh vadisinde görülen ve Karadeniz kıyılarının tesirinde bulunan ahşap evler, Orta Çoruh vadisinde yerini karışık malzemeden yapılmış evlere terkettiği halde, Yukarı Çoruh vadisinde meskenler tamamen Doğu Anadolu yaylalarında görüldüğü gibi çamurdan düz damlı köy evleri haline gelmektedir.

Şu halde Orta Çoruh havzası gerçekten kuzeyde Karadeniz bölgesinin kıyı şeridi ile güneyde Doğu Anadolu bölgesinin her bakımdan geçiş özelliğini gösteren bir yöredir. Bu durumu köyler istatistiği anket sonuçların (1969) da da görmek mümkündür.

	Toplu		Dağınık		Azdağınık		Meçhul		Toplam	
İller	Köy Sayısı	Nüfus	Köy sayısı	Nüfus	Köy sayısı	Nüfus	Köy sayısı	müfus	Köy Sayısı	Nüfus
Rize	13	3583	242	168144	30	22912	1	827	286	195446
Artvin	86	45233	115	77965	80	44384	4	3109	285	170691
Erzurum	925	377829	37	28377	59	26596	6	3082	1027	435884

Yukardaki tablo, Karadeniz bölgesi kıyı şeridinde Rize ili ile Doğu Anadoluda bulunan Erzurum ili arasında yer alan Artvin ilinde iskânın geçiş özelliğini göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir. Burada az dağınık adı verilen bölümle muhtemelen parçalı yerleşmeyi kasdetmektedir. Bu özelliği daha iyi belirtmek için, üç ildeki iskânın oranını bulalım:

	Toplu	Dağınık	Azdağınık	Meçhul	Toplam
Rize	% 4.5	% 84.7	% 10.5	% 0.3	% 100
Artvin	% 30.7	% 40.8	% 26.8	% 1.7	% 100
Erzurum	% 90	% 3.7	% 5.7	% 0.6	% 100

Bu tablo toplu iskân'ın Rize'den itibaren Erzurum'a doğru arttığını, buna karşılık dağınık meskenin aynı yönde son derece azaldığını, az dağınık yani parçalı yerleşmenin de Rize'den Artvin'e doğru arttığını ve Artvin'den sonra tekrar çok azaldığını göstermektedir.

Netice itibarile denilebilir ki Orta Çoruh vadisi iskân coğrafyası bakımından dikkati çekecek derecede özellikler gösteren bir yöredir ve gerçekten kıyı şeridi ile Doğu Anadolu bölgesi arasında diğer sahalarda olduğu gibi iskânda da tam bir geçiş karakteri taşımaktadır.

"SİSYPHE" MİTİNDEN "ABSURDİTE" FELSEFESİNE (1)

Dr. Atılay BERK

Birinci Dünya Savaşı gibi İkinci Dünya Savaşı da Avrupa'yı "batı toplumunu", allak bullak etti. Savaşın etkisi sosyal ve ekonomik hayatta olduğu kadar düşünce hayatında da büyük oldu. Birinci Dünya Savaşından tamamen bitkin çıkan uluslar, daha yaralarını saramadan, ikinci bir savaşın ufukta belirmeye başladığını dehşet içinde gördüler.

Avrupa'da "Faşizm" in birkaç ülkede birden iş başına gelmesi, İspanya'da halk ayaklanmasının kanlı bir şekilde bastırılması, ve tüm bunların yanında yıllarca süren ekonomik krizler, kısa bir süre içinde hepsi gönüllü olmayan milyonlarca insanı silâhlı çatışmaya götürdü.

Savaş patlayınca, en iyimser kişiler bile birden bu kez savaşın kendi sınırlarını aştığını gördüler. Birinci Dünya Savaşından galip çıkan Fransızlar, on beş gün içinde Alman Askerlerini Paris'te gördüler. Binlerce Fransız süngüler arasında Almanya'ya doğru sonu olmayan bir yolculuğa gönderiliyorlardı. Birçokları daha kışlalarına gidemeden savaş bitmişti. Altı ay öncesine kadar harbe inanmayanlar, karşılarında galip ülkenin askerlerini gördüler. Toplama kampları ve S.S. cehennemi başlamıştı bile. Ne olmuştu? Bu soruya zihinler daha çok uzun zaman cevap arayacaktı.

Savaş getirdiği maddi yıkıntılar yanı sıra manevi yıkıntılar getirmekte gecikmedi. O güne kadar toplumların manevi değerleri şüphe ile karşılandı ve sonrada bu değerler anlamlarını kaybettiler. Milyonlarca insanın belki de bir hiç uğruna ölmesi, esir kamplarında can vermesi, açlık, işkence, toplumların zalimce katledilmesi zihinlerde beliren şüpheleri de silerek umutsuzluğa doğru karanlık bir kapı açıyordu. Özellikle edebiyat alanında, Fransa'da, tüm bunlar harp öncesi yıllarda ön görülmüş çeşitli eserler içinde anlatılmış, toplumların dikkatine sunulmuştu.

Daha 1930 yıllarına doğru Fransız yazarlar - özellikle hümanist yazarlar- endişeli, aceleci 'message" taşıyıcıları, içinde yaşadıkları toplumdan kopmuş-

(1)- Kelime olarak akıl almazlık, saçmalık akla aykırı olan, olmazlık anlamına gelir. Mantıkta olmazlık felsefesi

lardı. Bu yazarları düşündüren; roman veya diğer türlerde verecekleri eserler değil, topluma getirecekleri yeni görüş ve düşüncelerdi. Fransız toplumu Birinci Dünya Savaşından kalan endişe ve karamsarlığı yenememişti. Gide, Valéry, Duhamel ve Mauriac gibi yazarlara göre, Birinci Dünya Harbi bir kaza olmaktan ileri gidememişti; ve harp Fransız toplumunun temellerini sarsmamıştı. Halbuki genç yazarlar: Giono, Malraux, L.F. Céline, Saint-Exupéry eserleriyle bu görüşün doğruluğuna inanmadıklarını bildiriyorlardı. Fransa'da yüz yıllarca devam eden tablo birden değişmeye başladı; "insan tabiatına" ve zihnin şaşmaz kanunlarına körü körüne inanmak doğru mudur? Bu kısaca genç yazarların ve yeni kuşağın başkaldırmasıydı. Özellikle romanlarda burjuva sınıfı geleneksel yerni kaybederken, roman kahramanları toplumu ve toplumun değer kavramlarını yargılamaya başlamışlardı bile.

1938 yılında genç bir felsefe öğretmeni Fransız edebiyatına "La Nausée" isimli eseriyle parlak bir şekilde giriyordu. "La Nausée" bir romandan çok felsefî bir hikâye olarak kabul edilir. Uzun bir süre bu eserin amacının karanlık kalmasına rağmen, yarattığı dünya ilgi çekicidir. Filosofun kapalı dünyasında, her türden kendilerini karanlıkta bulan kişiler vardır hikâyede. Sanki yapışkan bir madde içine düşmüşler gibi ağır vea maçsız hareket etmeye çalışır kahramanlar. "La Nausée" küçük bir taşra kasabasında geçer, daha doğrusu bu küçük taşra kasabasında hiç bir şey geçmez. Roman kahramanları hareketsizlikten, sessizlikten ve karamsarlıktan bunalmaktadır. Fakat asıl bu garip havanın kurbanı Roquentin dir. Bu çekingen, başkalarının ve kendi hayatının ağırlığı altında ezilen kahraman bu monoton gidişe ayak uyduramaz. Yapacak hiç bir şeyi yoktur bu küçük kasabada. Bir an intihar etmeyi bile düşünür; ama intihar etmek yaşamak kadar saçma ve amaçtan yoksun olacaktır. Roquentin'in bir şeyler yapması gerekmektedir. Promblem yaşamak veya ölmek olmadığına göre, büyük İngiliz tiyatro yazarının düşünceleri artık eskimiştir yazar için.

Roquentin bu garip yaşantısından ve toplumdan kendi öcünü almak isteyecektir. Kendi durumunu, diğer kişilerin durumunu anlatmaya başlar. En ince ve küçük ayrıntılarla dolu bir günlük tutmaya başlar, günlük büyüdükçe, yaşadığı toplumu yargılıyan bir çeşit felsefi muhakeme ortaya çıkar.

Roquentin'in günlüğünde kahramanın tanıdığı tüm kişiler peşpeşe sanki bin muhakeme salonunda yargılanırlar. Herkes kendi rolünü oynar; burjuvalar, fakirler, sömürenler, sömürülenler. Tüm bu kişiler geniş bir tiyatro sahnesinde isteksiz ve umutsuz rollerini oynamaya çalışan aktörlere benzerler adetâ. Fakat tiyatrodaki o canlılık ve akıcılık yoktur. Eylemsiz kişiler eylem peşinde koşarlar. Fakat git gide eylemsizliğin içine gömülürler, bataklığa saplanan bir mutsuz kişi gibi.

(La Nausée- Bulantı)

"La Nausee" ikinci planda -belki daha önemlisi- yeni bir felsefe getirir. Dünyanın "kolaylığını", yaşantılarının gerçek olmadığını farkeden kişiler kapatıldıkları bu dünyadan kaçmak isterler. Hürriyet, bu adi ve bayağılık yaşantıdan, olumsuz dünyadan kurtuluş, gökyüzüne doğru, Tanrıya doğru olacaktır. Gökyüzü ta en eski çağlardan beri insan oğluna hürriyet sembolu olmuştur. Fransız şairi Baudelaire gökyüzünü, yani hürriyeti tüm insanlığa bir ideal olarak göstermişti. Fakat Tanrı yer yüzündeki bu mutsuz kişilerin haykırışlarına kulak tıkar. Roquentin gibilerin gökyüzüne haykırışları boş gökyüzünden yankı olarak geri gelir, o halde "Kişinin yardımına gelecek kimse yoktur". Kişi bu karanlıklar dünyasında kendisine, kendi vicdanına terkedilmiş, kendi hürriyetini kendisi yaratmaya, "Durumunu" kabullenmeye mahkûm edilmiştir.

İnsanın bu yeni "durumu (1)", tüm "nimetleri ile insana açık olan dünya"nın yeni görünümü Fransız Edebiyatına "Existentialisme (2)" felsefesini getirirken, yine bu yıllarda genç bir yazar, bu kez Afrika'dan sesini duyurur.

Albert Camus 1913 de Cezayirin Mondovi şehrinde dünyaya gelmiş, fakir bir ailenin çocuğudur. Babası Birinci Dünya Harbinin en kanlı muharebesinde (La Marne) can verirken, İspanyol asıllı annesi ile hayatta yalnız kalan Camus, uğraşılarla dolu bir hayatın eşiğindedir. Küçük yaştan itibaren çeşitli işlerde çalışmaya başlaması ilerde eserlerinde etraflıca anlatacağı "yeni Dünya"yı tanımasına yarayacak, çeşitli guruplardan insanlarla ilişkilerini artıracaktır. Delikanlılık çağında gazeteciliğe merak salan Camus, "Alger Republicain" adlı gazetede çalıştığı yıllarda yüksek öğrenimine devam eder. Fakat yakalandığı tüberkülozdan dolayı hazırladığı, tezini, "Agregation de philosophie", veremiyecektir. Camus bundan sonra gazeteciliğe Fransa'da devam etmek için Parise gidecektir. 1940 yılında "Combat" gazetesindeki işinin yanında yeraltı teşkilatında çalışmaya başlar. İşgal altındaki Fransa'nın bağımsızlık savaşı başlamıştır. Her yanda "resistance-Direnme" gurupları kurulmuş, vatansever fransızlar faşistlere karşı düzensiz de olsa bir yeni savaş açmışlardır. Albert Camus Paris deki "resistance" gurubunda "Combat" gazetesi yazı işleri müdürü René Leynaud ile birlikte bu bağımsızlık savaşında aktif olarak yer alır. Bir süre sonra René Laynaud Almanlar tarafından yakalanıp, kurşuna dizilince, Camus adı geçen gazetenin yazı işleri müdürlüğünü üzerine alacaktır. Bu gazetede yayınlanan anonim yazıları ile bağımsızlık savaşında Fransızlara umut vermeye çalışırken, Albert Camus geniş bir felsefî devrim içindedir. Almanlara karşı yazdığı yazıların ana konusu "La Revolte- Başkaldırma" harpten sonra da devam edecek, ve bu kez başkaldırma kişiden gelecek ve yaşadığı dünyaya karşı olacaktır.

1- "Condition"

2- "Existantialisme- Varoluşçuluk'

1942 yılında yayınlanan "L'Etranger" isimli eseri ile Camus, ilk bakışta Sartre'ın düşüncesinden farksız gibi görünen felsefi görünüşü ortaya koyar. Yayınlanan bu eseri ile yazar, harbin korkunç, Fransa'nın umutsuz olduğu yıllarda toplumun yeni görünümünü ve insanın yeni durumunu ortaya koyacaktır. "L'Etranger" Camus'nün "l'experience absurde (1)" diye adlandırdığı bir görüşü ortaya koyarken, durumundan utanç duyan bir insanın hikâyesini; "Yabancı"nın hikâyesini anlatır.

"Bu gün, annem öldü. Belki de dün, bilmiyorum. Düşkünler yurdundan bir telgraf aldım. "İşte eserin ilk satırları ve işte Meursault'un hayatı; hiç bir şeyin olmadığı bir hareket dizisi. Annesi ölen Meursault, annesinin kaldığı düşkünler yurduna cenaze töreni için gider. Yurt müdürüne maddi zorunluklar sonucu annesinden ayrıldığını ve onu buraya yolladığını anlatır. Cenaze töreninde olup bitenler sonunda, Meursault yanlış olarak "duygusuz" diye sıfatlandırılacaktır. Halbuki Meaursault diğer insanlar gibi iki yüzlülük maskesine bürünmemekte, onlar gibi "rol"yapamamaktadır. Daha çok iç güdüleri ile yaşar denilebilir.

Cenaze töreninden sonra hayat tekrar eski akışına devam eder. Günler aynı durgunluk ve sessizlik içinde akıp gitmektedir. Çalıştığı kurumun patronu onu Paris'e yollamak istediğini söyler; metresi kendisi ile evlenmek istediğini bildirir. Fakat Meursault için bunların önemi yoktur, ve onlara kayıtsız kalır. Paris ve Alger, evlilik veya ilişki. Meursault bunlarla hayatının değişmeyeceğini bilir.

Fakat birden bire Meursault'un üzerinde yıldırım hızıyla mutsuzluk çökmekte geçikmiyecektir. Bir pazar günü dostlarıyla plajda gezerken, kendilerini takip eden iki arapla kavga çıkar aralarında. Bu kavga kendisi ile ilgili değildir. Buna rağmen, bir süre sonra kavga ettikleri araplardan biri ile karşılaşır. Plajdaki kumlar üzerine vuran yakıcı güneş ışınları, alnındaki ter damlaları, gözlerindeki yanma, ve arabın bıçağını çekip ölümle sonuçlanacak kavgaya hazırlanması. Meursault birden bıçağın parıltısı ile kör olmuştur adetâ. Tabancasını çıkarıp,, ileride kımıldayan cisme iki el ateş eder, "Mutsuzluğun kapısını iki defa tıklatır" gibi.

Hukukî yönden hiç şüphe yoktur: Meursault bir cinayet işlemiştir. Muhakeme boyunca iddia makamı Meursault'un hayatının en ince ayrıntılarını yorumlayacak ve bir sonuca varacaktır: Meursault katil olarak doğmuştur. İşte bu noktada Camus'nün eseri diğerlerinden ayrılır. Kafka'nın eserlerinde ne gerçek anlamda hakimler, ne de bir iddia makamı vardır. Muhakeme her şeyi ile karanlık kalır. Halbuki "L'Etranger" de en ince ayrıntı sonuç için gereklidir. Meursault muhakemesine bir dinleyici olarak katılır. Kendini tanımavan Meursault, muhakeme boyunca kendini tanımaya çalışır. Kendisinin dikkat bile etmediği en küçük hareketlerine toplum bambaşka bir an-

(1)- "Saçma Tecrübe"

lam verecek ve bunun sonucu olarak, Meursault idama mahkûm olacaktır. Bu garip kişi muhakemenin kararını dinlerken bile kendi hayatına, caddeden geçen "dondurmacının çıngıraklarını", gazete satıcılarının bağrışmalarını duyacak kadar kayıtsız kalacaktır. Halkın kendisi nefret çığlıkları ile karşılayacağı idam gününü beklerken, artık "yabancı" toplumun bir kurbanı değildir. Meursault yaşamak ve gürültüsüzce ölmek istemiştir.

"L'Etranger" deki bu atmosfer devamlı olarak Camus'nün eserlerinde görünecektir. Bir yandan insanlığın felaketlerle dolu tecrübesi, öte yandan kişinin kendi büyüklüğünde bir dünya isteği. Bir yanda idam mahkûmu, öte yanda yaşamak özleminin zaferi. Fakat tüm bunların ötesinde akılları kurcalayan bir soru vardır. Meursault'un yani kişinin yer yüzünde ne kadar mutsuz ve sefil olduğunu anlaması için idama mı mahkûm olması gerekir ?

Albert Camus bir yıl sonra yayınladığı ikinci kitabı ile, "Le Mythe de Sisyphye (1)", bu soruya cevap verecek, ve hayatın düzensizliğini, boşluğunu ortaya koyacaktır. "Le Mythe de Sisyphe" Albert Camus'nün düşünce dizisinde en önemli yeri tutar. Getirdiği soru ise yazarın tüm eserinde cevap vermeye çalıştığı sorudur; "Hayat yaşamak zahmetine değer mi, değmez mi?" Albert Camus hiç bir zaman filozofluk iddiasında olmamıştır. Bununla beraber "Le Mythe de Sisyphe"den çıkarılacak sonuç, insanlığın umutsuzluğu felsefesidir :

"Tanrılar Sisyphe'i kendi ağırlığı ile zirveden geri yuvarlanan bir taşı, dağın zirvesine yuvarlamaya mahkûm etmişlerdi. Bazı sebeplerden boşuna ve umutsuz çalışmadan daha korkunç bir cezanın olmadığını düşünmüşlerdi. (2)"

Albert Camus Sisyphe'in kişiliğinde en anlamlı kahramanını görür.

"Tanrıları hor görüşü, ölüme karşı kini ve hayata bağlılığı kendisine insanın hiç bir şeyi bitirmemeye uğraştığı bu anlatılmaz işkenceye maloldu. Bu dünyanın tutkuları için ödenmesi gereken bir pahadır. Eğer Mit trajedisi bir anlam taşıyorsa, bu kişilerin durumlarının bilincine varmış olduklarındandır. Gerçekten de eğer her adımda başarmak umudu kahramanı destekleseydi, ceza ne yarardı? Bu günün işçisi hayatının her günü aynı şeyleri yapmaya çalışıyor ve böylece yaşıyorsa, kaderi Sisyphe'inkinden farklı değildir. Fakat bu kader işçinin durumundan bilinçli olduğu bazı anlarda trajiktir. Sisyphe, tanrıların kölesi, güçsüz ve baş kaldırmış olarak durumunun mutsuzluğunu, acılığını tüm çıplaklığı ile bilmektedir. (2)"

Eski çağların bu öyküsünden Camus geniş bir felsefe temi çıkarır. "Le Mythe de Sisyphe" bir konut(3) üzerine kurulmuştur; ölümsüz bir hayat anlamsızdır, o halde yaşamak boş ve anlamsız bir uğraşıdan başka bir

(1)- "Sisyphe Miti"
(2)- "L'epigraphe de Pindare"
(3)- Postulat

şey değildir. Bundan dolayı ortaya çıkan sorun ise kişinin nasıl ölmesi gerektiğidir. Bu konu üzerine Albert Camus :

"Gerçekten önemli bir sorun vardır, bu da intihardır. (1)" der. Eserin birinci bölümünde intiharın "ontologique" (2) bir tarifini yapar yazar. "Koşullar ancak intiharı açıklamaya yarar, fakat asla intiharı doğrulamazlar. Dram kişi kendi hayatı üzerine soru sormaya başlayınca başlar. Kişi şimdiye kadar iyi veya kötü bu dünya üzerinde başka bir şekilde yaşayabileceğini düşünmeden yaşamıştır. Bitkilerin karanlık hayatını paylaşmış, eşyaların iş birliğinden yararlanmış ve kendisinde örümcek ağlarına benzeyen ilişkiler -aile, iş, meslek, aşk...- bulmuştur. Fakat bir gün bu düzen rengini kaybeder, şeklini değiştirir, özünü kaybetmeye başlarsa, kişi kendi hayatını yabancı bulmaya başlar. İşte o zaman, ölüm bu garip tabloya girer. "Eğer ölüm bir kurt gibi insanı kemirmiyorsa, insana sonsuz bir umutsuzluk ve acı vermiyorsa; bu insanın; ne başkalarının ne de kendinin ölüm anını yaşayamadığındandır." Fakat birde ölüme karşı duyulan mutluluk vardır. Bu duygu ve getirdiği sorun yazarın eserlerinde konu dışı kalmış gibi görünüyorsa, nedeni mutluluğun da kader gibi kişiler arasında çözümlenecek bir sorun olduğudur.

"Sisyphe'in tüm sevinci buradadır; kaderi kendisine aittir. Yuvarladığı kayası kendi eşyasıdır. Bunun gibi "absurde" kişi ızdırabını seyrederken, yeni idealler yaratır." (3) Bu görüşe göre, insanın pek az kendini öldürmek fırsatı vardır, veya insan kendini boş yere öldürmez. Bu güne kadar "kişi" bir şeyi isbat etmek için intihar etmiştir. "Noces" isimli eserinde Camus bu konuda; "Bilinçli ölümler yaratmak, bizi dünyadan ayıran mesafeyi kısıltmaktır" der. Aslında yazar ta ilk eserlerinden başlayarak;" insanlara ödev olarak kendi ölümlerini yaşamayı öğretmek" gerektiğini anlatır. Çünki bir gün içinde yaşanılan vücut eskisi gibi çalışma dığını belli eder. İçinde yaşanılan dünya renklerini ve güzelliğini kaybeder.İşte o zaman da yaşanılan dünyaya bir başka gözle, "yabancı" gözüyle bakmaya başlar insan. Bu görüş aslında Camus'den çok önce, ta Yunanlılar zamanında ortaya atılmıştır. "Savaş alanlarında ihtiyarların cesetlerini görmek ne kötüdür. Gençler, ve genç cesetler donatmalı savaş alanlarını." der Homeros. Anlaşılan manzaraların kişiye yabancılaştığı an, bir zaman sevilen şeylerin görünümünde ölümün şekli belirmeye başlar. İnsan kendisini çeviren eşyaların, yaşadığı dünyanın sahibi değilde kiracısı olduğunu fark eder. Bu, yazara göre "absurde" ün ta kendisidir.

Gerçek olmayan bir dünya ile ışık ve aşk tutkusu arasındaki çatışma Camus'ye göre absurde düşüncesinin içindedir. İnsan bu çatışmalara çoğu zaman ilgisiz kalamaz. Meursault belki de sıcak yaz güneşinden bunalarak

---

(1)- Sisyphe Miti
(2)- Ontologie- Varlıkbilim
(3)- Sisyhphe Miti

cinayet işlemiştir. Demek ki bir dereceye kadar da olsa çatışma insanın dışındadır. Gerçek olmayan dünyaya karşı olan savaş uzun sürse bile insan umutsuz değlidir.

"Gurur tüm zavallılıklarımızı saklar veya dağıtır. Onları keşfetmek bile bir zafer duygusu getirir. "Pascal'ın düşüncesi Camus'nünkinden pek farklı değildir. Gurur kişiyi ayakta tutar ve ona dünyaya başkaldırma cesaratini verir.

Sisyphe; "Hiç bir şeye inanmadığımı, ve herşeyin boş olduğunu haykırıyorum, bu haykırışımdan şüphe edemem (...). Baş kaldırıyorum, o halde varız," diyecektir. Bununla beraber, geleceğinden ve doğanın sonsuzluğundan umutsuz olan kişi, hayatını bir "an"da yaşayacak ve bunun için uğraşacaktır. Sonsuz bir macerada kendini tehlikeye atmak, en yüce bir şekilde yaşamak, bu düzene baş kaldırmanın en güzel yoludur. Dağların doruklarına savaş açmak bir insanın kalbini sevinçle doldurmaya yeter. "Bundan dolayı Sisyphe'i mutlu düşünmek gerekir. "Çünki artık, " Zafer el değiştirdi. Artık zafer başkaldırmada ve geleceklerden bir çıkar beklemeyen eylemlerde, kendini bu uğurda adamaktadır." (1)

Sisyphe mutlu, Sisyphe savaşının galibidir artık. Bu sonuç bizi yeni bir düşünce ortamına götürür. Sonsuz işkencelerden insan üstü ganimetlerle dönen bu antik kahraman, aynı zamanda insanın artık kendi sonunda da hükmettiğini ve herşeyin sonunun insan olduğunu isbat eder.

"Hayatta sadece bir lüks vardır, ve bu da insancıl ilişkilerdir. Kolayca yıkılabilen doğada, insan olan, insandan olan herşeyin güçlü bir anlam taşıdığı nasıl anlaşılmaz? Yüzleri acı ile gergin, kardeşlikleri tehdit edilmiş insanların gerçek zenginliği aralarındaki dostluklarıdır; çünki bu zenginlik de kendileri gibi, ölümsüz değildir." diye yazar A. de Saint-Exupery. Böylece "absurde" maceradan bir ders çıkarmak gerekirse, bu ders insanın ölümlü olduğu, hayatın değeri olmadığı, ve insanın devamlı tehdit altında olduğudur. Ölüme ve her şeyin boş olmasına karşı acılacak savaşda insanı yücelten bir unsur vardır. İnsanın yüceliği umutsuz bir savaşa girebilmesinden gelir.

. . . . .

Sisyphe Mitinden başlayarak. Albert Camus eserlerinde "absurde" insanı yaşatmaya ve anlatmaya çalışır. Öte yandan eserlerinde ikinci plana atılmış gibi görünen "hümanisma", yazarın düşünce dizisinde absurde ile devamlı çatışma içinde eserden esere genişleyip, güçlenecektir. Rölatif ve devamlı olan "boşluğun" acı görünümü ile, dünyayı değiştirmek isteği arasında hırpalanan Camus'nün hümanismasi insandan insana bir ilişkidir. L'Etranger, bize absurde kahramanı, Le Mythe de Sisyphe absurde düşünceyi

(1)- "Le Mythe de Sisyphe"

açıklar ve bu düşüncenin sınırlarını çizer. Fakat bu iki eserde de absurde felsefe sadece problemleri ortaya koyar, çözüm yolları ise daha belirtilmemiştir. Yazarın tiyatrosunda da böyledir. Yazar oyunlarında bize olumsuz bir başkaldırma duygusu ile ipnotizma edilmiş absurde kişileri tanıtır. Bu kişilerin eylemleri ve oyunların konusu çözüm yolu aramaktan çok, absurde felsefesinin tanıtılıp genişletilmesine yarar. Çözüm yolu yazarın "La Peste"(1) isimli romanında ortaya konur. Öte yandan Camus'nün eserlerinin tümünde "Le Malentendu" (2) adlı oyunun önemli bir yeri vardır.

"Küçük bir Çek köyünden,para kazanmak ve başka yerler tanımak amacı ile genç bir köylü yola çıkar, Yirmi beş yıl süren bir sürü maceradan sonra köyüne döner. Annesi ve kız kardeşi doğduğu bu köyde küçük bir otel işletmektedirler. Kendilerine sürpriz yapmak için giden bu adamı annesi ve kız kardeşi tanımazlar. Adam oynadığı oyunu sonuna kadar sürdürmek ister. Bir oda tutar. Kazandığı paraları onlara gösterir. Gece, rüyalarını gerçekleştirmek için paraya ihtiyaç duyan anne ve kız odasında uyuyan "zengini" öldürürler."

İşte Camus'nün felsefesinin anahtarı; kişi ile dünya arasındaki çaresi olmayan "yanlış anlamazlık". Le Malentendu'den Caligula'ya geçerken absurde'ün bir aşaması da geride kalır. Caligula absurde kahramanının absurde hürriyet tutkusudur. Tarihde Roma İmparatorlarından Caligula'nın bir menenjit sonunda sapıttığı ve vahşi bir insan olduğu yazılıdır. Oyunda ise, Caligula atına konsüllük ünvanı verecek kadar delidir. Yazar için önemli olan Caligula'nın benliğinde olumsuz bir dünyaya başkaldıran kahramanın yaratılmasıdır. Bu kaprisli, zalim ve sadık hükümdar :

"Dünya bu yapısıyla yaşanacak gibi değil. O halde, ya aya, ya mutluluğa, ya ölümsüzlüğe yada şeytâni bir şeye ihtiyacım var; bu dünyadan olmayan bir şeye," diye haykıracaktır. Hürriyetini elde etmek için çıktığı yolda basit fakat anlamlı bir gerçek keşfeder; "İnsanlar ölüyorlar, onun için mutlu değiller". Caligula bu keşifini başkalarından uzun zaman saklayamaz. Onlara umutsuz, fakat bilinçli nasıl ölünebileceğini anlatmaya ve öğretmeye başlar. Böylece imparator sonsuz, deli saçması oyununa devam eder. Artık onun için hürriyetin sınırı yoktur. Fakat insanlarla ilişkilerinde yanılır. Kendisine bağlı bir ulusu olduğunu sanır, fakat her yerde kin, nefret ve başkaldırma ile karşılaşır. Öldürdüğü kişiler yalnızlığını zehirlemeye başlarlar. Sonunda ölülerle dolu bir imparatorlukta ölümün ve öldürmenin bir çözüm yolu olmadığını öğrenecek, "hiç kimsenin masum olmadığı bu dünyada" kendisini yargılayacak bir yargıç bile bulamaycaktır. O halde kişi için çözüm yolu neredediir? Bu sorunun cevabını yazarın La Peste isimli eserinde aramak gerekir.

1947 yılında yayınlanan bu eser hakkında eleştiriciler, "Camus'nün romancı olarak yazdığı en çıplak kitap" derler. Gerçekten de detaylardan arın-

(1)- "La Peste-Veba"
(2)- "Le Malentendu- Yanlış anlaşılanma"

mış kişiler, sokaklar ve bir şehirle başlar roman. Olay sanki bir çıplak sahnede geçer. Camus"La Peste"e absurde bir görünümle girer, ve terkedilmiş duygusunu uyandıran bir şehirde ortaya çıkan felaketi anlatır. Veba bir allegoridir. Asıl felâket Alman işgali, temerküz kampları, atom bombası, bir üçüncü dünya harbi gibi şeylerdir. Bu felaket karşısında kişiler anonim olarak bir kat daha değer kazanırlar. Bu kişiler, yaşadığımız çevreden olan kişilerdir. Konu, daha geniş bir deyimle, Oran yerine bir başka şehirde de geçebilir. Doktor Rieux bu garip atmosfer içinde ayrıntılı bir günlük tutar. Günlüğün başlangıç noktası ise şehirde baş gösteren bir hastalıktır. Oran'da birdenbire fare sürüleri, sonra da bu sürülerin öldüğü görülür. Rieux'nün karısı tüberküloza yakalanır ve tedavi için Fransaya gider. Şehirde şüpheli hastalıklar ortaya çıkmaya başlar. Ölüm kara bir bulut gibi şehrin üzerinde dolaşmaktadır. Vebanın imparatorluğu haftada bin beş yüz ölümle başlar. Vebaya karşı savaşmak için toplanan bir gurup insanın bilinçli tutumu da göze çarpar, ve bu kişiler bir ahlâk çemberi ortaya koyarlar. Halbuki şehir bu ahlâk çemberinin anlamını anlamakta gecikir. Veba kenar mahallelerden şehrin merkezine doğru ilerlerken, bilinçli kişiler mücadelenin ortasındadırlar artık. Tarou bunlardan birisidir. Tarou çok önceden "vaba"ya yakalanmış, bu güne kadar ömrü hep bu illetle uğraşmakla geçmiştir. Onu devamlı düşündüren sorun, Camus'ye göre tüm insanlığın sorunudur. Tarou Rieux'ye durumunu anlatırken, "Tanrı olmadan, insan ermişlik mertebesine yükselebilir mi?" diye sorar. Absurde bir dünyada ermişlik katına yükselmek için insan tek çözüm yoludur.

Bu çözüm yolu Albert Camus'den çok önce dünya edebiyatında etraflıca anlatılmıştır. İlk olarak Dostoyevski romanlarında bu konuya değinmiş ve "Karamazov Kardeşler" de konuyu açıklamaya çalışmıştır. Fransız Edebiyatında Bernanos, sadece modern yazarlardan örnek vermek gerekirse, bu konuya eğilerek, romanlarında kötülüğün karşısına rahip kılığında kahramanlar çıkarır. Öte yandan harp boyunca Almanyadaki esir kamplarındaki fransız esirler, insanın nasıl şaşaasız bir zafer kazanacağını ve ermişlik sıfatını kazanabileceğini göstermişlerdir. İkinci Dünya savaşına katılan Camus üzerinde belki bu faktörlerin de etkisi olmutur. Camus esir kamplarındaki insanların eylemlerinden belki de etkilenmiştir. Eserinde kişinin en onur kırıcı durumlarda bile nasıl yüceleceğini anlatır. Doktor Rieux bu kişilerden biridir. Romanın başında Rieux nün hastalıktan ölmeyeceğini kestirmek güçdür. Rieux yazarın diğer kahramanlarından farklı olarak "ermişliği" seçer. Ermişlik asla Camus tarafından Hristiyanlığın tekelinde kabul edilmez. Ermişlik ne bir kişinin üstünlüğü, ne bir kahramanlık, ne de kaderin sınırlarını aşan bir eylemdir. Ermiş kişi tüm isnanlığın hizmetine koşan ve insanlığı sembolize eden kişidir. Bu görüşten hareket edilirse, şöyle bir sonuca varılır; "İnsan sadece yaptığı işlerle ölçülür." Sonuç geniş anlamda Varoluş felsefesinin prensiplerine bağlıdır. Fakat La Peste bu görüşün yanında bir de başkaldırma sorununu sonuca bağlar. Kişi ancak büyük bir

baş kaldırma ile yücelir, eğer kendi kaderini kabul etmez, dünyanın iyiye doğru gitmesi için ölümünü bir araç kabul etmezse ermişlikten uzak kalır. İşte bu konuda Camus Varoluşçuluk felsefesinden ayrılır. Ermişlik kavram olarak Sartre'ın felsefesinde çok daha başkadır.

"Önemli olan gerçektir, ve devam eden, akıp giden her şeye gerçek diyorum." İsveçte Nobel armağanını alırken yaptığı konuşmasından alınan bu cümle de yeni bir buluştur. İnsan yakından ilgili bulunduğu zamanın bir parçasında, yani "an"da yaşamak için uğraşacaktır. Aslında öteden beri yazarlar zaman ve mekâna karşı çıkmışlardı. Barres; "Mekânı olmamak, dünyanın neresinde olursa olsun oturabilmek yeni ve güzel bir düzen olurdu." der. Gide bir kaç yıl sonra bu görüşe katılır; "Göçebe hayatın tüm güzelliği, ruhum seni istiyor." (1) Camus bu konuda daha da ileri giderek, "gerçeği ve absurde"ü birleştirerek yeni bir ahlâk ortaya koyacaktır. "Yaşamayı denemek lâzımdır, tüm insanların yaptığı gibi, fakat insanların azap çektiği iki faktör arasına bir aracı koyarak." Bu aracı La Peste'de belirtilir. Yazarın iki faktör dediği şey, başkaldırma ve güçsüzlüktür. Aracı ise: insanların birbirlerini sevmeleri, haksızlığa karşı koymaları ve bir felâket karşısında birlik olmalarıdır. "L'Etat de Siege" (2) de ise başkaldırma ile güçsüzlük, umutsuzlukla hakir görülme arasındaki yarı yolda adaleti seçer yazar. Adalet dünyanın tuzudur. Bu ise politikaya olduğu kadar insancıl görüşlere de asalet getirir. Amaç insan olduğuna göre, Camus insan hayatını bir araç olarak gören ve yeni fetihler peşinde koşan iki ideolojinin karşısına çıkar. Ne emperyalizm ne de marksizm insana gerektiği değeri vermezler. O halde Camus politika dışında kalarak, -bir noktaya kadar- ahlaki değerleri yüceltip,insana mutlu bir hayat kurulması için çalışır.

Başkaldıran Sisyphe tüm insanlığı sürükler ardından. İnsancıl ilişkiler her şeyin başlangıcı ve hareket noktasıdır. "L'Eté" sisimli kitabında ise insanlar arasında sonsuz "Yaz"ı yaşatmak için onlara şu çağırıda bulunur. "Birbirlerini seven fakat ayrı olanlar, acı içinde yaşayabilirler, fakat bu asla umutsuzluk değildir; çünki sevenler aşkın var olduğunu bilmekteler."

Absurde bir dünyada bu belki en güzel tesellidir biz ölümlü insanlar için.

---

(1)- A. Gide *Journal* s. 96
(2)- Sıkı yönetim

ENSTİTÜ ÇALIŞMALARI

Edebiyat Fakültesinin muhtelif bölümleriyle ilgili alanlarda yapılacak araştırmaları düzenlemek, yürütmek ve araştırıcılara teknik, idarî ve malî imkânlar sağlamak gayesiyle 4936 sayılı Üniversiteler kanununun 2. maddesi ve 6990 sayılı Atatürk Üniversitesi kanunu hükümleri gereğince kurulması uygun görülen "Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Enstitüsü", yönetmeliğinin 16 mayıs 1969 gün ve 13200 sayılı resmi gazetede ilânını müteakip faaliyete geçmiştir.

Enstitü gayesini gerçekleştirmek için yönetmeliğinde işaret olunan, kuruluşuyla ilgili kadro imkânlarını henüz sağlayamadığından bu güne kadarki faaliyetini, önemli olmakla beraber pek mahdut hizmetlere yöneltmek zorunda kalmıştır. 1970 malî yılından itibaren bazı kadro ve ihtayaçların sağlanmasıyla araştırma faaliyetlerinin umulduğu şekilde hızlandırılması mümkün olacaktır.

Araştırma Enstitüsünde halen 63 araştırma projesi bulunmaktadır. Bunlardan 35 i Fen Edebiyat Fakültesinden devralınmış 28 i de 21.6.1969 tarihinden beri Enstitü Bilim kurulu'nun muhtelif oturumlarında kabul olunarak Enstitüye maledilmiştir.

Projelerin Bölümlere göre dağılışı şöyledir.

Fen-Ed.Fakültesinden Devralınan Projeler	Enstitü Bilim Kurulunca Kabul Edilen Projeler		
18	7	Türk Dili ve Edebiyatı	Bölümü
2	1	Alman «	«
4	8	İngiliz «	«
1	4	Fransız «	«
—	3	Arap-Fars «	«
6	2	Tarih	«
4	3	Coğrafya	«
35	28		

Bu 63 projenin, Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih ve Coğrafya Bölümlerine ait (15)i Doğu Anadolu bölgesinin çeşitli problemleriyle ilgilidir. Enstitü imkânlarını artırdıktan ve organizasyonu zamanında ve eksiksiz sağlayabilecek duruma geldikten sonra araştırma konularının Üniversite kuruluş gayelerine de uygun olarak bu bölgeden seçilmesi ve faaliyetlerin bu yönde ayarlanması hususunu önemle gözönünde bulunduracaktır.

1969 yılı içinde tamamlanan projelerle bunlar meyanında Enstitü Bilim Kurulunca bastırılması uygun görülen eserler şunlardır :

1) Yeniçeriliğin Kuruluşu	Doç. Dr. Niyazi Akı
2) Büyük Sahrada Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)	Doç. Dr. Abdurrahman Çaycı
3) Orta ve Aşağı Çoruh Havzası	Doç. Dr. M. Tevfik Tarkan
4) Borchert'te Dil ve Üslup	Doç. Dr. Hüseyin Sesli
5) Tevfik Fikret'in ilk Şiirleri	Doç. Dr. Kaya Bilgegil
6) İbnü'l Enbârî ve kitabü'z-Zâhir	Doç. Dr. Ahmet İ. Türek
7) Alman Dili ve Edebiyatı Üzerine Makaleler	Doç. Dr. Hüseyin Sesli

Bu projelerden başka her sömestir nihayetinde araştırıcıların Enstitüye verdikleri proje gelişme raporlarına göre kısa vadeli (26) projenin 1970 yılı içinde tamamlanması gerekmektedir.

I- FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

1- KAFESOĞLU İbrahim	Malazgirt Meydan Muharebesı
2- OĞUZTÖRELİ M. Namık	Bir Diferensiyel Denklem Vasıtasıyla Tarif Edilen Bir Meromorf Fonksiyon Sınıfı
3- OĞUZTÖRELİ M. Namık	Bir Algebroid Fonksiyonlar Sınıfı Hakkında
4- ÖZGÜ Melâhat	Das Dichten in der Dichtung Stefan Georges
5- OĞUZTÖRELİ M. Namık	Tetefuksiyen katsayılı İkinci Mertebeden Lineer Bir Diferensiyel Denklem Hakkında
6- TEKİN Şinasi	Kuanşi im Pusar
7- OĞUZTÖRELİ M. Namık	Hartman ve Wintner'in Bir Teoremi Hakkında
8- TUNALI İsmail	Felsefenin Işığında Modern Resim
9- ACIPAYAMLI Orhan	Türkiyede Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü
10- LİNDELÖF E. ULRİCH	Analize giriş
11- TÜREK Ahmet	İbn Mukbil Divanı
12- KOŞAY H. Z., H. Vary	Pulur Kazısı
13- SESLİ Hüseyin	Yahya Kemal
14- AKDAĞ Mustafa	Büyük Celâli karışıklıklarının Başlaması
15- ÇAYCI Abdurrahman	La Question Tunıssıenne et la Polıtıque Ottomane
16- TUNALI İsmail	Çağdaş Filozoflar
17- AKI Niyazi	XIX Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi
18- PEKİN Burhan	Prusya Mavisi...
19- YALVAÇ Suavi	Zoolojiye Giriş
20- TÜRKDOĞAN Orhan	Erzurum ve Çevresinde Sosyal Araştırmalar
21- ÜNAL Hüseyin	Seyreltik Asit-Baz ve Tuz Çözeltilerinde PH Hesapları
22- ÇATALTAŞ İhsan	Asetik Asit-Su Methylcyolepen Tane Üçlü Sisteminde 15, 25, 40 c Derecelerde Mayı Fazlar Arasındaki Denge Gaz Fazı Kromatografisi ve Ekstraksiyon
23- OLCAY Selahattin	Erzurum Ağzı
24- OLCAY Selahattin	Doğu Trakya Ağzı
25- KOŞAY H. Z., H. Vary	Güzelova kazısı
26- ÇATALTAŞ İhsan	Periyodik Sistem ve Elementler
27- ÖNER Mehmet	Botanik Laboratuvarı

28- SESLİ Hüseyin	Frans Kafka'nın Dünyasının Tenkidi
29- SESLİ Hüseyin	Dil Bilim Metot Bilgisi
30- SESLİ Hüseyin	Dünyanın Zihnen Gelişmesinde Dil Alanları
31- SESLİ Hüseyin	Dil Alanı Üzerine
32- SESLİ Hüseyin	Muhteva Bakımından Dil ve Gerçek
33- YÜCE Turhan Tufan	Teşebbüste Hazırlık ve İcra Hareketlerinin Ayrılması Problemi ve Uygun İllet Teorisi'nin Tatbiki Denemesi
34- YÜCE Turhan Tufan	Ceza Muhakemesi Hukukunda Hukuk Devleti Esasları
35- YÜCE Turhan Tufan	Ölüm Cezası Lehinde Rasyonel Sebepler
36- TÜRKDOĞAN Orhan	Salihlide Türkistan Göçmenlerinin Yerleşmeleri
37- TUNALI İsmail	Estetik

II- EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

1- AKI Niyazi	Hikâyet-i Ibdâ-ı Yeniçeriyan Ba Bereket-i Pîr-i Bektaşiyan Şeyh Hacı Bektaş Velî-i Müsliman
2- SESLİ Hüseyin	Kelime Alanları ve Kavram Alanları Üzerine
3- ÇAYCI Abdurrahman	Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911)
4- SESLİ Hüseyin	Abhandungen zur Deutschen Sprache Und Literatur (Alman Dili ve Edebiyatı Üzerine Makaleler)
5- BİLGEGİL Kaya	Tevfik Fikret'in İlk Şiirleri

HABERLER

1942 yılından beri faaliyette bulunarak şimdiye kadar Türkiye'nin muhtelif merkezlerinde 19 Meslek Haftası ve 8 Kongre yapmış olan Türk Coğrafya Kurumu, Şubat 1970 te Ankara'da tertiplediği XIX. Meslek Haftasında, XX. Hafta toplantılarını, Malazgirt zaferinin 900. yıldönümü şerefine (1071-19171) 29 Ocak-4 Şubat 1971 tarihleri arasında Üniversitemizde yapmaya karar vermiştir.

Meslek Haftasında tertiplenecek konferanslar gece ve gündüz devam edecektir.